

MAGYAR SZÁZADOK

Pálffy Géza

A tizenhatodik század története

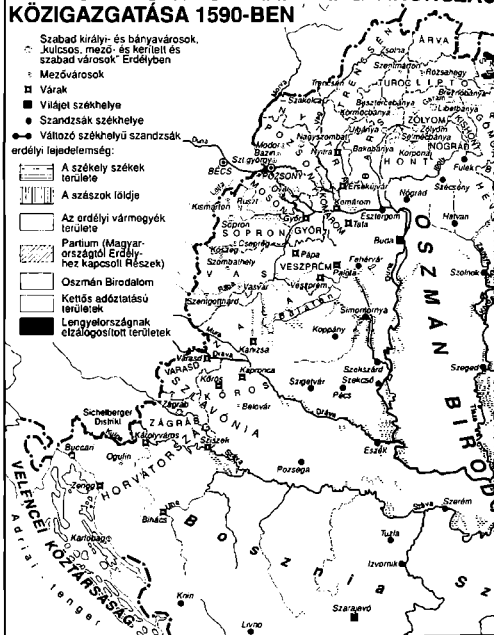

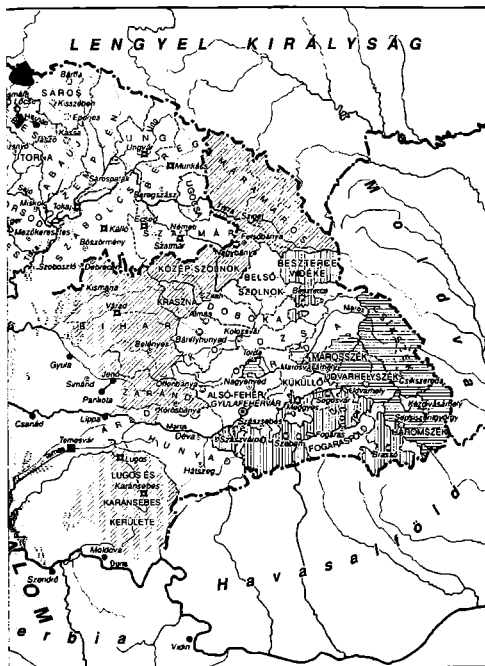

A HÁROM RÉSZRE SZAKADT MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA 1590-BEN

- Szabad királyi- és bányavárosok, kulcsos, mező- és kerített és szabad városok Erdélyben
 - Mezővárosok
 - Várak
 - Vilájet székhelye
 - Szandzsák székhelye
 - Változó székhelyű szandzsák
- erdélyi fejedelemség:

- A székely székek területe
- A szászok földje
- Az erdélyi vármegyék területe
- Partium (Magyarországtól Erdélyhez kapcsolt Részek)
- Oszmán Birodalom
- Kettős adóztatású területek
- Lengyelországnak elzáróított területek

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUMA

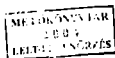
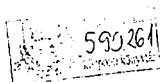
Készült a Magyar Millennium alkalmából
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának
támogatásával

Pálffy Géza

A TIZENHATODIK
SZÁZAD
TÖRTÉNETE

PANNONICA
— KIADÓ —

Sorozatszerkesztő
SZVÁK GYULA

© Pálffy Géza, 2000
© Pannonica Kiadó, 2000
© Szvák Gyula editor, 2000

ELŐSZÓ

Útkeresések évszázada

Az országok és népek történelmük folyamán kisebb-nagyobb változásokra és kihívásokra keresnek válaszokat. Egy-egy ország sok évszázados fejlődése valójában út- és kiútkeresések sorozata. Különösen igaz ez a kis népek történetére és azon államokéra, melyek fejlődésük folyamán többször kerültek nagyhatalmak határvidékére, és váltak az erősebb szomszéd akaratának kiszolgáltatottjává. A magyar állam ezeréves történetének egyes időszakaira, így az 1526. évi mohácsi csatától az 1606. évi zsitvatoroki békéig tartó, úgynevezett rövid 16. századra – melyről a jelen könyv szól – szintén jól illik az útkeresések évszázada elnevezés. A rendszerváltó 11. és 20., valamint a polgári fejlődés időszakát megnyitó 19. század mellett ugyanis Magyarország történetében a 16. század hozta a legtöbb, legnehezebb és hosszú időre kiható változást.

Bár napjaink emberének a török kor első évszázadáról – Gárdonyi Géza feledhetetlen regényének köszönhetően – általában csak a végvári harcok jutnak eszébe, munkánk igyekszik a kor Magyarországot ért valamennyi fontosabb kihívást és azok hatását nyomon követni. A középkort lezáró mohácsi csata ugyanis valódi korszakváltást hozott történelmünkben. Magyarország ezt követően több mint másfél évszázadra a kora újkori világ két legjelentősebb nagyhatalma, az Oszmán és a Habsburg Birodalom küzdelmének hadszínterévé vált. A Magyar Királyság középső területeinek idegen megszállása, az erdélyi országgrész török befolyás alá kerülése, valamint az állandó háborúskodás káros következményei hosszú időre nyomot hagytak az ország fejlődésén.

Mindezen negatív jelenségek ellenére a 16. században a három részre szakadt Magyarország mégis része, méghozzá fontos része maradt Európának. A „kereszténység védőbástyájává” vált királyság a Habsburg Birodalommal való perszónaluniónak köszönhetően politikai és katonai szempontból sokkal szorosabb szálakkal kötődött nyugati szomszédaihoz, mint a békés középkor végi évtizedekben. A kor kedvező lehetőségei következtében a szétszakadt ország ugyanakkor gazdaságilag egységes maradt, sőt fontos szerepet töltött be Európa kereskedelmi kapcsolattrendszerében. A humanizmus, a reneszánsz és a reformáció révén pedig Magyarország még az „öreg kontinens” szellemi vérkeringésében is jelentős helyet foglalt el. Végül a 16. század óriási változást hozott a magyar nyelv és irodalom fejlődésében is. Az előbbi első virágkora, valamint az írásbeliségben és a könyvkiadásban való térnyerése hamar meghozta gyümölcsét: anyanyelvű prózairodalmunk és költészetünk első gyöngyszemeit.

Könyvünkben elsősorban ezeket a folyamatokat követtük nyomon. Az új szemléletű vizsgálatot azért tartottuk szükségesnek, mert a történeti köztudatban a 16. század mind a mai napig két „pogány” – az oszmánok és a Habsburgok – szorításában sok nyomorúságot hozó, háborúkkal teli periódusként él. Az utóbbi néhány évtized újabb kutatásai alapján ez az elnagyolt kép napjainkra már jóval árnyaltabb. A kötetünkben bemutatott útkeresések fontosabb állomásait, az okokat és a következményeket, illetve a fejlődés kedvezőbb és kedvezőtlenebb alternatíváit ma már sokkal jobban ismerjük. Az Oszmán Birodalom kutatásával foglalkozó és a világ elit mezőnyébe tartozó oszmanistáink (Ágoston Gábor, Dávid Géza, Fodor Pál, Hegyi Klára és Káldy-Nagy Gyula) eredményei mellett ez mindenekelőtt két nemrég elhunyt történész, Szakály Ferenc és Barta Gábor munkásságának köszönhető. Ők sikeresen mutattak utat a kutatás területén, ezért könyvünk munkáikat idéző fejezeteivel e szolgálatuknak kívántunk emléket állítani.

Összefoglalónk tehát nem – illetve nem csupán – esemény- és politikatörténet. Noha a század bemutatása során természetesen említést tesszünk a főbb események mindegyikéről, a várháborúk (1541–1566), a század végi tizenöt éves hadakozás (1591–1606) vagy a Bocskai-felkelés (1604–1606) többtucatnyi várostromának és csatájának számbavé-

telét hiába keresi kötetünkben az olvasó. Emellett terjedelmi okokból kénytelenek voltunk lemondani egy művészettörténeti és egy a mindennapokat részletesen bemutató fejezetről. Munkánk hasonló tematikájú (társadalom-, egyház- és irodalomtörténeti) részeibe azonban ezekről is megpróbáltunk számos újdonságot becsempészni.

Bár a magyar történelem „formálói” 1526 utáni útkereséseik során sokszor kerültek kényszerpályára, sőt zsákutcába, a 16. század kedvező jelenségei mégis több szempontból optimizmusra adnak okot. Nem feledhetjük, hogy az oszmán hódítás következtében a magyar állam ekkor élte történetének újabb, akár még a megsemmisüléssel is fenyegető próbatételét. Ennek túlélése és a keresztény Európában való megmaradás már önmagában is bravúros teljesítmény. A nehézségekkel teli, távoli török korból ugyanakkor még a második évezred legvégének embere is meríthet tapasztalatokat. Az Európához történő „visszacsatlakozásunknak” ugyanis a jövőben hasonlóan meglesznek az előnyei és a nehézségei, miként a Habsburg Birodalommal mintegy 475 esztendeje létrejött perszonálunióban megvoltak a keresztény kultúrkörben való megmaradásnak is.

Budapecsten, az évezred utolsó januárjában

KÉT VILÁGBIRODALOM HATÁRVIDÉKÉN

1532 augusztusában, szinte napra pontosan hat esztendővel a mohácsi csata után majdnem megvalósult a nagy találkozás. A zenitjéhez közelítő két világhatalom, az Oszmán és a Habsburg Birodalom uralkodójának, I. Szulejmán (törökösen Szülejmán) szultánnak és V. Károly császárnak – valamint I. Ferdinánd magyar királynak – a hadai Kőszeg és Bécsújhely alatt táborozva vártak a korabeli világ két legjelentősebb urának fegyveres találkozására. Az összecsapás azonban elmaradt. A különös patthelyzet mégis jelképes volt. Egyrészt végérvényesen jelezte, hogy a Kárpát-medence teljes területét felölelő középkori Magyar Királyság már a múlté. Pedig alig egy évszázada koronájáért még olyan előkelő európai dinasztiák versengtek, mint a Luxemburgi, a Habsburg és a Jagelló. Másrészt kiválóan mutatta, hogy – leszámítva a legoptimistábbak túlzott reményeit – az ország területén a jövőben hosszú ideig e két nagyhatalom osztozik. Magyarország két világbirodalom határvidékére került.

Az elmaradt összecsapás – az utókor szemszögéből nézve legalábbis – még egy szempontból jelképes volt. Ilyen közel az egész török korban már sohasem kerültek egymáshoz a magyar trónt is betöltő Habsburg uralkodók és az ország területére betolakodó oszmánok szultánjai. 1532-ben ugyanakkor – bár paradox, de szerencsénkre – igen közel álltak egymáshoz. Ez a közelség, ez a fenyegetettség ugyanis az elkövetkező időszakban egyik mozgatórugója lett annak, hogy a Habsburgok

mozgósították közép-európai tartományaik erőforrásait Magyarországra megtartására s ezáltal saját védelmük biztosítására. A Duna menti konfrontációig azonban mindkét birodalom hosszú utat tett meg.

Az oszmánok útja Magyarországra

Az I. Oszmán szultán (1280 k.–1324/26) alapította Osz-

mán-dinasztia birodalma a világtörténelem egyik leggyorsabban fel-emelkedett és leghosszabb ideig (egészen 1918-ig) fennálló állama volt. Hatalmának egykori nagyságát mind a mai napig – bár csak töredékében – jól idézi a Kis-Ázsia teljes területét és a tengerszorosokat birtokló Törökország. A hagyomány szerint az oszmán-török fejedelemség az 1280-as években pusztán 400 sátornyi, a mongol hódítók elől Közép-Ázsiából menekült türkmén népcsoportból született meg a mai Söğüt falu közelében (Burszától délkeletre). A kis fejedelemség azután egy évszázad alatt jelentős állammá érett, két évszázad múlva pedig már nagyhatalommá, végül a 16. század elejére a világ egyik – ha nem a – legjelentősebb birodalmává vált.

Terjeszkedése a Kis-Ázsia nagy részét már korábban birtokló Szel-dzsuk-török Császárság határvédő alakulataként a 14. század első felében vette kezdetét. 1326-ban az oszmánok megszállták Burszát, mely miniállamuk első fővárosa lett. 1337-ben a fejedelemség Nikomédiába tette át székhelyét, majd 1354-ben már Európában is megvetette lábát Gallipoli (ma: Gelibolu) elfoglalásával. Ezt követően további terjeszkedésének fő színtere – érdekes módon – nem Kis-Ázsia, hanem a Balkán lett. 1369-től már ezen a földrészén, nevezetesen Edirnében (Drinápolyban) székeltek Oszmán utódai. A bolgár és a szerb fejedelmek segédcsapataiként ezt követően kerültek először „ismeretségbe” a délszláv államok konfliktusaiba már rutinszerűen beavatkozó magyar uralkodók, Nagy Lajos és Luxemburgi Zsigmond király csapataival.

A feltörekvő állam létét a 15. század elején, az úgynevezett *interregnum* időszakában (1402–1413) komoly veszély fenyegette. 1402-ben I. Bajezid szultán a Közép-Ázsiából érkező Timur Lenk csapataitól Ankaránál olyan súlyos vereséget szenvedett, hogy országa közel állt a megsemmisüléshez. 1413-ra azonban I. Mehmednek sikerült a súlyos

valságból kiutat találtnia. A birodalom ezután ismét erőre, méghozzá félelmetes erőre kapott. Amikor 1453-ban, a Balkán szakaszos meghódítását követően az oszmánok elfoglalták a Bizánci Császárság fővárosát, Konstantinápolyt, szultánságuk Európa délkeleti és Ázsia északnyugati részének meghatározó nagyhatalmává lépett elő.

A helyi nagyhatalomtól már csak egy lépcsőfok vezetett a világbirodalmi státushoz. Ezt a lépést az 1510-es években a közel-keleti iszlám világ jelentős részének (1514: Irán, 1516: Szíria, 1517: Egyiptom, az Arab-félsziget egy része) meghódításával I. Szelim szultán tette meg. A Magyarország történetéből jól ismert Szulejmán már óriási birodalmat örökölt, melyet még tovább terebélyesített, részben a Dunától északra, részben Iránban, Arábiában és Észak-Afrikában. A birodalom területgyarapodását – beszédes volta miatt – érdemes számokban is nyomon követnünk, rögtön felhíva a figyelmet arra, hogy a középkori Magyar Királyság területe 300 000 km² volt.

<i>A szultán neve és uralkodása</i>	<i>A birodalom területe (km²)</i>
I. Oszmán (1280 k.–1324/26)	18 000
I. Orhán (1326–1360)	75 000
I. Murád (1360–1389)	260 000
I. Bajezid (1389–1402)	690 000
II. Mehmed (1451–1481)	850 000
I. Szelim (1512–1520)	1 500 000
I. Szulejmán (1520–1566)	2 500 000

Az egyre erősödő oszmánok számára Magyarország a 14. század végétől jelentett igazi vetélytársat; miként a magyar had- és politikai vezetés is ekkor, a nikápolyi csata (1396) kudarca után ismerte fel az országot délkeletről fenyegető veszély valódi nagyságát. Az ezt követően Mohácsig eltelt százharminc esztendő alatt az erőviszonyok folyamatos romlása nem kedvezett a magyar uralkodóknak. Ennek ellenére Luxemburgi Zsigmond hadügyi reformjainak eredményei még jó ideig távol tartották a hódítókat. A 14. század végén ugyanis Budán felismerték, hogy a törökök elleni védekezésnek két alapvető módja lehetséges.

Egyrészt: a királysággal szomszédos délszláv fejedelemségek ütköző-államokként való felhasználása, melyek hűségét, ha szükséges volt, területeikre vezetett hadjáratokkal, sőt akár a helyi vezető réteg megritzításával is biztosítani kellett – miként például Zsigmond a 15. század első évtizedében Boszniában tette. Másrészt az ország területét már 1389–1390-ben elért török portyákkal szemben nélkülözhetetlenné vált egy a déli határokat oltalmazó védelmi rendszer kiépítése. Ennek megerősítése szempontjából alapvető jelentőségű volt, hogy a magyar uralkodónak – a szerb despotával, Stcfan Lazareviccsel kötött 1426. évi tatari szerződés értelmében már a következő esztendőben – sikerült megszereznie a déli végek legfőbb kulcsát, Nándorfehérvárt.

A védelmi rendszer alapjainak lerakása – többek között éppen az oszmán *interregnum* idején – ugyan kiválóan sikerült, a törökök balkáni térnyerését mégsem akadályozhatta meg. Az oszmánok egyre jelentősebbé váló erőfőlényüknek köszönhetően végig fokozatosan nyomultak előre Magyarország irányába. Ha a Mohács előtti török–magyar küzdelmek egyes szakaszait vizsgáljuk, szomorúan kell megállapítanunk, hogy az oszmánok sikeres időszakai gyakran követték egymást. A magyar hadvezetés viszont csak azokban a periódusokban (1402–1413, 1422–1427, 1443–1448, 1463–1465) érhetett el szerény eredményeket, amikor az oszmán állam belső válságot élt át, vagy a számára az európaival egyenrangú keleti fronton hadakozott. Ráadásul a nagyobb mezei ütközeteket (1396: Nikápoly, 1444: Várna) mindannyiszor a szultáni hadak nyerték, miközben a magyar hadvezetés csak a nándorfehérvári (1456) és a kenyérmezei győzelmet (1479) könyvelhette el átmeneti sikerként.

Magyarország így az 1460-as évek közepére balkáni védőpajzsai elvesztését (1417: Havasalföld, 1459: Szerbia, 1463: Bosznia déli része) követően határaitra szorult vissza. Hunyadi Mátyás ezért – kihasználva a beköszöntő hosszabb békeidőszakot – korszerűsítette a határvédelmet. Nevezetesen: a két párhuzamos végvonalra tagolt rendszert függőlegesen három egységes irányítású részre (horvát–szlávón bánóság, alsó részek főkapitánysága és erdélyi vajdaság) osztotta. A törökökkel való küzdelem alakulása ennek ellenére az elkövetkező fél évszázadban már főként nem a magyar uralkodókon múltott. A hosszú békesség első-

sorban nem Mátyás virágzó királyságával, hanem az oszmánok földközi-tengeri és keleti lekötöttségével (1460–1480-as évek: velencei háború, Morea és Anatólia középső, illetve keleti részeinek meghódítása, a Duna-delta bekebelezése) volt magyarázható. Majd miközben a Jagellók kormányzása alatt az „igazságos” uralkodó által összekovácsolt magyar állam alapjaiban kezdett roskadozni, II. Bajezid szultán 15. század végi hadügyi reformjai, majd Szelim említett hódításai megteremtették az alapokat a komoly ellenfélnek tekintett Magyar Királyság elleni támadássorozathoz. E tekintetben tehát a nagy keleti hódító 1520-ban bekövetkezett halálának idejére mind a kül-, mind a belpolitikai események kísértetiesen rosszul alakultak Magyarország további sorsa szempontjából.

Mindezek után már csak arra a kérdésre kell választ keresnünk, mivel magyarázható az oszmánok ilyen bámulatos felemelkedése. (A Magyar Királyság Mohács előtti válságáról a 15. századról szóló kötetből tájékozódhat az olvasó.) Bár a birodalom történetével foglalkozó nemzetközi kutatóműhelyek véleményei e téren korántsem egységesek, újabban éppen egy magyar oszmanistának, Fodor Pálnak sikerült a nagyhatalommá válás folyamatának néhány fontos újabb kérdéskörét szemléletesen elemezni. Elmélete szerint a fentiekben bemutatott nagy hódítási folyamatban az oszmán állam fejlődése a 15. század második feléig az alternatívák korszakának, attól kezdődően pedig az 1580–1590-es évek fordulójáig a patrimoniális világbirodalom időszakának, vagyis a dinasztia és a vele egybeforró államhatalom fénykorának tekinthető.

Az oszmán állam – a hatalmát biztosító, a következőkben ismertetett újítások mellett – születésének korszakában nem kis mértékben a szerencsének köszönhetette (mondhatnánk, „kertek alatti”) felemelkedését. A 13. század végi Kis-Ázsiában ugyanis az oszmán törzs korántsem tartozott a terület mintegy tucatnyi fejedelemsége közül a legerősebbek közé, sőt inkább a kifejezetten gyengék közé sorolhatjuk. Miközben azonban délnyugati szomszédai elsősorban a tengeren keresték – általában sikertelenül – felemelkedésüket, az oszmánok a Bizánci Császárság és a Szeldzsuk Szultánátus közötti hatalmi vákuumban, geopolitikai szempontból rendkívül kedvező helyen, mintegy „elfeledve” in-

dultak neki a felkapaszkodásnak. Ezt eleinte elősegítették a császárok leányaival kötött házasságok, valamint a mongol hódítás következtében mind etnikai, mind politikai szempontból jelentősen átalakuló anatóliai viszonyok. A nagy felfordulás közepette a félszigeten a türkmén török népelem került többségbe, így a zavarosban még a kis oszmán törzsnek is bőven volt mit megkaparintania. Az oszmánok ugyanakkor már a kezdetekben kitűntek páratlan alkalmazkodóképességükkel, mely egész történelmük során egyik fő tulajdonságuk maradt. Sőt nyitottságuknak köszönhetően ügyes érzékkel szinte mindig képesek voltak szomszédaiktól és ellenségeiktől majd mindent eltanulni és befogadni, ami hasznukra válhatott, és birodalmuk gyarapítását szolgálta.

A lehetőségek korszakának elején, a 14. században a befogadás és az alkalmazkodás mellett az oszmánoknak – a többi török törzzsel ellentétben – sikerült néhány olyan újítást bevezetniük, amely az uralkodóház és az államhatalom teljes túlsúlyát biztosította a politikai életben. E tekintetben alapvető fontosságú volt annak a hagyománynak a megteremtése, miszerint a hatalomra kerülő uralkodónak végeznie kellett testvéreivel. Ennek azért volt páratlan jelentősége, mert a hasonló sorsra érdemes fejedelemségek általában éppen a szultánfik egymás elleni küzdelmének estek áldozatul. Hasonlóképpen a dinasztia és az uralkodói hatalom teljes elismertetését szolgálta, hogy a szultán élet-halál ura volt, alattvalói szolgának minősültek, és így egyedüli, kizárólagos hitele lett a nép előtt. Ezt a helyzetet V. Károly császár konstantinápolyi követe, Ogier Ghiselin Busbecq szavaival találóan érzékeltethetjük, aki a 16. század közepén minderről a következő sorokat vetette papírra: „A születés itt senkit sem különböztet meg a másiktól. Mindenki olyan tiszteletben részesül, ami állásának és hivatalának kijár. Nincs itt rangvizsoly: mindenkinek az az állás adja meg a rangját, amelyet betölt. A pozíciókat és az állásokat a szultán maga adományozza.” De hasonlóképpen nyilatkozott a szultán hatalmáról 1593-ban Szinán nagyvezír Nádasdy Ferenchez írott levelében, azt állítván, hogy „az Isten a hatalmas császárnak [értsd: a szultánnak] oly hatalmat adott, hogyha akarja, a juhászból királyt tészen, és a királyból juhászt tészen”.

A Habsburg-követ idézett szavai már magában rejtették az oszmánok második nagy találmányát, a katonai és hivatali rabszolgaság (az ún.

kul-rendszer) meghonosítását is. Ez azt jelentette, hogy az államvezetésnek sikerült egy olyan rabszolga eredetű politikai-katonai-közigazgatási elitet teremtenie, mely felemelkedését és további előmenetelét kizárólagosan a szultáni udvarnak köszönhetette. Ennek fejében természetesen mindenre kész híve volt a hatalomnak. Mindehhez az alapot a gyermekadó (*devsirme*) bevezetése és az utóbb félelmetes hírnevet szerző janicsárság teremtette meg. A főleg keresztény területekről fiatal- és kamaszkorban elrabolt, majd janicsáriskolákba kerülő ifjak – mint a birodalom teremtményei – az egyre erősebb államhatalom teljes kiszolgálóivá váltak. Példaként elegendő arra utalnunk, hogy Bizánc elfoglalásától a 16. század végéig a nagyvezír, azaz a főminiszter tisztségét szinte mindig ilyen módon felemelkedett *renegádok* (áttért személyek) töltötték be. A még említendő Ibrahim nagyvezír (1523–1536) például a velencei uralom alatt álló, görögországi Pargából származott. A szerájba kerülve Szulejmán trónörökösével nevelkedett, ott vált barátjává, majd trónra lépését követően előbb a hárem fehér eunuchjainak, azután a szultáni magánkamrájának, később a solymászoknak lett a vezetője, végül pedig a „Nagyúr” legfőbb tanácsadója és nagyvezíre. Így nem egy esetben a magyarországi háborúk kérdésének eldöntése is nagyrészt az ő kezében volt.

A katonai-hivatali rabszolgáreg, illetve a hadsereg szerepe a hódításokkal egyre jelentősebbé vált. Egyrészt az újabb területfoglalások utánpótlást biztosítottak számára, másrészt a sokféle népességű, többféle civilizációval és kulturális hagyománnyal rendelkező birodalmat egy-egy felkelés idején a szétforgácsolódástól e csoport tagjai mentették meg. Egyéni érdekeik ugyanis teljesen egybevágtak az államapparátus és a dinasztia céljaival. Hasonlóképpen a birodalom egységét és erősítését szolgálta, hogy az oszmánok a muszlim (mozlim) vallási vezető réteget a hatalom szolgálatába állították. A 15. század második felében – éppen a katonai rabszolgaság segítségével – ezt a csoportot sikerült fizetett hivatalnokokká tenni, mondhatnánk, „államosítani”. Ennek köszönhetően a muszlim vallási vezetők az uralkodóház szolgálói, sőt népszerűsítői lettek az alattvalók körében. Ráadásul az oszmánok az iszlám vallásból is rendkívül ügyesen kicsemegezték mindazt, ami állami intézményeik és központi hatalmuk megerősítésére használható volt – a kormányzás módszerétől kezdve a tudományokon át a min-

denre kiterjedő, kodifikált jogrendszerig. Mivel pedig I. Szelim Kairó elfoglalása (1517) után az isztambuli Héttoronyba záratta az utolsó kalifát, majd fogadta a két szent város, Mekka és Medina hódolatát, ezzel az oszmán szultánok az iszlám vallási és világi vezetőivé váltak. Ez később főként a keleti területeken szintén meghatározó szerepet játszott világbirodalmi pozícióik megerősítésében.

Az oszmánok időközben a birodalmukban élő vallási kisebbségek támogatását is megszerezték. Ezek közül elsősorban a balkáni ortodox egyházak vezetőinek a megnyerése, valamint az Európából elűzött zsidók befogadása bírt különös jelentőséggel. Az oszmánok meghagyták a helyi vallási szervezetet, a mindennapi életbe pedig – amennyiben az alattvalók az adókat rendszeresen megfizették – nem avatkoztak be. Gazdasági szempontból még alapvetőbb volt a zsidók különféle bérleti rendszerekbe való bekapcsolódásának támogatása. Emellett a 16. században közülük kerültek ki a szultán magánorvosai is, így befolyásuk szinte minden téren jelentős volt. A most bemutatott tényezőknek köszönhetően a 15. század végén a birodalom szilárd alapokon léphetett át a lehetőségek korszakából fénykorának időszakába. Sőt ekkorra már a magántulajdont is csaknem teljesen felszámolták, mely intézkedés ugyancsak az állam és uralkodója kizárólagos hatalmi pozícióit erősítette. Sajnos, a Mátyás halála után megrendült Magyarország éppen ezzel a fejlődése csúcsára érő, hadserege páratlan erejét élvező nagyhatalommal került összeütközésbe.

Az Oszmán Birodalom további hódításaiban a kedvező földrajzi fekvés is alapvető szerepet játszott. A világkereskedelem legfontosabb kelet–nyugati útvonalai az oszmánok területein haladtak keresztül. Ellenőrzésükkel jelentős mértékben ők fölőlték le a világ távolsági kereskedelmének hasznát, a szultáni kincstár ezért a 16. század elején általában óriási többlettel zárt. Ennek köszönhetően viszont – egy ideig legalábbis – a háborúk finanszírozása sem jelentett nagy gondot az államvezetésnek. Sőt a 15. század végén II. Bajezid szultán már szolgáltatába fogadta az Égei-, utódai pedig a Földközi-tenger neves kalózzvezéréit (például Hajreddin Barbarossát) is. Az utóbbiaknak oroszlánrészük volt abban, hogy megtanították a tengeri hadakozásra az e területen korábban igen járatlan oszmánokat. A birodalom ennek köszönhetően

tehette később beltengerré a Földközi-tenger keleti medencéjét, majd terjeszthette ki egyre nagyobb mértékben befolyását annak nyugati felére is. Ennek pedig Magyarország története szempontjából is lényeges szerepe volt, hiszen a Habsburgok 16. század elejére megszülető világbirodalmát a törökök így a tengeren is nagyon komolyan veszélyeztetették. Az Oszmán Birodalom ezzel az európai hatalmi politika döntő tényezőjévé vált.

Bár történetírásunk egyes irányzatai mind a mai napig nehezen képesek elfogadni, tudomásul kell vennünk: Magyarország sorsa nagyrészt már Szulejmán trónra lépésétől, a mohácsi vereség után viszont szinte teljességgel az oszmán hadvezetés kezében volt. Egy ötször nagyobb területű, mintegy négyszer tekintélyesebb lélekszámú világ hatalommal szemben a Magyar Királyságnak önmagában hosszú távon az ellenállásra semmi lehetősége nem volt. Ráadásul a természeti erőforrásokban igen gazdag, önellátó Oszmán Birodalom éves bevételei az akkori Magyar Királyság jövedelmeinek mintegy tizenöt-hússzorosára, serege pedig a magyar uralkodó fegyveres erejének szintén sokszorosára rúgott. A két hadsereg között minőségileg is óriási különbség volt. Egy állandó, jól kiképzett és foglalkoztatott zsoldos haderő nézett szembe egy a rendi hadkiegészítésre épülő sereggel. A későbbi nagyvezír, Szemiz Ali mondása ekként az 1520-as évek Magyarországra is tökéletesen igaz volt: „Egy légy egy elefántnak nem tudott ártani.” Nándorfehérvár 1521. évi esete, majd a mohácsi vereség így valójában pusztán idő kérdése volt.

A Habsburgok útja Magyarországra

Magyarországnak ebben a válságos szituációban mindezek ellenére mégis óriási szerencséje volt. Nevezetesen – hogy a nagyvezír korabeli mondását fűzzük tovább – az „elefánttal” szemben nyugatról egy „kétfejű sas” formájában jelentős segítsége érkezett. Noha történetírásunk általában megelégedik róla, II. Lajos király kérésére sógora, Ferdinánd osztrák főherceg, a későbbi magyar uralkodó már a mohácsi vereséget megelőző fél évtizedben is nyújtott támogatást a törökök elleni védekezéshez. Nándorfehérvár 1521. évi elvesztését köve-

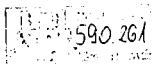

tően a karintiai és krajnai tartományt irányító rendek zsoldján évente rendszeresen érkeztek osztrák csapatok a két idegen tartomány védelme szempontjából leginkább veszélybe került terület, Horvátország megsegítésére. II. Lajos halálával ez a viszony teljesen megváltozott. Ferdinánd 1526. decemberi magyar királlyá választásával a Habsburg Birodalom és Magyarország sorsa évszázadokra összefonódott. Eddig a kapcsolatig azonban hosszú út vezetett.

A Habsburg Birodalom – az oszmánokéhoz hasonlóan – a világtörténelem szintén egyik leggyorsabban felemelkedett és leghosszabb ideig – ha csak maradványaiban, de egészen 1918-ig – fennmaradt állama volt. Gyökerei Svájcba vezettek vissza, ahol Aargau tartományban a névadó Habichtsburg (Héjavár) feküdt. Ezt az ősi területet meglehetősen hamar, már a 14. század elején (1315: morgarteni csata) elvesztették. A család mégsem maradt meghatározó birtokok nélkül, erre az időre ugyanis megszerezték a későbbi birodalom törzsterületének számító Ausztriát. A sors különleges fintora, hogy ebben nem kis részük volt a magyar uralkodóknak. Akkor persze még senki sem tudhatta, hogy az új szomszéd egykor majd évszázadokon át adja Magyarországot királyait.

1246-ban IV. Béla Bécsújhely közelében, a Lajta mentén vívott ütközetben vereséget szenvedett a Babenberg-dinasztiából származó II. Harcias Frigyes osztrák-stájer hercegtől. A győztes mégsem élvezhette sikere előnyeit, hiszen a csatában maga is elesett, vele kihalt dinasztiaja is. Az utódlásért vívott küzdelem végül 1278-ban a morvamezei csatatéren dőlt el, ahol Habsburg Rudolf német király – IV. Kun László csapatainak hathatós támogatásával – vereséget mért a Babenberg-örökségért szintén harcba szállt II. Přemysl Ottokár cseh király seregére. A Habsburg-család ezáltal éppen akkor jutott Ausztria és Stájerország birtokába, amikor az oszmánok megvetették lábukat Kis-Ázsia északnyugati területein. A Rudolfot 1273-ban uralkodójukká választó német birodalmi rendek elszámították magukat. A kevésbé ismert, gyengének tartott, birtokokkal alig rendelkező Habsburgot ugyanis éppen azért ültették trónra, hogy továbbra is szabadon kiskirálykodhassanak fejedelemségeikben.

Ausztria és Stájerország birtoklásával megkezdődött a Magyar Királyság és a Habsburgok sok évszázados szomszédsága, vagyis a később

bi birodalom már születése pillanatától kapcsolatban állt Magyarországgal. I. Rudolfot csak fia és unokája követte a császári trónon – utának a birodalmi rendek a Luxemburgiakat juttatták hatalomra –, a 14. század második feléig a Habsburgok az osztrák területeken fokozatosan terjeszkedtek tovább. 1335-ben előbb Karintiát és Krajnát szerezték meg, majd a Bécs szerepét megerősítő IV. Rudolf 1363-ban már Tirolt, sőt Friault és Görzöt is megkaparintotta. Ezzel a későbbi osztrák örökös tartományok már a család birtokában voltak, ami egy közép-európai nagyhatalom körvonalait kezdte formálni.

Ez végül a magyar trónt is betöltő II. Albert császár hatalomra kerülésével 1437-ben született meg. Ettől kezdve a Habsburgok 1805-ig megszakítás nélkül vezették a Német-római Birodalmat, és kormányozták egyre növekvő számú tartományait. Majd egy évszázadnak sem kellett eltelnie ahhoz, hogy V. Károly trónra léptével immáron a világ egyik legtekintélyesebb birodalmát igazgassák – miként a nevezetes mondas tartotta: azt, „ahol sohasem nyugszik le a nap”. S bár Károly császár 1556. évi lemondásával a nagyhatalom két ágra (spanyol és osztrák) szakadt, a Habsburgok Magyarországgal szomszédos birodalma még évszázadokon át igen meghatározó európai politikai tényező maradt.

A világhatalom megalapozásában elsősorban III. Frigyes, majd I. Miksa császár játszott elvülhetetlen szerepet. Noha a birodalomépítés mechanizmusa az Európában – a kis-ázsiaival ellentétben – már megszilárdult politikai-társadalmi viszonyok miatt jelentősen eltért az oszmánokétól, felemelkedésükben mégis volt néhány hasonló elem. Míg a törököknél a kedvező házasságok pusztán a kezdeti időkben voltak meghatározók, a Habsburgok esetében hosszú ideig éppen ez volt az egyik legfontosabb eszköz területeik bővítésére. Nem véletlenül vált szállóigévé a mondás: „Tu felix Austria nube!”, azaz „Te csak házasodj, boldog Ausztria!”. Frigyes császár ennek szellemében házásította össze fiát, Miksát Merész Károly burgundiai herceg leányával, Burgundiai Máriával. A házasság révén a herceg váratlan halála után, 1477-ben a Habsburgok birtokába került Nyugat-Európa egyik gazdaságilag legfejlettebb tartománya, a Burgund Hercegség egy jelentős része, beleértve a később oly fontossá vált Németalföldet is.

A 15. század legfontosabb házassága mégsem Miksáé, hanem fiáé, Szép Fülöpé volt. Miként arról a birodalom építését is szemléltető családfa tanúskodik, Fülöp és húga, Margit 1496-ban kettős házasságot kötött Johannával és fivérével, Don Juannal, Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd gyermekeivel, a szülők névadó tartományainak örököseivel. Noha Miksa a spanyol házasságot eredetileg pusztán a legnagyobb európai rivális, Franciaország elleni koalíciója megerősítésének szánta, hamarosan kiderült: e törekvését a szerencse sokszorosan koronázza. Minthogy Don Juan, majd leánya és nővére, Izabella portugál királynő, illetve fiai sorra távoztak az élők sorából, hamarosan Johanna és általa Fülöp lett az ibériai királyságok örököse.

A spanyol hozomány valójában korántsem pusztán az Ibériai-félsziget nagy részét foglalta magában. Az Aragóniai Királysághoz tartozott Szardínia szigete mellett Szicília, valamint a 15. század közepétől az olasz csizma teljes déli részét magában foglaló nápolyi állam is. Ráadásul 1492-től már a Granadai Királyság is Spanyolország része volt, miközben az Újvilág felfedezésének köszönhetően az örökség gyarmatok tucatjait is magával hozta. Miksa császár halálát követően, 1519-ben így a fiatalon elhunyt Szép Fülöp fia, V. Károly már a nyugati világ leghatalmasabb birodalmának uralkodója lett. Sőt ehhez ő és öccse, Ferdinánd osztrák főherceg házasságaikkal még további területeket csatoltak. Károly Portugáliai Izabellával kötött frigyének köszönhetően 1580-tól a Habsburgoké – ugyan már csak a spanyol ágé – lett Portugália, Ferdinánd Jagelló Annával tartott esküvője (1515. július 22-én a bécsi Stephansdomban) nyomán pedig 1526 után a magyar és a cseh korona.

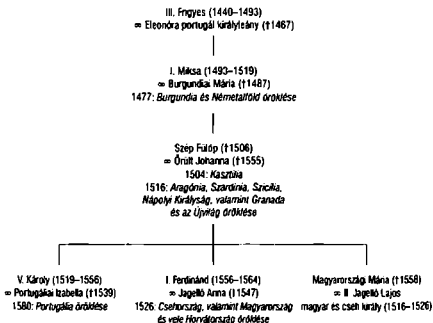
A magyar trón megszerzése a törökkel már hadakozó Albert császár rövid magyarországi uralkodása (1437–1439) után az egész 15. században a Habsburgok egyik legfontosabb célja maradt. Csakhogy Közép-Európában a különböző dinasztiák között kialakuló kapcsolatrendszerek és a politikai viszonyok jó ideig nem a Habsburg nagyhatalmi alternatívának kedveztek. Az osztrák–magyar tengely helyett előbb a lengyel–magyar (I. Ulászló), majd Hunyadi János kormányzóságát és Mátyás királyságát követően a cseh–magyar (II. Ulászló és II. Lajos) került előtérbe, ami a Jagellók magyarországi hatalmát biztosította. Frigyes császár többszöri kudarca ellenére mégis mindenáron igyekezett

KÉT VILÁGBIRODALOM HATÁRVIDÉKÉN

legalább a jövőt megalapozni. Ehhez kedvező eszközül szolgált számára a még Albert halála után, 1440-ben elloptott Szent Korona, a magyar államiség jelképe.

A császár végül csak 1463-ban a Bécsújhelyen I. Mátyással kötött szerződés értelmében volt hajlandó a korona és az elzálogosított Sopron városának visszaadására. Ennek fejében – 80 000 aranyforint mellett – a magyar királlyal elismertette, hogy ha törvényes örökös nélkül hal meg, akkor a magyar trónt Frigyes vagy fia, Miksa főherceg öröklí. A szerződés a magyar uralkodó halála után mégsem vált valóra, hiszen az ország vezetőinek többsége – kisebb habozás után – az említett cseh kapcsolatot támogatta, és II. Jagelló Ulászlót ültette trónra. Miksa főherceg hiába vonult csapataival Magyarország ellen, a fehévárinak nevezett hadjárat nem hozott számára sikert. 1491 novemberében a Po-

zsonyban megkötött békében pusztán annyit érhetett el, hogy megújítsák az 1463. évi szerződést, s visszakapja a Mátyás által megszállt ausztriai területeket.

Császárként Miksa még erőteljesebben próbálkozott a magyar trón megszerzésével vagy legalább utódai számára történő biztosításával. Kiváló hadvezérként már felismerte, hogy Magyarország a nagyhatalmi státusz növelése mellett az egyre erőteljesebbé váló török előrenyomulás miatt is fontos örökös tartományai számára. 1506. március 20-án ezért családi szerződést kötött II. Ulászlóval, melynek értelmében unokája, Habsburg Ferdinánd főherceg elveszi a magyar király leányát, Jagelló Annát, Ulászló esetleg születendő fia pedig leányunokáját, Máriát. Sőt miután a magyar rendek egy része megkérdőjelezte a szerződést, Miksa ismét fegyveres erővel vonult Magyarországra. Az 1506. évi osztrák-magyar háborúnak végül Lajos királyfi születése vetett véget. A családi szerződést végül 1515 júliusában a – Jagelló Zsigmond lengyel király jelenlétében – Bécsben megtartott esküvővel erősítették meg. II. Lajos 1526. évi halála után ezzel Ferdinánd előtt megnyílt az út a magyar trón megszerzésére.

A Habsburgok felemelkedéséhez és területi gyarapodásához persze a kedvező házasságok és az ezekkel összefüggő birtokszerző akciók önmagukban nem lettek volna elegendők. A páratlan sikersorozathoz alapjaiban járult hozzá III. Frigyes szívós politizálása, rendkívüli fősévenységgel folytatott gazdaságpolitikája s nem utolsósorban a birodalmi gyűlés helyzetének rendezése. Miksa ezekre az alapokra támaszkodva – miként ez időben II. Bajezid az oszmánoknál – kiemelkedő katonai reformokat hajtott végre. Új gyalogságot (*Landsknechtek*) szervezett, modernizálta a tüzérséget, és kiépítette a hadszertárak rendszerét. Az oszmánokkal ellentétben azonban hadserege még nem volt állandó haderő. Végül a katonaság és a császárok által hathatósan támogatott birodalmi bankárfamíliák (Fuggerek, Welserek) nyújtotta kölcsönök még arra is lehetőséget biztosítottak, hogy nagy szükség esetén a Habsburgok akár erővel lépjenek fel a minduntalan renitenskedő birodalmi fejedelmekkel szemben.

Tehetséges uralkodóknak köszönhetően tehát a Habsburgok kiválóan használták ki a lehetőségeket birodalmuk gyarapítására, mely nagy-

ságában a 16. század elején az oszmánokéval vetekedett, lélekszámát tekintve pedig meg is haladta azt. A keleti ellenfél államához hasonlóan azonban a birodalom rendkívül tagolt, sőt túlságosan is sokszínű volt, mind nyelvében, mind gazdaságában, mind egyes területei politikai berendezkedésében. Ráadásul a keresztény nagyhatalom nem alkotott összefüggő területet, gazdaságilag igen fejlett tartományai mellett több országa Európa peremvidékeinek lemaradóiban lévő részéhez tartozott.

A legsúlyosabb probléma mégis az volt, hogy az államhatalom az oszmánokkal ellentétben nem rendelkezett olyan erővel (társadalmi réteggel) vagy szervezettel, amely képes lett volna a birodalom részeinek összetartására. A 16. század elején Európa szinte minden országában hasonló helyzet volt tapasztalható: a rendkívül erős rendekkel szemben az uralkodók gyakran tehetetlenek voltak. Katonaságot pedig csak részben tudtak ellenük mozgósítani, hiszen állandó hadsereg nem lévén, a hadkiegészítés elavult volta miatt a csapatok nagy részének kiállítását maguk a rendek szavazták meg. Hasonlóképpen zajlott a seregek utánpótlása is, így hosszabb ideig és nagyobb távolságra a keresztény csapatok csak igen nehezen, általában a hadszíntér teljes felélésével és elpusztításával voltak mozgósíthatók.

Elsősorban ezekkel az okokkal magyarázható, hogy Miksa, majd utódai megtették az első lépéseket a túlságosan erős rendek megengedezésére, vagyis a gyenge központi hatalom megerősítésére. Hadseregük jellege és felépítése mellett e téren is óriási volt a különbség az oszmánok páratlanul erős, szinte megingathatatlan központi hatalmához képest. Magyarország szerencsétlenségére pedig V. Károly erejét még az I. Ferenc francia királlyal való állandó viszálykodás, majd a birodalom-szerte elterjedt reformáció miatt kirobbant vallásháborúk is szerfelett korlátozták. Szulejmán hódításai következtében ráadásul a Földközi-tenger medencéjében és Észak-Afrikában a spanyol és itáliai Habsburg-területek is nagyon komoly veszélybe kerültek. Ezzel magyarázható elsősorban, hogy a császár számára a – Ferdinánd főherceg magyar királlyá választásával megnyílt törökellenes – magyarországi frontvonal csak harmadik hadszíntérnek számított. Az újdonsült magyar uralkodó kezét így sok szál kötötte meg, alapvetően korlátozva katonai és politikai mozgásterét. Hogy új országa mégsem esett áldozatul a jóval erő-

sebb hódítónak, az elsősorban nem neki, hanem az oszmán hadvezetés hibáinak volt köszönhető. Az utóbbi ugyanis terjeszkedésének igen megnehezedett körülményei között sem tudott eltekinteni hódítási gyakorlatának korábban jól bevált mechanizmusaitól. Főként ezzel magyarázható, hogy a mohácsi csata után az első komolyabb összecsapások nem Magyarország még meg nem szállt középső területein, hanem az osztrák főváros alatt és közelében zajlottak.

TÖRÖK UTAK BÉCS ALÁ: AZ OSMÁNOK MAGYARORSZÁGON

A Mohácsra vezető út Az oszmánok több mint két évszázados terjeszkedésük folyamán hódításukat egyre szilárduló gyakorlat szerint hajtották végre. Eredményes területszerzésük legfőbb jellemzője a szakaszos előrenyomulás volt. Ennek értelmében először az ellenség területére vezetett állandó portyákkal annak katonai potenciálját és határvédelmét gyengítették meg, majd egy mezei ütközetben mértek hadseregére döntő vereséget. Ezt követően a leverett szomszédot általában nem olvasztották azonnal birodalmukba, hanem azt vagy legalább egy részét előbb megpróbálták függőségbe vonni. Ez a módszer elsősorban terjeszkedésük kezdeti időszakában honosodhatott meg, amikor az oszmánok még nem rendelkeztek akkora katonai erővel, hogy megtépzott ellenfelüket tüstént és teljesen bekebelezzék. A vazallus országrész vezetőjének az volt a feladata, hogy előkészítse a terület teljes beolvasztását a birodalomba.

Az utóbbi taktika mind a Balkánon, mind Kis-Ázsiában meglehetősen jól bevált. Ennek elsősorban az volt a magyarázata, hogy mindkét terület kisebb-nagyobb fejedelemségeiben általában nagy volt a politikai anarchia. Így az egymással viaskodó fejedelmek vagy szultánfik között mindig lehetett olyat találni, aki az oszmánok hathatós segítségét remélte hatalmának megerősítését. Ráadásul a hódítók kiválóan ismerően fel ezt a helyzetet, kedvező ajánlatokkal igyekeztek megnyerni a „szálláscsináló” szerepére kiszemeltek. Ezen ajánlatok az oszmánok

által alkalmazott színelés (*müdara*) taktikájának eszköztárába tartoztak. A megtévesztettek egy része persze úgy gondolhatta, a törökökkel a jövőben is fenntarthatja az előnyösnek tűnő viszonyt, idővel azonban rá kellett döbbsennie, hogy pusztán játékszere volt az erősebb szomszéd akaratának. Ekkor azonban már sohasem volt visszaút. A 15. századi Balkánon így járt például az a Hranics Szandalj bosnyák nagyúr, aki 1420-ban még nagy önbizalommal jelentette ki: „Isten és a nagy császár, Mehmed szultán kegyelméből és ajándékából megkaptuk Konavljé zsupánságot és abban Izsák vezér [a boszniai bég] által megerősítettünk.” Hamarosan már késő volt belátnia, a „kegyes ajándék” pusztán előkészítése volt területe oszmán megszállásának.

Az 1520 szeptemberének legvégén trónra lépő Szulejmán szultán Magyarországgal szemben is természetszerűleg ezt az oszmán hadvezetés gondolkodásmódjába beidegződött, szakaszos hódítási taktikát alkalmazta. A birodalom keleti lekötöttsége miatt 1465 óta fennálló hosszú békeidőszak állandó betörései után, 1521-ben személyesen vezetett hadjáratral igyekezett megtörni a magyar király erejét. Nándorfehérvári expedíciója – ellentétben a magyar történetírás egyes vélekedéseivel, az újabb oszmanisztikai kutatások szerint – mégsem azzal volt magyarázható, hogy a magyar hadvezetés 1520 decemberében bebörtönözte Behrám csaut, a Budára küldött török követet. A szultán ugyanis már ezt megelőzően, novemberben határozott Magyarország megtámadásáról. A követ lefogatása persze ennek ellenére kiváló *casus bellinek* számított.

Szulejmán bő egy hónappal hatalomra kerülése után meghozott döntését kényszerek sokasága határozta meg. Bár ambícióit nem tagadhatjuk, a kényszerek valójában birodalma belső feszültségeiből fakadtak. Azaz: noha nem könnyű ennek valódi jelentőségét tudomásul vennünk, mind 1520–1521-ben, mind utóbb, 1526-ban Magyarország sorsa már nem a saját, hanem elsősorban az Oszmán Birodalom belső helyzetétől és vezetésének elhatározásától függött. A szultán pedig egyenesen rákényszerült Magyarország lerohanására. A következő tények ismeretében kijelenthető, valójában mást nem nagyon tehetett.

A perzsagyűlölő Szelim halála után a keleti hódításokat Szulejmán nem folytathatta tovább. Egyrészt a fél évtizedes háborúskodás következtében az amúgy is nehéz terepviszonyú keleti hadszíntér teljesen ki-

merült, így részben ellátási problémák, részben a hadsereg zúgolódása miatt – hiszen zsákmányra már semmi remény nem volt – hadjáratot oda nem vezethetett. Ráadásul a muszlim hittestvérek elleni mániákus keleti háborúzás mind szélesebb körökben váltott ki egyre növekvő ellenszenvet. Emellett a ruméliai hadak is elégedetlenkedtek, hiszen az 1460-as évek óta őket nagy hadjáratokban csak ritkán vetették be. Az államhatalom szilárdságának biztosítása szempontjából oly fontos hadsereg tehát egyértelműen európai háborút követelt.

Ugyanezt a törekvést támogatta a nemzetközi viszonyok alakulását nyomon követő politikai vezetés is. Az oszmánoknak Magyarország mellett még egy területen lett volna alkalmuk új, nagyobb háborúra: Jemenben és az Indiai-óceánon. Egyiptom 1517. évi megszállása után ezen a területen legnagyobb vetélytársukká a portugálok léptek elő. A tengeri kereskedelemben való pozíciók megszerzéséért folytatott küzdelem szempontjából tehát igen indokolt lett volna egy itteni, mielőbbi beavatkozás. Csakhogy az oszmánok birodalma korábban elsősorban szárazföldi ország volt, a tengeri nagyhatalommá váláshoz szükséges hatalmas flottát pedig éppen ez idő tájt kezdték építeni. Ami azonban ebben a kérdésben a legdőntőbb érvek számított: az államot vezető katonai-hivatali rétegnek a legkevésbé sem állt érdekében egy igen távoli, nagy kockázattal járó és újabb földeket alig hozó vállalkozás.

A kisebb befektetéssel és rövid távon legalábbis jóval nagyobb sikerrel kecsegtető európai hadjárat melletti érv volt Magyarország egyre romló nemzetközi és gazdasági helyzete is – bár pontosan nem tudjuk, a hódítók erről milyen információkkal rendelkeztek. Kétségtelen azonban, hogy a belső viszály, a gazdasági válság és a hosszú béke idején romladozó déli védelmi rendszer mind-mind szerepet játszott abban, hogy a meglehetősen bizonytalanul vezetett 1521. évi magyarországi hadjárat Szulejmán számára mégis óriási sikert hozott. Egyrészt Nándorfehérvár elfoglalásával az al-dunai védvonal legfontosabb tartópillére esett ki, ami a Szerémség egy részét már az oszmánok hatalmába juttatta. Másrészt a kulcsvár eleste megnyitotta az utat a hódítás második fázisa előtt, hiszen a déli végvár vonal következő esztendőekben bekövetkező összeomlásával a mohácsi vereség csak idő kérdése volt.

A körülmények a döntő összecsapásra – s ismét nem Magyarorszá-

gon, hanem az Oszmán Birodalomban – 1525 végére alakultak kedvezően. Rodosz 1522. évi elfoglalása után a három esztendeig alig foglalkoztatott janicsárok isztambuli felkelésükkel újra magyar hadjáratot követeltek. Ennek pedig ekkor már nem volt akadálya, hiszen az egyiptomi felkeléseket (1522, 1524) leverték, Iszmail perzsa sah halálával (1524) pedig a keleti front is jó időre lecsendesedett. Sőt valójában a keleti hadszíntér igazi tétje megszűnt, bár a perzsa konfliktust teljességgel sohasem lehetett megoldani. Ráadásul a hatalom felfokozott propagandával törekedett Szulejmánt az isteni, igazságos uralkodó képében beállítani, mellyel a messiást váró néptömegeket is sikerült évtizedekre leserelnie. Mindezen eseményekben óriási szerepet játszott Ibrahim nagyvezír, aki egyértelműen az európai háború híve volt. Görögországi születésüként ő az Oszmán Birodalomban szerette volna újjáéleszteni az egykori hatalmas Római Birodalmat, s úgy vélte, eljött a pillanat a világhuralom megvalósítására. Szulejmán új Nagy Sándorként erre a hatalmas feladatra vállalkozott, és támadásba indult a Habsburgok és rokonaik ellen Magyarországon, valamint a Földközi-tengeren.

1526. augusztus 29-én a mohácsi csatatéren az oszmánok Magyarországon hódításaik második lépcsőfokára léptek. Buda ideiglenes megszállása után azonban a szultán élelemellátási problémák, a rossz időjárás és a keletről érkező kedvezőtlen hírek miatt kivonult az országból, s csak a Szerémséget tartotta meg birtokában. Ennek ellenére 1526 végére a korábbi magyar–török konfliktus alapjaiban alakult át. Habsburg Ferdinánd decemberi magyar királlyá választásával az oszmánok számára már nem Magyarország volt az igazi ellenfél. Már csak azért sem, mert a szultán Budát valójában már a sajátjának tekintette, hiszen a hódítók tradícióinak megfelelően az a hely, melyet a padisah lova lábával érintett, már birtokának számított. A magyar–török konfliktus tehát Habsburg–oszmán vetélkedéssé vált, melynek szárazföldi színtere ezt követően közel két évszázadra Magyarország lett.

Bécsen át Budára A mohácsi csatamezőn a vártnál jóval nagyobb győzelmet arató Szulejmán 1527 őszén úgy vélte, eljött az idő világhuralmi céljai megvalósítására. Ehhez „csupán” a

legfőbb riválissá előlépett Habsburg-királyt kellett legyőznie. Ezért határozott úgy, hogy Ferdinánd erőire fog mielőbb döntő csapást mérni az osztrák főváros, Bécs elfoglalásával. Azaz ettől az időtől kezdve az oszmán hadvezetés egyértelmű célja (a nevezetes aranyalma, törökül *kizil elma*) a Habsburg-főváros megszerzése lett. Ráadásul ezt az elképzelést támogatta, hogy az oszmánok felismerték, Bécs elfoglalásával Magyarország is az ölükbe hull. Azaz: Bécsen át töretlen út vezet Buda végleges megszerzéséhez is.

Az európai hatalmi vetélkedésben a Habsburg-ellenes politikát folytató Velence és Franciaország szintén Ferdinánd elleni támadásra uszította az oszmánokat. Sőt az is nekik kedvezett, hogy a Habsburgokkal rokon Lengyelországtól sem kellett már tartaniuk, hiszen 1525 után Zsigmond király és Szulejmán szultán ismét újabb három esztendőre szóló fegyverszünetet kötött. I. Ferdinánd így diplomáciailag teljesen elszigetelt helyzetbe került. Mindemellett Magyarországon 1527 őszén Szapolyai János személyében a „szálláscsináló” – bár kényszerű – szerepének eljátszására is jelentkező akadt. (Arra, hogy miként vezetett János király útja e sanyarú sorsra, *A Sztambulba vezető út* című fejezetben még részletesen visszatérünk.)

Az 1529. és az 1532. évi, Bécs elfoglalására indított hadjáratok azonban – Magyarország szerencséjére – kudarccal zárultak. A jelentős erőfölény ellenére a Habsburgokat egy csapással az oszmánok sem voltak képesek térdre kényszeríteni. A Római Birodalom újjáélesztésére irányuló világuralmi célok fokozatosan kezdtek szertefoszlni. Szulejmán az adott pillanatban saját erejét túl-, a Habsburgok tartalékait viszont jelentősen alábecsülte. Nem számolt azzal, hogy a keresztény összefogás hiánya ellenére, a legszükségesebb esetben a közép-európai országok és tartományok a kétfejű sas zászlaja alatt mindent félretéve egyesítik erőiket.

Az oszmán hadvezetés ugyanakkor azzal sem volt kellőképpen tisztában – bár az utókor távlatából könnyű így ítélnünk –, hogy a Balkántól északra már más kultúrájú és társadalmi berendezkedésű államokkal kell megküzdenie. Nevezetesen olyanokkal, amelyek több évszázados történeti fejlődésüknek és elsősorban társadalmi szilárdágának köszönhetően nehezebben roppannak össze, sőt a keresztény

kultúrkörben való megmaradásukért az utolsóig küzdenek. 1532-re tehát kiderült: Szulejmán birodalma számára nemhogy Közép-Európa, de egy csapásra még Magyarország teljes elfoglalása is túl nehéz feladat. (Az persze más kérdés, hogy ha a szultán túteszi magát a beidegződött hódítási gyakorlaton, s már 1529-ben megszállja Budát és a fontosabb magyar várakat, bizonyára még rosszabbul alakul Magyarország sorsa.)

Az oszmánok a 16. században továbbra sem változtattak fő célkitűzésükön. A Habsburg-székváros bevétele a zenitjére érkezett, erőtlől és önbizalomtól dagadó birodalom egyik legfontosabb célja maradt. Újabb keleti és földközi-tengeri lekötöttségük után pusztán megszerzésének és ezzel egyúttal Magyarország bekebelezésének menétén fordítottak egyet. Míg Mohács után két alkalommal is Bécsen át próbáltak a Magyar Királyság birtokába jutni, az 1530-as évek végére úgy döntöttek, helyesebb, ha az út Buda elfoglalásán át vezet el az osztrák főváros falai alá.

Mielőtt ennek a fordultnak a megvalósítását nyomon követnénk, röviden szeretnénk szólni arról, hogy történetírásunkban az elmúlt néhány évtizedben Szulejmán magyarországi terveiről egy egészen más elképzelés is született. Perjés Géza hadtörténész szerint a szultán Magyarországot egyáltalán nem kívánta meghódítani, mert racionálisan gondolkodva felismerte, hogy kívül esik hadserege akciórádiuszán, vagyis hatósugarán. Sőt az oszmánok állítólag még annak is tudatában voltak, hogy a megszállandó tartomány pénzügyileg ráfizetéses lesz, s ezért sem akarták birodalmukba olvasztani. Azaz Szulejmán Magyarországgal csak mint egy szövetséges vazallus állammal számolt. Ezen célja megvalósítása érdekében – állítólag több alkalommal (1520, 1524) – ajánlatot tett II. Lajosnak, majd 1526 őszén Szapolyai Jánosnak egy Habsburg-ellenes politikát folytató, török hűbéres magyar királyság létrehozására.

Bár az elmélet elsőre hihetőnek is tűnhetne, az Oszmán Birodalom felvázolt belső problémáinak és hódítási mechanizmusának ismeretében nem több, mint imbolgó pillérekre épített koncepció. Valójában Szulejmánt a legkevésbé sem érdekelhette a 20. századi ismereteink alapján elvégzett, távolságokkal való „számolási”, amikor frissen megszerzett hatalma és birodalmának stabilitása függött attól, nekiugrik-e

Magyarországnak. De azt sem hisszük, hogy előre megállapíthatta, a bekebelezendő országrész anyagilag veszteséges lesz. Sőt bizonyítani tudjuk, hogy az oszmán hadvezetést – mint hódításaik folyamán általában a nagyhatalmakat – egyáltalán nem érdekelte, hogy a megszerzendő terület mikor válik jövedelmezővé. (Az óriási birodalom szempontjából ennek egyébként is csekély jelentősége volt.) Az említett Ibrahim nagyvezír 1528-ban Szapolyai János követének ugyanis egyértelműen tudtára adta: „Mindig több kiadásunkba kerül annak a tartománynak [értsd: a Szerémségnek] a megőrzése, mint amennyi hasznot szeretnénk szerezni belőle. Tény, hogy most minden negyedéven 2 800 000 ezüstpénzt [56 000 aranyforintot] költünk rá... Mégis mi ez az én uramnak? És ha a tízszeresét számítanánk is föl, emiatt nem vonulnánk ki onnan.”

A fentiek ismeretében magunk úgy véljük: különösen az 1526. évi szulejmáni ajánlat – miként a többi is a terjeszkedés folyamán – nem-hogy hátráltatta, hanem egyenesen elősegítette a magyarországi hódítást. Szapolyai annak elfogadásával a szultán vazallusává lépett elő, éppen úgy, ahogy azt az oszmánok szerették volna. Magukra az ajánlatokra pedig azért sem építhető nagyszabású koncepció, mert forrásokkal igazolható, hogy a törökök 1526-ban a magyar fővárostól több száz kilométerre délebbre fekvő Horvátország rendjeit is kecsgettető feltételekkel (birtokaik, vallásuk és szabadságaik megőrzése, hosszú időre adómentesség) keresték meg. Az előbbieken ismertetett elméletet követve viszont ez esetben az akciórádiusz már odáig sem ért volna. (Sőt – miként látni fogjuk – az oszmánok majd a hódoltság kiépítése után, a tizenöt éves háború idején is tettek ajánlatokat, ez viszont azt jelentené, hogy növekedett a hatósugaruk.) A török ajánlatokra épített koncepció tehát önmagában értelmetlen. Valódi értelmüket csak akkor ismerhetjük meg, ha az oszmán hódítási gyakorlat rendszerébe és nem abból kiragadva, a korabeli források alapján értékeljük azokat. (Mindezek ellenére a szulejmáni ajánlatokból kiinduló koncepciónak mégis volt egy komoly, pozitív eredménye. Az elképzelés nagy vitákat váltott ki, és ezzel elősegítette a Moháccsal kapcsolatos problémák alaposabb kutatását és nem utolsósorban éppen az Oszmán

Birodalom belső helyzetének megismerését. Ez hozott végül valódi áttörést a kérdéskör tisztán látásában.)

A magyar fővároson át Bécsbe Az 1530-as évek végére az ismét keleten (1534–1535: Perzsia, 1538:

Dél-Arábia) és a Földközi-tengeren harcoló oszmánokban egyre érett az elhatározás, ideje felszámolni Szapolyai János 1528 óta fennálló vazallus királyságát. Levonván tehát a bécsi kudarcok tanulságait, hódítási gyakorlatuk negyedik elemét kívánták megvalósítani. Míg magyar „szálláscsinálójuk” országlása a keleti és a tengeri fronton való küzdelem idején kifejezetten kedvezett számukra, az európai háború ismételt előtérbe kerülésével immáron az országész bekebelezése látszott szükségesnek. Ezt a törekvésüket több tényező támasztotta alá.

1538 februárjában Magyarország két királya a váradi békeszerződésben egyezsége lépett. Szapolyai János és Ferdinánd megállapodott, hogy János király halála után – még ha fiúgyermek születne is – ország része a Habsburg-házra száll. A két esztendeig titokban tartott szerződés megvalósulása az oszmánoknak azt jelentette volna, hogy vazallusuk meghiúsítja azt a célkitűzést, amelynek megvalósításában neki több mint egy évtizede fontos szerepet szántak. Szapolyai 1540 júliusában bekövetkezett halála után a békében foglaltak mégsem váltak valóra. Sőt a sors furcsa ellentmondása, hogy arról 1540 októberében éppen az a Hieronim Laski, ekkor már Ferdinánd követe adott hírt a Portának, aki annak idején, 1528 elején a Szulejmán és János király közötti vazallusi szövetség egyik megalkotója volt. Bár a váradi béke határozatainak meghiúsulása az oszmán hadvezetésnek kedvezett, Isztambulban úgy vélték, ideje rendezni a keleti magyar királyság kérdését. Ez azért is indokolt volt, mert nem tudhatták, Szapolyai éppen kormányzó hívei milyen célokra kívánják felhasználni a csecsemő János Zsigmondot.

A döntés végleges meghozatalára – paradox módon – mégis I. Ferdinánd fellépése készítette Szulejmánt. Bár a Habsburg-uralkodó Szapolyai halála után nem tehetett mást, mint hogy fegyverrel kísérelje meg a váradi békét elutasító nagyurakat megtörni, a Leonhard Freiherr

von Vels által 1540 őszén vezetett hadjárat csak szerény eredményeket hozott (Székesfehérvár elfoglalása). A szultáni tanács a Habsburg-támadás hírére meghozta végső döntését. Mivel fennállt a veszélye annak, hogy Buda Ferdinánd kezébe kerül, s ezzel a Habsburgok Bécs előtt fontos hídfőálláshoz jutnak, 1541-re ismét nagy hadjárat indítását hagyták jóvá. A fennmaradt haditerv szerint a szultán célja a középkori magyar főváros elfoglalása és a vazallus magyar királyság teljes felszámolása volt. Sőt Szapolyai legfőbb híveit, Török Bálint dunántúli főkapitányt, Fráter György váradi püspököt és kincstartót, Petrovics Péter temesi ispánt, Werbőczy István kancellárt és Batthyány Orbán kapitányt is teljesen félre akarta állítani. Az ötödik szulejmáni hadjárat megindítása mellett szólt végül az is, hogy a határ menti bégek jelentései alapján úgy tűnt, olcsóbb lehet az ország középső területének megszállása, mint – szükség esetén – az időről időre való beavatkozás.

Bár Ferdinánd király 1541 késő tavaszán a Wilhelm Freiherr von Roggendorf főhadparancsnok vezette újabb Buda elleni hadjáratral megpróbálta a szultáni csapatokat megelőzni, a Habsburg-sereget végül Szulejmán Buda alá érkező csapatai verték szét. A mohácsi csata 15. évfordulóján a szultán egyetlen ágyúlövés nélkül – meglehetősen szégyenletes körülmények között – jutott a magyar főváros birtokába. Sikere után azonban úgy döntött, csak részben valósítja meg az előre kidolgozott haditervet. Miután fő célja változatlan maradt, Bécs elfoglalása érdekében feleslegesnek vélte az ország keleti, számára periferikus területeinek elfoglalását. Ezeket ezért mintegy birodalma tartományait, azaz szandzsákjait Szapolyai legfőbb híveinek adományozta. Erdélyt a csecsemő királyfi és anyja, Izabella királyné kapta, a Temesköz a temesi ispánnak, Petrovics Péternek, a Tiszántúl többi része pedig a váradi püspöknek, György barátanak jutott. Noha valójában ezek a területek csak virtuális módon voltak részei a birodalomnak, Szulejmán ezzel mégis nagyot szorított a vazallusság gyeplőjén. A mondott tartományokért ugyanis a királyfi gyámjai évente 10 000 forintnyi adót voltak kötelesek Isztambulba küldeni.

A szultán eredeti terveivel ellentétben a Szapolyai-párttal sem végzett. Pusztán annak egyik – a későbbiekben jellemzett – nagyravágyó tagját, Török Bálintot iktatta ki a magyar politikai elitből. Mindez a leg-

fontosabb tényeken azonban semmit sem változtatott: Szulejmán birtokába jutott Magyarország középső területe, amely a Habsburgok elleni tervekhez nélkülözhetetlen volt, miközben ezáltal korábban elfoglalt balkáni területei számára is fontos védőpajzsot hozott létre. Ezzel a középkori Magyar Királyság – amely valójában már 1526-tól megindult a széttágulódás útján, hiszen a Szerémség a törökök birtoka maradt – több mint százötven esztendőre három részre szakadt: a török hódoltságra, a királyi Magyarországra és az ekkor még bizonytalan sorsú három virtuális szandzsákra, a későbbi erdélyi fejelemiség nagy részére.

A megregulázott vazallus perifériára helyezésével és az első magyarországi török tartomány, a budai vilájet megalapításával Szulejmán új stratégiájának kezdetét nyitotta meg. A magyar főváros fontos támaszponttá építésével próbált ugródeszkát létrehozni a nagy cél, a Habsburg-székváros irányába. Az 1541. évi nyitányt ezen koncepció szellemében, valamint a Duna menti hadi út biztosítása és Buda megerősítése céljából 1543–1545-ben újabb expedíciók követték. Az előbbi esztendőben ismét maga jött Magyarországra, és metszett le óriási szelvet a Dunántúl keleti részéből, Valpó, Siklós, Pécs, Vác, Esztergom és Székesfehérvár elfoglalásával. Ezzel alapjaiban rendezte át a Dunántúl katonai erőviszonyait. Az újonnan elfoglalt várakba ugyanis páratlanul tekintélyes őrsegek kerültek: Esztergomba és Székesfehérvárra például mintegy 3000-3000 fő, akikkel szemben a kialakulóban lévő észak-dunántúli keresztény várövezetben még feleannyi katona sem teljesített szolgálatot. A budai védőgyűrű hamarosan tovább erősödött, hiszen a következő két esztendőben északon és keleten az oszmánok birtokába jutott Visegrád, Nógrád és Hatvan, miközben a dunántúli területek maradék réseit is betömték Simontornya, Ozora és Tamási megszállásával. Ezeket a várakat viszont már a helyi erők foglalták el. A királyi Magyarország és a Habsburgok közeli tartományai ezzel óriási veszélybe kerültek.

Szerencsét pusztán az jelentett a szerencsétlenségben, hogy az elkövetkező esztendőben a Porta ismét keleten kényszerült hadakozásra (1547: jemeni konfliktus, 1548–1550: újabb perzsa háború). Azaz – miként már oly sok esetben – ismét a birodalom keleti területén kiújuló válságok segítettek Magyarország helyzetén. A szultán kétesztendőnyi

fegyverszünet után, 1547-ben Drinápolyban ráadásul öt évre szóló békességre lépett V. Károly császárral. Jóllehet nem mondott le Bécs elleni terveiről, valójában be kellett ismernie, hogy nem képes Magyarország teljes elfoglalására, sőt kénytelen beleegyezni annak felosztásába. Ferdinánd viszont ennek fejében évi 30 000 forintnyi adó fizetését vállalta a birtokában lévő magyarországi területekért. Ezt a „tisztességes ajándékra” (*honorarium munus, türkische Verehrung*) keresztelt adót egészen korszakunk végéig, 1606-ig utódai is kénytelenek voltak a békeség fejében a Portának elküldeni.

Még le sem telt az ötestendőnyi béke, amikor Szokollu Mehmed ruméliai beglerbég ismét Magyarország ellen vonult. Az újabb oszmán expedíciót ezúttal a különleges hintapolitikát folytató Fráter György és a Habsburgok megegyezése váltotta ki, mely János Zsigmond török vazallus területeinek és a királyi Magyarországnak az egyesítésére irányult. A szultán persze nem hagyta, hogy renitenskedő hűbérese veszályba sodorja addigi hódításait. A beglerbég 1551 szeptemberében a Tisza alsó folyása mentén megszállta Becse, Becskerek és Csanád várait, Temesvárral azonban nem bírt. A Kara Ahmed másodvezír vezette következő esztendőbeli hadjárat viszont végleg eldöntötte a keleti területek sorsát. Lugos, Karánsebes, Temesvár és Lippa megvételével a korábbi névleges temesközi török tartomány az oszmánok második magyarországi viláletje lett. Ráadásul erről a vidékről, valamint a szintén megszállt Szolnok várából Erdély és a hozzá csatlakozó részek (*Partium*) középső része könnyen ellenőrizhető volt. Így a Habsburgok országgyesítési kísérletének sem maradt komoly esélye, bár teljesen eredménytelenül 1555-ig még tovább tartott.

Noha Eger védői 1552 őszén a magyarságnak az egész török korra ható muníciót adtak példamutatásból és vitézségből, a felső-magyarországi végek kulcsának megtartása valójában nem gyengítette jelentősen az oszmánok magyarországi pozícióit. Egyrészt ezen a területen komoly céljaik – Dobó István várán kívül – nemigen voltak, másrészt még az Eger elleni támadás előtt, 1552 nyarán a budai tartomány megerősítésére újabb fontos lépéseket tettek. Hádím Ali budai pasa előbb Veszprémet vette be, amivel szabályos éket vágott az éppen csak születőben lévő észak-dunántúli keresztény védvonalba. Majd ezt követően gyors

kanyarral északra fordult, és júliusban Drégely, Szécsény, Hollókő, Büj, Ság és Gyarmat várait kebelezte be a szultán birodalmába. Ezzel jelentősen meghosszabbította a budai vilájet északra előretolt „csápjait”. Így jött létre a várakkal körülvett hódoltság. Sőt augusztus 9-én Ali pasa a palásti csatában (Hont megye) az ellene vonuló keresztény csapatokat is szétverte, mellyel tovább növelte az oszmánok nyílt útközegekben aratott győzelmeinek számát.

1552-től a helyi török csapatok – a szultáni főerők újabb keleti lekötöttsége ellenére (1553–1555: perzsa háború, 1556: Líbia meghódítása, 1565: Málta sikertelen ostroma) – várháborúkkal araszoltak tovább nagy céljuk megvalósítására. 1554 őszén Tojgun budai pasa Fülek várát és néhány kisebb szomszédját vette be, ahol az Oszmán Birodalom legészakibb magyarországi szandzsákközpontját hívták életre. Az északi török „hídfő” komoly nehézségeket okozott a bécsi hadvezetésnek, hiszen a meglehetősen távoli és egyre elszigeteltebb helyzetbe került, még királyi kézben lévő Gyula várának utánpótlását igen nehezítette. Egy esztendővel később a budai pasa a Dél-Dunántúlon már Kaposvár, Korotna és Babócsa várait kaparintotta meg, ezzel ezúttal a déli végek másik kulcsát, Szigetvárt is szorongatott helyzetbe hozta. Szerény vigaszt pusztán az jelentett, hogy 1556-ban Hádím Ali budai pasát sikerült az ostromlott Sziget alól Babócsa megtámadásával elvonni, sőt 1526 óta első ízben a keresztény csapatok vereséget is mértek a törökökre. Ferdinánd tiroli főherceg névleges és Nádasdy Tamás nádor, valamint Sforza Pallavicini főhadbiztos valódi vezetése alatt a Rinya folyó mellett az egyesült osztrák–magyar sereg megverte a budai pasa csapatait.

Az elkövetkező esztendőekben azonban az oszmán előrenyomulás lelassult. Pusztán a nyughatatlan „fenegyerek”, Hamza bég – akiről Érd egykori török nevét kapta (Hamzabég szerája) – tűnt ki egy-egy akciójával. 1557-ben előbb Tatát és két kis szomszédját, Vitány és Gesztet szállta meg, mellyel Győr és Komárom várának vidékét nyitotta meg a portyázó szpáhik vállalkozásai előtt. 1561 tavaszán pedig a Balaton-felvidéken fekvő Hegyesd várát foglalta el, majd rakta tele katonákkal. Mivel ezzel az észak-dunántúli magyar végvárvonal háttába jutott, a kis vár visszafoglalása alapvető feladat volt. Szerencsére a bécsi hadveze-

tésnek – a környék magyar nagybirtokosaival való együttműködésben – volt már annyi ereje, hogy a következő esztendő tavaszán visszafoglalják, majd lerombolják a veszélyes török támaszpontot.

1566-ig mindezekén túl még két, eddig kevésbé ismert esemény jelezte, hogy az ország területén egymással szemben kialakulóban lévő magyar és török végvárvonal katonái nagyobb akciókra is képesek. 1558 októberében a budai vilájet török lovassága Felső-Magyarországra indult portyára, Szikszó mezővárosának (Abaúj megye) kirablása után azonban Sajókazánál súlyos vereséget szenvedett. (A törökök jelentős erőfölényét persze mi sem mutatta jobban, mint hogy a tekintélyes embervesztéseget néhány hónap alatt könnyűszerrel pótolni tudták.) 1562 tavaszán viszont a keresztény csapatokat tizedelte meg a török. Miközben Balassi Bálint édesapja, János Szécsény várát ostromolta, Haszán füleki bég katonái váratlanul rajtaütöttek, majd csapatait szinte teljesen szétverték.

A várháborúk korszakát végül az 1566. évi szultáni hadjárat zárta le. I. Szulejmán szigetvári táborában összességében sikeres hódítóként távozott a másvilágra. Gyula és a Zrínyi Miklós által utolsó csepp vérig oltalmazott végvár meghódításával Magyarország területének már 40 százaléka a szultán birtokában volt. Méghozzá azokat a legfontosabb központi területeket bírta, amelyek a továbbiakban bázisul szolgálhattak az oszmán hadvezetés újabb Bécs elleni próbálkozásaihoz. A II. Szelim szultán és II. Miksa császár között 1568-ban megkötött drinápolyi béke azonban tartós megállást jelentett a magyarországi területszerzés útján. Az oszmánok újabb keleti és tengeri háborúi (1570: Tunisz elfoglalása, 1570–1571: Ciprus meghódítása, 1571: lepantói vereség, 1578–1590: perzsa háború, 1585: Azerbajdzsán megszállása) idején közel negyedszázadig béke, pontosabban, portyákkal teli „háborús béke-évek” köszöntöttek Magyarországra.

Török berendezkedés Magyarországon

A hosszabb, békésebb időszak az oszmánok számára lehetőséget kínált arra, hogy a háborús periódusban megkezdett magyarországi berendezkedésüket nyugodtabb körülmények kö-

zött folytassák. Eredeti céljaikkal ellentétben azonban – hódításaikhoz hasonlóan – ez is meglehetősen felemásra sikerült. Bár a magyarországi török tartományok kétségtelenül az iszlám előretolt bástyái voltak, valójában mégsem tudták oly módon betagozni őket a birodalomba, mint a balkáni vagy az anatóliai vilájeteket. Ezt a különleges helyzetet kiválóan jellemzik Balassi János szavai, aki 1555-ben a következőket mondta: „A török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította. Hiszen saját hivatalait, saját törvényeit behozni nem bírta, s kénytelen eltűrni, hogy azok a részek a maguk szervezetében maradjanak, s hogy a maguk statútumaival éljenek.” Ez a helyzet – a magyarság erejének és hagyományainak köszönhetően – valójában sem a hosszú békeévek, sem a török kor második évszázada alatt nem változott.

A 15. század közepére – hódítási gyakorlatukhoz hasonlóan – a megszerzett területek berendezkedése terén is megszilárdultak az oszmánok bevett módszerei. A megszállás után az elfoglalt országokban további hódítási céljaiknak megfelelően új katonai-polgári közigazgatást vezettek be. Ezzel egyidejűleg megszüntették a korábbi állami és helyi igazgatási szerveket, sőt még saját jogrendszerüket is igyekeztek rákényszeríteni a meghódítottakra. Az uralmuknak ellenállni próbáló korábbi vezető réteget felszámolták, így a társadalom egyik legfontosabb rétegét tudták kikapcsolni. A hatalmukat előkészítő vazallusokat és a velük együttműködni hajlandókat viszont szolgálatukba fogadták. Ez utóbbiak számára éppen abban a katonai-hivatali rabszolgaretegben kínálkozott lehetőség a felemelkedésre, mely oly fontos szerepet játszott a birodalom összetartásában és hódításaiban. A oszmánokkal kiegyezők tehát fényes karriert futhattak be.

A megszállt országokat a hódítók gazdaságilag is igyekeztek birodalmukba olvasztani. A kedvező természeti erőforrásokat és az adóztatásból befolyó jövedelmeket további terjeszkedésükre és hatalmuk erősítésére használták fel. Sőt egyes területeken (például Boszniában) még iszlamizáló törekvések is komoly eredményeket hoztak. Hogy mindez általában ilyen zökkenőmentesen alakult, abban nem kis szerepet játszottak a meghódított országok korábbi berendezkedésének jellegzeteségei. Nevezetesen – miként arra már utaltunk – mind a Balkánon,

mind Kis-Ázsiában főként olyan ellenfelekkel találták szemben magukat, akik komoly politikai válsággal, sőt nemritkán anarchiával küzdöttek. Ezzel állt összefüggésben, hogy gazdaságuk is gyakran hanyatlott, sőt az európai területeken még a katolikus és az ortodox egyház állandó vetélkedése is komoly problémákat okozott. Ráadásul – s talán ez volt a legmeghatározóbb – ezek az országok az államfejlődésnek még csak kezdetlegesebb szintjén álltak. Ennek következtében államigazgatási intézményeik nem rendelkeztek szilárd alapokkal, s ami közülük kialakult is, az állandó belviszályokban fokozatos romlásnak volt kitéve. De társadalmuk fejlettségi szintje is jelentősen elmaradt a nyugat- vagy közép-európai államokéhoz képest. Mindezekkel magyarázható, hogy a rendet, nyugalmat és idővel gazdasági fellendülést hozó oszmán megszállást gyakran kifejezetten pozitívan éltek meg.

A Balkánon bevált módszerekből az oszmánok a hódoltságban csak igen keveset tudtak a tényleges gyakorlatba átültetni. A katonai megszállás persze tökéletesen megvalósult, hiszen a birodalom fegyveres erejének egyik legmeghatározóbb része állandó jelleggel itt állomásozott. Hegyi Klára újabb számításai szerint a 16. század második felében pusztán a két magyarországi (a budai és a temesvári) vilájet katonasága minimum 25 000 főnyi (18 000 várvédő és folyami zsoldos katona, valamint 7000 javadalombirtokos szpáhi és kísézője) volt. Igen figyelemreméltó, hogy ezzel szemben szintén pusztán Magyarországon – tehát a horvát-szlavón várakat nem számítva – a királysági végvárvonalban ugyanebben az időben csak 17 000 katona teljesített szolgálatot. A törökök erőfölénye tehát igen jelentős volt, sőt mindvégig az is maradt. S attól függően, hogy egy adott frontszakasz mennyire feküdt közel a legfontosabb dunántúli határszakaszhoz, ez az erőfölény csak növekedett.

A katonai megszállás után az oszmánok az Adriai-tengertől a temesvári végekig fokozatosan hozták létre saját várendszerüket. Ennek számos feladata volt. Buda védelme és a dunai hadiút biztosítása mellett kulcsvárai egyrészt támadóbázisokul szolgáltak az újabb nyugatra irányuló területszerzésekhez; másrészt a legfontosabb várak a kiépülő katonai-polgári közigazgatás központjai lettek, amelyekből a környező területeket ellenőrizni, igazgatni és adóztatni tudták. Sőt ezekből ter-

jesztették ki adóztatásukat a királyi végvárok mögötti területekre is. Végül a keresztény végvárláncolatból érkező támadások feltartóztatását is e váraknak kellett megszűrniük (l. a 251. o.-i térképet).

Ez a török várvonal összesen mintegy 100-130 erősségből állt – miként körülbelül ennyivel rendelkezett a királyi hadvezetés is. A többretegű várláncolat pillérét néhány komolyabb erő (Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár és Temesvár) alkotta, melyekben 1000-2000 főnyi katona szolgált. E kulcsvárak mellett a határt 400-600 katonával további nagyobb várak (Szigetvár, Füleke, Hatvan, Jenő, Lippa) oltalmazták. A várrendszer második szintjét a 100-300 katonával megerősített kisebb végházak, végül a harmadik vonalat a palánkerődítésű párkányok alkották. A török várak jó része már a középkorban is kisebb-nagyobb erősség, kastély vagy kolostor volt, melyeket a megszállók tovább erősítettek, és *kalénak*, vagyis várnak neveztek. Ezek mellett szép számmal emeltek kisebb erődítményeket is (például Esztergom mellett Párkányt, törökül Dzsigerdelent, a Balaton déli partján Bolondvárt vagy Jászberény mellett Dzsánfedát). Ezeket törökül *parkannak*, magyarosan párkánynak titulálták. A gyakori kisvár-építkezésnek elsősorban az volt az oka, hogy Magyarország középső területein az oszmánok nem rendelkeztek kellő számban olyan megerősített hellyel, amely alkalmas lett volna a királyi végváriakkal szembeni ellenállásra.

Nagyobb tartományait, a vilájeteket (másként *beglerbégség*) és az ezeket alkotó kisebb szandzsákokat (arabul *liva*) jelentősebb erődjeik és váraik köré szervezték meg. Az 1541-ben létrejött budai és az 1552-ben megalapított temesvári mellett a tizenöt éves háborúban további négy tartományt hoztak létre. Ebből hármat éppen azért a Dunántúlon, hogy azt katonákkal még jobban megrakhassák, s így készíthessék elő további nyugati előrenyomulásukat. 1594-ben hívták életre a győri és a pápai *beglerbégséget*, melyek azonban csak a várak visszavételéig, négy, illetve három esztendeig álltak fenn. Az 1596-ban kialakított egri és az 1600-ban felállított kanizsai tartományt viszont egészen a török kor végéig megtartották. Az utóbbitól délre igen jelentős területen a boszniai *beglerbégség* feküdt, melyet 1580-ban alapítottak, az óriási ruméliai tartomány testéből szakítván ki azt.

A vilájetek és a szandzsákok vezetői (a *beglerbégek* és a *szandzsákok*

bégek) egyszerre voltak a katonai, a köz- és a pénzügyigazgatás irányítói, valamint a közrend őrei. A budai pasák a 16. században évente átlag egymillió, a szandzsákbégek pedig 200–400 000 akcsét kaptak fizetésként, ami különösen a végházak várkatonáinak éves 1100–3500 akcsényi zsoldjához képest igen komoly vagyonnak számított. Az utóbbiak mellett parancsnokságuk alá tartoztak a szolgálati birtokkal (*timárbirtok*) fizetett lovas szpáhik és azok birtokaik jövedelme alapján kiállított fegyveres kísérei (*dzsebelü*) is. Elsődleges katonai funkcióik mellett köz- és pénzügyigazgatási szempontból is számos feladat várt rájuk. Mindenekelőtt kiszolgálták a hadsereget, rigorózan beszédtették az adókat, koordinálták a birtokigazgatást, ellenőrizték a jogszolgáltatást. Gazdasági szempontból különösen ügyeltek az adók megfelelő beszolgáltatására, melyeket a népesség gondos számbavétele és a termelési feltételek alapján határoztak meg. Egyáltalán nem állja meg tehát a helyét az a gyakori vélekedés, miszerint az oszmánok Magyarországon tudatos rablógazdálkodást folytattak volna. Tekintve, hogy hosszú időre kívántak berendezkedni, ez valószínűleg nem állt érdekében. Sőt a defterdárók által irányított adóztatási rendszerük több szempontból egyenesen a királlysági viszonyokhoz igazodott, összességében pedig igen jól szervezettnek és hatékornak mondható. Mindez persze nem jelenti azt, hogy portyáik során ne raboltak volna gyakran kíméletlenül, ugyanezt azonban a királyi végváriak hasonlóképpen megtették.

Ibrahim nagyvezír 1528. évi állítása szerint ugyan a kis szerémségi tartomány birtoklása még meglehetősen ráfizetéses volt, a helyzet az idő múltával sokat javult. Az persze kétségtelen, hogy a berendezkedés várháborúkkal teli kezdeti esztendeiben évente még igen tekintélyes összegek érkeztek Isztambulból, hiszen ekkor a helyi bevételek még csak 30–40 százalékban fedezték a nagy létszámú várkatonaság zsoldját. Ágoston Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy az 1568. évi drinápolyi békességet követően a helyzet igen sokat javult. A hódoltság kiépülésének nehézségei után a berendezkedés stabilizálódott, a termelés új erőre kapott, az adóztatás hatékonyabbá vált. Sőt úgy tűnik, jelentősebb gazdasági fellendülésnek lehetünk tanúi. Az 1570-es években így a budai vilájet bevételei már mintegy 80–90 százalékban fedezték az itt ál-

lomásozó, tekintélyes számú várkatonaság zsoldját. Ez a magyarországi török adminisztráció jelentős eredményének tartható, hiszen királysági ellenfelük ugyanezen arányszámai ez időben még a legrosszabb török értékektől is messze elmaradtak. S bár az 1580-as években e kedvező arány eddig még ismeretlen okokból ismét romlott, a 17. században pedig már a Balkánról rendelték jövedelmeket a magyarországi őrségek fizetésére, összességében az oszmánoknak mégis jóval kisebb nehézséget jelentett a magyar hadszíntér eltartása, mint a Habsburgoknak a királyi Magyarország várrendszerének ellátása.

Noha első látásra úgy tűnhet, a hódoltságban is minden a balkáni minta szerint zajlott, a valóság egészen másról tanúskodik. A birodalom legnyugatibb bástyájának magyar lakossága ugyanis – a katonai-igazgatási központokat leszámítva – mindennapjaiban jóval kevesebb változást érzékelt, mint például Szerbia lakói a török megszállást követően. Ennek tucatnyi oka volt. Mivel az oszmánok nem tudták a teljes országot meghódítani, katonai berendezkedésük után a politikai vezető réteget nem számolhatták fel. A magyar nemesség ugyanis a Habsburg Ferdinánd által új életre keltett királyságban és a törökök által Erdélyhez csatlakoztatott Partiumban menedékre talált. Ráadásul e vezető társadalmi réteg – a Mohács utáni zűrzavaros időszak, de még Buda 1541. évi elvesztése ellenére is – úgy vélte, úgy remélte, hogy a törökök berendezkedése csak ideiglenes lesz. Ennek érdekében igyekezett minden korábbi kapcsolatát megtartani a hódoltsági területekkel, első sorban ott fekvő birtokaival, melyeket továbbra is sajátjának tekintett. Erre két szempontból is kiváló lehetősége nyílt.

Mivel az oszmánokkal kötött békeszerződések a szemben álló felek határát nem írták faluról falura elő, a török területek és a királyi Magyarország között sem az akkori, sem a mai modern értelemben vett határvonal nem jött létre. A török–magyar határ egy állandóan változó, meglehetősen széles sáv – mondhatnánk mindenki földje – volt, melynek alakulását a két fél nagyobb végvárainak elhelyezkedése határozta meg. (Nem a korabeli kartográfusok munkájának pontatlansága tehát az oka annak, hogy a 16. századi Magyarországról készült térképek a két világbirodalom határát szinte sohasem ábrázolták.) A határ tehát könnyen átjárható volt. Ez a magyar nemesség számára kiváló lehetőséget kínált

arra, hogy a végvári katonák fegyveres támogatásával a hódoltságban megőrizze korábbi pozícióit, fenntartsa jogait és jelenlétét; a törököknek pedig arra, hogy továbbterjeszkedjenek a királyság területén.

A királysági és a partiumi földesurak hódoltsági birtokaikról a végváriak segítségével alattvalóiktól továbbra is adót követeltek – miként a törökök is „felosztották” és adóztatták a királysági területek határ menti részét. Ennek köszönhetően a két szemben álló végvárláncolat széles vidéke kettős adóztatás és birtoklás alá került, melyet *kondomínium*nak (kettős uralomnak) nevezünk. Szakály Ferenc monográfiájából tudjuk, hogy Szigetvár és Gyula 1566. évi elesteig még az állami adó, a dika (*dica*) és a bérbe adott egyházi tized (a *decima*, dézsma) beszedése is jelentős volt, elsősorban a két végvár királyi katonaságának köszönhetően. Elestükkel azonban a hódoltsági adóztatásban a földesúri adóbehajtás vált meghatározóvá. E tevékenység mellett, hogy a földesurak befolyását erősítette, igényeit pedig garantálta egykori területeikre, még egy szempontból kiemelt fontosságú volt. Mivel a mezőgazdasági termelésre legkedvezőbb adottságú alföldi területek az oszmánok birtokában voltak, a határ menti királyi végvárak élelemellátása szempontjából ezek nem elhanyagolható jelentőséget élveztek. Ezzel magyarázható, hogy katonai megfontolásokból ugyan indokolt lett volna, a hódoltság területén a felperzselt föld taktikáját szinte sohasem alkalmazták. A végvári katonaságnak ugyanis elemi érdeke volt ezen területek további termelése, hiszen élelme meghatározó részét innen szerezte be.

A hódoltsági birtokok megtartásának másik fontos módja abban rejlett, hogy a korábbi intézmények tovább működhettek a török területeken. Jóllehet az elfoglalt megyék igazgatási központjait egy-egy királyi végvárba tették át, szolgabíráik és esküdtjeik révén továbbra is ellátták feladataikat egykori területeiken. A menekült vármegyék közül elsősorban Pest-Pilis-Solt és Heves–Külső-Szolnok tevékenysége volt jelentős. De nem szűnt meg például a teljesen megszállt Somogy megye sem, pusztán jó időre egyesült a menedéket nyújtó Zalával. A magyar uralkodók felismerték ennek jelentőségét, s a Koronára szállt hódoltsági birtokokat nagy számban adományozták olyan nemesi származású végvári tiszteknek, akik azután gőzerővel jártak-keltek, intézkedtek az

ellenséges területeken. Sőt így volt elképzelhető, hogy a magyar nemes-ség a megszállás ellenére adta-vette hódoltsági földbirtokait.

A polgári közigazgatás mellett a katolikus egyház szervezete sem szűnt meg a török területeken, bár valójában csak névlegessé vált. A püspöki székeket ennek ellenére az egész török kor folyamán betöltötték, ami jól jelezte, hogy a világi földesurakhoz hasonlóan az egyház is igényt tart hódoltsági birtokaira és pozícióira. De a protestantizmus különféle irányzatainak megjelenése és egyházszervezetük megteremtése sem jelentett mást, mint hogy a törökök a polgári berendezkedés területén vereséget szenvedtek. Egyedül helyi közigazgatásuk kulcsfigurái, a kádik révén lett volna lehetőségük térnyerésre. Ők ugyanis bírósági körzeteikben (*kaza*) ellátott igazságszolgáltatási funkcióik mellett az állami közigazgatás helyi mindenesei voltak. Beszedték a rendkívüli adókat, irányították a hadsereg mozgósítását, felügyelték a különféle alapítványokat és a céheket, ellenőrizték az árakat és a piacok működését, hitelesítették a végrendeleteket stb.

Magyarországon a kádiknak ehelyett általában csak katonai-pénzügy-igazgatási feladatok jutottak. A tömegek mindennapi életére viszont összehasonlíthatatlanul kevesebb befolyást gyakoroltak, mint a Balkánon. A több évszázados múlttal rendelkező helyi önkormányzatoknak és a menekült vármegyék hódoltsági apparátusának nem lehetek vetélytársai. Az előbbieket (például az alföldi mezővárosok) ráadásul keményen harcoltak – ha kellett, kérelmekkel, de gyakran megvesztegetéssel is – öngazgatásuk megmaradásáért. Ugyanakkor a királysági nemesség hódoltsági pozícióinak és a helyi önkormányzatoknak a megmaradásában annak is igen jelentős szerepe volt, hogy az oszmánok birodalmuk külső zónáit, így Magyarországot is, másként kezelték, mint a már konszolidálódott és már védett területeket. Röviden szólva tehát: Magyarország számukra elsődlegesen mindvégig hadszíntér (az iszlám nyugati védőbástyája) maradt, és így nem is törekedtek a polgári berendezkedés teljes kiépítésére. Mindez a magyarországi kádik feladatköreiben tökéletesen megmutatkozott.

Kivételt pusztán néhány nagyobb katonai centrum, valamint azok a déli területek jelentettek, melyek végleg elvesztették magyar lakosságukat. Miként arról az etnikai viszonyok változásait nyomon követő

Honkeresők című fejezetben még szólunk, a hódoltság talapzata, a Szerémség, a Temesköz és a Duna–Tisza közének déli fele a 16. század végéig szinte teljes egészében elszerbessedett. Ezen a területen a magyar nagybirtokosok már csak elenyésző mértékben tudták adóikat beszedni, miközben e területek vármegyei igazgatása teljesen megszűnt. Ráadásul az új betelepülők saját igazgatási szokásait hozták magukkal, ezek viszont teljességgel megfeleltek a Balkánon működőknek. Azaz: miután a hódoltság legdélibb részén a korábbi pozíciók megőrzése nem volt lehetséges, a törökök berendezkedése itt a polgári élet szintjét is jobban érintette. Mondhatnánk: a balkáni szisztéma szerencsére csak egy kissé húzódtott északabbra. Erre kiváló bizonyítékul szolgál, hogy ezen a területen a magyar katolikus egyház teljesen elvesztette pozícióit. Helyét az 1570-es évektől a Szentszék Balkánról indított apostoli vizitációi (elsősorban bosnyák ferencesek, valamint ragúzai bencések, ferencesek és domonkosok), majd a 17. század második évtizedétől főként a jezsuita missziók vették át.

A Marostól és a Drávától északra viszont – a fentiekben bemutatottnak megfelelően – a magyarság szempontjából sokkal kedvezőbb volt a helyzet. Ezen a területen az iszlamizációnak alig volt nyoma, és az oszmán jogrendszer is pusztán az adóztatást érintette. Ráadásul a megszállást biztosító katonaság és a vele betelepülő polgári lakosság lélekszáma nem haladta meg a százezer főt. Az évszázados gyökerekkel rendelkező magyar társadalmat – a királyságból érkező állandó támogatás mellett – ez a réteg szétverni egyáltalán nem, de még meggyengíteni sem nagyon tudta, bár valójában nem is akarta. Magyarországon a gyermekadó rendszere sem működött, miként a hódoltság gazdaságilag sem lett soha a birodalom része. A törökök országrésze a – külön fejezetben bemutatásra kerülő – marhatenyésztésnek és a marhakereskedelemnek köszönhetően óriási lehetőséget kínált még a királysági társadalom szinte minden egyes rétegének anyagi gyarapodására is. Bár ezzel a megszállók is tisztában voltak, saját érdekeltségük miatt nem törekedtek ennek megváltoztatására. Sőt amikor a magyar végváriak hódoltsági adószedésük során egy-egy falu pusztításában is jeleskedtek, a 17. század első felében egy alkalommal Musza budai pasa a következőket nyilatkozta: „A magyarok fejjel mennek a sziklának; mert azt pusztít-

ják, ami igazából az övék." Mindez valójában nem jelentett mást, mint az oszmánok polgári berendezkedésének elmaradását, valamint annak elismerését, hogy az általuk óriási erővel megszállt terület továbbra is ellenfelük országának különleges része maradt.

Újabb kísérletek Bécs megközelítésére A felemás berendezkedés ellenére az oszmánok a hosszú békeévek alatt sem változtattak korábbi fő céljukon. Ekkor e téren azonban csak csekély eredményeket értek el, hiszen az államközi béke – elvileg legalábbis – várostromokat nem tett lehetővé. Ennek ellenére 1575 nyarán a Balatontól délre elfoglalták, majd lerombolták a keresztények utolsó előretolt bástyáját, Fonyód várát, a bányavidéki végeken pedig bevették Kékkőt, Divényt és Somoskót. Ez utóbbiak az 1590-es évekig legészakibb magyarországi támaszpontjaik lettek. A horvát végeken ugyanakkor 1577–1578-ban az Una északi partján fekvő kis várakat kebelezték be, aminek következtében Bihács meglehetősen kiszolgáltatott helyzetbe került. A királyi végváriak ebben az időben pusztán a Tata mellett fekvő Gesztet tudták elfoglalni (1588. november), a Porta heves tiltakozására azonban ezt is kénytelenek voltak visszaadni.

A mindennapos portyák, lesvetések és párviadatok mellett a „háborús békeévek” második felében már egy-egy nagyobb mezei összecsapás sem volt ritka. A törökök ugyan 1575. szeptember 22-én Budacskínál súlyosan megverték a horvát csapatokat, a következő esztendőök nem sok örömet hoztak nekik. 1577. november 10-én, a szikszói (Abaúj megye) vásár megtámadását követően előbb a Ferhád füleki bég vezette csapatokat Vadna és Sajókaza (Borsod megye) között, 1580. július 18–19-én Nádudvarnál (Szabolcs megye) pedig a Sehszüvár (magyarosan Sásvár) szolnoki bég irányította kontingenseket páholták el a felső-magyarországi csapatok. A nyughatatlan Sehszüvár 1587. augusztus 9-én már szigetvári bégeként a Kanizsa melletti Kacorlaknál újabb komoly vereségbe futott. Ráadásul ugyanebben az esztendőben a győri főkapitányság várórségei és a híres Fekete Bég, Nádasdy Ferenc katonái egy közös akció alkalmával a koppányi (Tolna megye) török vásárt ..

vagy ahogy akkor mondták, sokadalmat – is nagy sikerrel rabolták ki. Végül 1588-ban ismét Szikszó volt az egyesült oszmán csapatok célja. Az október elején vívott összecsapás után azonban még azok nevezhettek magukat szerencsésebbnek, akik rabszíjra fűzve kerültek valamelyik királyi vár tömlőcébe. Az egyre aktivizálódó helyi erők összecsapásai valójában már Magyarország első modern, nagy hadigépezeteket megmozgató háborújának előzményei voltak.

Az 1591-ben a horvát- és a dél-magyarországi végeken helyi konfliktusként kezdődő, majd 1593-ban a teljes országra kiterjedt tizenöt éves háború alatt a török hadvezetés újabb kísérleteket tett Bécs megközelítésére. (A háború kezdőévét ezért tekinti a kutatás egy része 1591-nek, másik része viszont 1593-nak.) A hosszúként is emlegetett háború kirobbanásának körülményei számos vonatkozásban kísértetiesen emlékeztettek az 1520 táján megismert jelenségekhez. A bécsi hadvezetés súlyos adósságai miatt egyáltalán nem kívánt háborúba bocsátkozni. Az Oszmán Birodalom belső viszonyai mégis ismét úgy hozták, hogy 1593-ra a nagy hadakozás kirobbanása Magyarországon elkerülhetlenné vált. Ez még annak ellenére is így alakult, hogy az oszmán államkincstár ekkor már kongott az ürességtől.

A birodalom az 1580-as évek végére általános válságba jutott – aranykora véget ért. Bár a központosított államhatalom teljes ellenőrzése alatt tartotta a gazdaságot és a társadalmat, az újabb és újabb problémákon már nem tudott úrrá lenni. Egyre nagyobb gondokat jelentettek a természeti katasztrófák, a népességnövekedés, a gabonatermelés válsága, a túlméretezett hadsereg fizetése és ellátása, a kialakuló világgazdaság hatásai, elsősorban az oszmán pénzrendszer összeomlása, valamint a szépszájú felkelés is. A perzsákkal vívott hosszú háború (1578–1590) és a hadsereg átszervezése (a janicsárok létszámának növelése és tűzfegyverekkel való ellátása) pedig kimerítette a birodalom mégoly jelentős erőforrásait is.

Ráadásul a boszniai és a magyarországi török alakulatok már éhesen vártak nagy zsákmánnyal kecsegtető újabb expedíciókra. A hosszú békeidőszak alatt ugyanis fizetésük állandóan akadozott, életkörülményeik jelentősen romlottak, fegyelmetlenségük már-már tarthatatlanná vált. 1591 augusztusától ezért a rendkívül agresszív Haszán

boszniai pasa támogatásával mindent megtettek egy új háború kirobbantásáért. A sziszeki csatáig (1593. június 22.) tartó kétesztendőnyi horvát- és dél-magyarországi előjáték után – amelynek 1591-ben a kánizsai végek egyik kulcsa, Kiskomárom, 1592-ben pedig Bihács esett áldozatul – az oszmán hadvezetés már nem dönthetett másként: az európai „lobbi” első embere, az új nagyvezír, Kodzsa Szinán pasa vezetésével nagy hadjáratot indított Magyarországra.

Szinán nagyvezír 1593-ban a Buda elfoglalása óta kipróbált úton kívánta a birodalom hódításait kiterjeszteni. Legfőbb célja továbbra is az osztrák főváros maradt, ennek elfoglalása előtt azonban nélkülözhetetlennek tartotta a Duna menti hadi út közelében fekvő legerősebb várak bekebelezését. Azaz: az oszmán hadvezetés úgy döntött, mindenképpen Bécs irányában tör előre. Ezt a szándékát Szinán nem is palástolta, midőn augusztus elején Nádasdy Ferenchez írott levelében kijelentette: „Azt pedig ne gondolja Nagyságod, hogy addig Bécshez nyúlok, míg Magyar- és Horvátországban egy palánk maradt, mely a hatalmas császárnak [azaz: a szultánnak] engedetlen lenne.”

A török hadsereg főparancsnoka a Fekete Béghez írott levelében – legfőbb céljainak ismertetése mellett – még egy különleges ajánlatot is tett a Dunántúl legjelentősebb birtokosának: „Ha pedig a hatalmas császárnak [értsd: a szultánnak] híve leszel, énnekem is az az akaratom, hogy annál nagyobb úrrá akarlak tenni, amiben mostan vagy; és téged hitedben, törvényedben és jószágodban feleségestül, gyermekestül, fiúról fiúra meg akarlak tartani, hogyha a hatalmas császárnak zászlaját felveszed. Annak felette fegyvereddel és szép szóval a német király birodalmából valamit meghajthatsz magadnak, azt fiúról fiúra megadom. Akaratom pedig, hogyha szómat fogadod, rövid nap Istennek engedelmeiből királyi felségre hozlak, mert a csehországi királyságot a hatalmas császárnak parancsolatából kegyelmednek akarom adni.”

Az oszmán hadvezetés e tekintetben is a Szulejmán és elődei által már kitaposott úton járt. Nagy célja megvalósítása érdekében a hódítása fő csapásvonalától távolabb eső, periferikus területek legjelentősebb birtokosait különféle ajánlatokkal igyekezett vazallusának megnyerni. Nádasdy mellett ugyanis 1593–1594-ben a korszak majd minden jelentős magyar főurát és politikusát hasonló levelek ostromolták. Arra,

hogy ezek az ajánlatok valóban a megosztás céljából és a megtévesztés taktikájával születettek – azaz ekkor sem a hatósugár elvének felismeréséről volt szó –, kiváló bizonyítékul szolgál, hogy egymást licitálták felül. Nádasdy mellett a cseh királyságot egy ízben ecsedi Báthory István országbírónak is odaígérték, miközben egy másik ajánlat szerint ő kapta volna az úgynevezett kassai vajdaságot, vagyis a Szatmártól Nagyszombatig terjedő országrészt. Ugyanezt a területet viszont Szinán utasítására Haszán temesvári beglerbég az egri hős fiának, Dobó Ferencnek is felajánlotta, nyilván azzal a megfontolással, hátha Báthory nem áll kötélnek. A vazallusi státus fejében az oszmánok felső-magyarországi hűbérese urának 20 000 tallérral tartozott volna évente. Bár a magyar főurak közül ekkor senki sem döntött a török „szövetség” mellett, érdemes felhívunk a figyelmet arra, hogy 1682-ben Thököly Imre csaknem ilyen feltételek mellett lett Felső-Magyarországon a szultán csatlósa.

Bár a nagyvezír feltételezhetően rövid, győzedelmes háborúval számolt, az egészen 1605-ig tartó hadakozás tökéletesen igazolta az oszmánok célkitűzését. Ezen 13 esztendő alatt a szultán főparancsnokai kilenc hadjáratot vezettek Észak-Dunántúlra, valamint a Duna menti területekre, és pusztán négy esetben a hadszíntér más részére (1595 és 1598: Erdély, 1596: Eger, 1600: Kanizsa ellen). Bécs megközelítése érdekében tehát mindent megpróbáltak. 1593-ban előbb Veszprémet és Palotát, sőt 1594-ben a Habsburg Birodalom nagy riadalmára már Győrt és az egész Észak-Dunántúlt is megszállták. Komárom bevételére azonban 1594-ben már nem futotta erejükből, sőt a következő esztendőben a császári csapatok Esztergom visszavételével Győrt is meglehetősen nehéz helyzetbe hozták – hiszen folyami ellátása így megoldhatatlanná vált. De az ország ajánlatokkal való megosztása sem járt sikerrel. Sőt 1595-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem is felmondta a hűbérséget, és szövetségre lépett Rudolf császárral. Erdélynek, valamint Áron és Mihály vajda révén a két román fejedelemségnek a háborúba való bekapcsolódása pedig végzetes volt az oszmánok számára. Az új szultánnak, III. Mehmednek két esztendejébe került, hogy végül 1596-ban, Eger elfoglalása után a mezőkeresztesi csatában egy újabb nyílt ütközetben aratott, szerencsés győzelemmel az erdélyi fejedelemségen ke-

resztül biztosítsa a Moldova és Havasalföld felett megingott oszmán fennhatóságot.

1597–1598-ra végleg kiderült: a két szemben álló nagyhatalom továbbra sem bír egymással. A háború Magyarország és Erdély óriási szerencsétlenségére azonban még majd egy évtizedig tartott. Az oszmánok hadseregük létszámának és kiváló utánpótlásuknak köszönhető erőfölényüket nem tudták érvényesíteni a császári csapatokkal szemben. A keresztény hadak viszont hiába voltak a kor legmodernebb tűzfegyvereivel felszerelve, és jutottak ennek köszönhetően harcászati és technikai fölénybe. Ebből származó előnyüket alig tudták kihasználni. A császári csapatok hadkiegészítése és logisztikája ugyanis ekkor még mindig a Habsburg-országok rendjei által megszavazott segélyeken alapult, ennek hatástalansága következtében a keresztény seregek gyakran mozgásképtelenné váltak. Az így kiegyenlítődő erőviszonyok tehát patthelyzetet eredményeztek.

Összességében az oszmánok végül valamivel több sikert könyvelhettek el, mint ellenfelük. Eger után 1600-ban Kanizsa elfoglalásával ismét egy újabb tartomány alapkövét tették le, bár 1598-ban mind győri, mind pápai vilájetjükről örökre le kellett mondaniuk. A hódoltság területét tehát igen csekély mértékben, de sikerült kibővíteniük. Egyetlen komolyabb területvesztésük Budától északra érte őket. Pálffy Miklós nevezetes téli hadjáratában, 1593–1594 fordulóján visszafoglalta Füleket és számos kisebb-nagyobb szomszédját. Emellett a tiszántúli végeken még Lippát, Solymost és Jenőt veszítették el, melyek az erdélyi fejedelmek fennhatósága alá kerültek. Az oszmánok minden eredményük ellenére mégis fellélegeztek Bocskai István 1604. évi felkelése következtében, mely a bécsi hadvezetést újabb komoly problémák elé állította. Az előző esztendőben ugyanis Abbasz perzsa sah – országa hadseregének éppen oszmán mintára történt újjászervezését követően – a magyar hadszíntéren lekötött ellenfelét keleten hátba támadta. A mielőbbi békekötés tehát mindkét szemben álló félnek létérdeke volt.

Erre a két császár és Bocskai követéinek jelenlétében végül 1606. november 11-én a Zsitva folyó torkolatánál került sor. A szerződés új korszakot nyitott a két nagyhatalom történetében: a több mint fél évszázadnyi, mindkét fél által mindenáron fenntartandó békeség időszakát.

AZ OSMÁNOK MAGYARORSZÁGON

A lezárt háború ugyanakkor bebizonyította, az oszmánok közel egy évszázad alatt sem tudtak semmi újat kitalálni nagy céljuk megvalósítása érdekében, s ez számukra végzetes következményekkel járt. A Habsburg Birodalom által támogatott Magyarország még az óriási erőforrásokkal és a világ legerősebb hadseregével rendelkező birodalom számára is túl nagy falat maradt. A világhuralmi tervek meghíúsultak, s maga a nagyhatalom is omladozni kezdett. Az elmúlás azonban – többszöri erőre kapás után – még nagyon, de nagyon sokáig, egészen a 20. század elejéig tartott. Az Oszmán és utódai által lerakott építmény alapjai nagyon szilárdak voltak.

RÖGÖS MAGYAR ÚT BÉCSBE: A HABSBURGOK ÉS MAGYARORSZÁG

Bocskai István felkelése (1604–1606) nemcsak a hosszú háború menetében, hanem a magyar rendek és a bécsi udvar kapcsolatában is teljesen új periódust nyitott. A rendek kapva kaptak a kiváló alkalmon, s kellőképpen kihasználták a felkapaszkodott nagyúr hajdúinak mozgalmát az előző évszázadban korlátozott rendi pozíciók megerősítésére, valamint a meginduló ellenreformációval szembeni fellépésre. Az 1606. június 23-án kötött bécsi béke ezen törekvéseiknek volt ékes bizonyítéka. A Habsburg-uralkodó és a rendek szerződésbe foglalt – sőt az 1608. évi országgyűlésen törvényben megerősített – egyezségéhez azonban a Mohács utáni esztendőktől igen hosszú, meglehetősen rögzös út vezetett. Mivel ennek az útnak az állomásait – paradox módon – sokkal kevésbé ismerheti az olvasó, mint az oszmánok törekvéseit vagy Szapolyai hozzájuk csatlakozásának jól kutatott körülményeit, mindenképpen indokolt, hogy erről részletesebben szóljunk.

Elszalasztott lehetőség vagy kényszerhelyzet?

Kevés uralkodónk volt a magyar történelemben, aki oly nehéz körülmények között vette át az ország kormányzását, mint az 1526. december 17-én a pozsonyi diétán királlyá választott Habsburg Ferdinánd. Az a középkorban sem volt ritkaság, hogy egyik uralkodójelölt fegyverrel küzd meg a másikkal, mégis egész történel-

münkben páratlan dolognak számított, hogy az országnak közel másfél évtizedig egyszerre két törvényesen megválasztott királya volt. A félreértések elkerülése végett nyomatékosan ki kell jelentenünk: mind Szapolyai Jánost, mind Ferdinándot – a legitimitációhoz szükséges három feltételnek megfelelően – a Szent Koronával, Székesfehérvárott és mindkét esetben az esztergomi érseket helyettesítő rangidős nyitrai püspök, Podmaniczky István kente fel uralkodóvá. Segítségére János király 1526. november 11-i koronázásakor a mohácsi csatában elesett Szalkai László érsek halála miatt volt szükség. Az egy esztendővel később, 1527. november 3-án tartott újabb ceremónián viszont azért kellett ismét neki közreműködnie, mert a Szapolyai által időközben kinevezett esztergomi érsek, Várday Pál nem lehetett jelen. Pontosabban szólva: nem tudott, de nem is kívánt a szertartásban részt vállalni, hiszen ekkor János király híve volt.

Habsburg Ferdinánd – még bátyja, V. Károly császár árnyékában is – sokkal nagyobb katonai-anyagi erőforrásokkal rendelkezett, mint magyarországi vetélytársa. Ennek ellenére ő már nem, majd csak utóda, Miksa király élhette meg azt a pillanatot, hogy Szapolyai fiát – névleg ugyan még magyar királyt, valójában már csak Erdély fejedelmét – magától tisztességteljes távolságban tudja. János király ugyanis már azt megelőzően, hogy Ferdinánd fejére került volna a Szent Korona, a törökök pártjára kényszerült, hiszen 1527. október 18-án útnak indította Isztambulba szövetséget kérő követét. Ezáltal az erőviszonyok alapvetően megváltoztak. Bár a Habsburg-uralkodó a teljes győzelmet hozó 1527. évi hadjáratban bebizonyította, Szapolyai egyedül nem lehet komoly ellenfél számára, a világhódító Szulejmán által támogatott János királlyal szemben viszont már csak igen korlátozott lehetőségekkel rendelkezett.

I. Ferdinánd előtt magyarországi céljainak elérésében a Lajtán túl és innen egyaránt jelentős akadályok emelkedtek. Miként arról már szoltunk, az éppen létrejött Habsburg Birodalom – még fejlődésének legfényesebb időszakában is – hemzsegett a szinte leküzdhetetlen problémáktól. A rendkívül gazdag, de ugyanennyire széttagolt nagyhatalmat az oszmánok a Földközi-tenger medencéjében is fenyegették, miközben Itáliában is még egy évtizedig véres harc dúlt a franciákkal. A német fe-

jelelményekben pedig hamarosan a reformáció gerjesztett fegyveres tüzfészeket. V. Károly számára ezért a magyarországi frontvonal – érthetően – az oszmánok ellen csak harmadik, általában véve pedig kényszerből mellőzött hadszíntérnek számított. Katonai segítség így csak szerény mértékben érkezhettek Magyarországra. (Sőt az 1540-es évek második felében a magyar huszártisztek egy része a császár zsoldjában a schalkaldeni vallásháborúban teljesített szolgálatot.)

A Spanyolországban nevelkedett Habsburg-trónörökösnek osztrák tartományainak rendjeivel is óriási problémái támadtak. A rendek – a középkor végi Európa többi területéhez hasonlóan – itt is igen komoly erőt képviseltek. A főhercegnek ezért ausztriai hatalomátvétele után kemény fellépéssel kellett megregulázni a központi hatalom megerősítése ellen fellázadt nemeseket, valamint az engedetlenkedő Bécs városát. 1522-ben Bécsújhelyen a lázadók néhány vezetőjének és a bécsi polgármesternek a feje porba hullott. Sőt az új uralkodó a leendő császárváros kiváltságait is jelentősen megnyirbálta. Ennek ellenére még korántsem köszöntött békesség tartományaira. 1523-tól – a tiltó rendelkezések dacára – a reformáció egyre nagyobb hullámokban terjedt át Ausztriára is. Ráadásul két esztendő múlva Tirolban heves parasztfelkelések robbantak ki, amelyek a többi tartományra is hamar áttértek. A központi hatalom még meg sem birkózott ezek leverésével, midőn megérkezett a hír: Mohácsnál a főherceg sógora, az ifjú magyar király holtan maradt a csataterén.

Ferdinándnak azonnal lépnie kellett a magyar trón elnyerése érdekében. Egyrészt a dinasztia tagjainak gondolkodásába – III. Frigyes uralkodása óta – a magyar királyság megszerzésének és a Duna menti monarchia megteremtésének célja teljességgel beivódott. Sőt Miksa császár alatt a világhatalommá válással ezek a törekvések csak tovább erősödtek. (Noha az események rendjén semmit sem változtat, nem sok kétségünk van afelől, ha Miksa 1490-ben vagy 1506-ban megszerzi a magyar trónt, az ország kora újkori története valószínűleg sokkal kedvezőbben alakul.) Másrészt Ferdinándnak nem volt nehéz felismernie: tartományainak védelme érdekében alapvető szüksége van Magyarországra. Ebben csak megerősítették őt I. Miksa törökellenes törekvései, valamint rokona, II. Lajos ismétlődő segélykérelmei. A Krajnát és

Karintiát fosztogató szpáhiportyák tetemes pusztításairól befutó jelentések szintén ugyanerre sarkallták. Mindezek ismeretében a főherceg lehetőségei – persze éppen az anyagi és a katonai erőforrásokat leszámítva – kísértetiesen emlékeztettek Szulejmán szultán 1520. évi helyzetére. Királlyá választását követően kényszerhelyzetbe került: fegyverrel kellett hozzáfognia a magyar trón megszerzéséhez és új országa be rendezéséhez.

Ezeknek a céloknak a megvalósítását a Lajtán innen is komoly nehézségek hátráltatták. Szapolyai 1528. évi török szövetsége, majd a Bécs elleni szultáni hadjáratok egyértelműen jelezték, Magyarorszáért valójában a szultánnal kell megküzdenie. Ehhez azonban hadszíntérré vált új országában a feltételek egyáltalán nem voltak számára adottak. Politikai támogatottsága kezdetben nagyon csekély volt, hiszen az ország nemességének java a korábban megválasztott és már Mohács előtt népszerű Szapolyait támogatta. Csekély táborában pusztán az ország nyugati felében birtokos nemesség egy-egy prominensebb személyisége, valamint testvére, Mária királyné hívei (Báthory István nádor, Szalaházy Tamás veszprémi püspök, majd kancellár, Thurzó Elek tárnokmester, majd országbíró, 1529-től Várday Pál érsek, valamint – az 1529 és 1535 közötti esztendőket leszámítva – Nádasdy Tamás, a későbbi nádor, valamint a meglehetősen bezárkózó Batthyány Ferenc horvát–szlavón bán) remélték az ország boldogulását.

Ferdinándnak ekként pusztán arra futotta korlátozott lehetőségeiből, hogy az 1530–1550-es években Szapolyait, majd Buda bevétele után – a szultán által az ország periferiájára kényszerített – János Zsigmondot fokozatosan visszaszorítsa. Így még a törökök előrenyomulása ellenére is egyre jelentősebb területeket tartott az uralma alatt, melyeken megkezdhetette egy új határvédelmi rendszer kiépítését. Ennek megvalósítása roppant nehéz feladatnak mutatkozott. Jól tudjuk ugyanis, milyen komoly erőfeszítésbe került Hunyadi Mátyásnak is, hogy kedvezőbb politikai és anyagi lehetőségek között, az 1470-es évek békeidőszakában keresztülvigye határvidéki reformjait. Ráadásul Ferdinánd hadvezetése – középkori elődjével ellentétben – kezdetben nem rendelkezett a törökök szokásait ismerő diplomatákkal, de még magyarországi helyismerettel sem. Sőt – néhány, a horvát végeken 1526 előtt meg-

fordult főtisztet leszámítva – a rendszer kiépítésére alkalmas apparátusa sem volt. Végül a Habsburg-uralkodó hadvezetése számára az ország természetföldrajzi adottságai sem kedveztek. Az oszmánok által megszállt területektől csak több száz kilométerre északra húzódtak olyan folyók, hegyvonulatok vagy mocsarak, amelyekre támaszkodva az új rendszer kiépíthető volt. Mindezek ismeretében joggal merül fel a kérdés a fenti körülményeket kevésbé mérlegelő történetírói álláspontokkal szemben: valójában milyen lehetőségeket halasztott el – a gyakran egyenesen mulasztással vádolt – Habsburg Ferdinánd a Mohács utáni évtizedekben? A következő fejezetben – az őt elmarasztaló vélekedésekkel ellentétben – látni fogjuk, törekvései még az óriási nehézségek ellenére is jelentős eredményeket hoztak.

A Habsburg-uralkodónak – a fenti problémák mellett – saját magyarországi táborával is egyre bajosabb volt boldogulnia. Elmaradhatatlan központosító törekvéseivel szemben magyar hívei egyre gyakrabban és ugyanúgy emeltek kifogásokat, miként az intézkedéseivel elégedetlen osztrák és cseh rendek. Persze Szapolyai támogatói hasonlóképpen háborogtak hatalmukat megtörni igyekvő uruk rendeletei miatt. Azaz e tekintetben a rendek fellépése egyáltalán nem attól függött, hogy királyuk mely dinasztiából származott, vagy milyen nemzetiségű volt. Az 1526 után beköszöntő időszak mégis a Habsburg-uralkodót támogató nemesség számára teremtett nehezebb feltételeket. Ferdinánd rendjei ugyanis teljesen új, történelmük folyamán még sohasem tapasztalt szituációval kerültek szembe.

A helyzet fonákságát elsősorban három tényező adta. Egyrészt: a két Bécs elleni török hadjárat után a magyar rendek felismerték, pusztán Magyarország erőforrásaiból nem lehetséges annak egyesítése, de még védelmének biztosítása sem. Ezen egyre erősödő véleményüket 1539 nyarán Nádasdy Tamás horvát-szlavón bán szavai kiválóan összegezték: „Ha Szentséges Felségtek valahonnan más országaiból nem gondoskodik ezen országról, akkor bizonyosan bekövetkezik, hogy ezen ország elvesztése miatt Szentséges Felségtek más országai is elvesznek.” Sőt 1547-ben – az elmúlt két évtized tapasztalataira építve – külön országgyűlési törvényikkben hívták fel uralkodójuk figyelmét arra, hogy „szükség van a Szent Császári és Királyi Felségek meg a birodalmi feje-

delmek pénzbeli és katonai segélyére, mert mindezekre a magyar hadiadó egymagában semmi szín alatt nem elégséges". A rendek tehát beláták, a királyi Magyarország rá van szorulva Habsburg-uralkodójuk idegen tartományainak anyagi és fegyveres támogatására. Mindezek ellenére – érthetően – semmit sem kívántak feladni Mohács előtti vezető politikai szerepükből, midőn a királyi tanácsban maguk döntöttek az ország minden fontos kérdéséről. A gyengekező Jagellókkal szemben korábban érvényesített kizárólagos pozícióikat mind az államigazgatás, mind a belpolitika területén meg akarták őrizni.

Másrészt: attól a pillanattól kezdve, hogy az általuk igényelt idegen segítség keretében az első német gyalogos Magyarországra lépett, súlyos konfliktusok támadtak a külföldi csapatokat irányító főhadparancsnokok és a rendek vezetői között. Ráadásul Ferdinánd király az osztrák tartományokban és Csehországban végrehajtott központi reformjait Magyarországon sem kívánta, de nem is tudta mellőzni. A pénz-, majd a hadügyigazgatás hatékonyabbá tétele érdekében sorra hozta meg azon intézkedéseit, melyek a rendek rosszallását váltották ki. Az újonnan felállított – a következő alfejezetben ismertetendő – kormánysszervek, valamint a főhadparancsnokok tevékenysége így nyilvánvalóvá tette számukra, hogy korábbi kizárólagos pozícióik egyre komolyabb veszélybe kerülnek. A Mohács előtt már beidegződött működő ellenállás ráadásul az új körülmények között keveset ért.

Végül megoldhatatlan problémát állított a rendek elé az a különleges körülmény, hogy új uralkodójuk koronázása után távozott az országból, és feladatainak ellátására a helytartó és tanácsa vezetésével külön kormánysszervet (helytartóság, latinul *locumtenentia*) rendelt. Jóllehet erre – bár nem tanács formájában – a 15. század elején, Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt már több alkalommal sor került, a két helyzet között mégis alapvető különbség volt. Ferdinánd távoztával az önálló magyar királyi udvar örökre megszűnt. Pontosabban: a Habsburg Birodalom és Magyarország perszonáluniójának köszönhetően a magyar királyi udvara egyesült az osztrák tartományok és a cseh király, sőt 1556 után egyúttal a császár Bécsben székelő udvarával.

Mindez nem jelentett mást, mint hogy ezentúl – a cseh ügyek mellett – a Magyarország sorsát érintő legfontosabb döntéseket is ebben a

közös udvarban hozták meg. (A középkorban egyébként igen hasonló volt a helyzet a magyar–horvát perszonálunióban.) Az önálló magyar királyi tanács ezáltal megszűnt, szerepét a helytartó és tanácsosai alkotta *consilium Hungaricum* vette át. Ráadásul a közös uralkodó kormányzásának, valamint a törökellenes védelemben való együttműködésnek köszönhetően a magyarországi kérdések egy igen jelentős része közös ügygé vált. A rendek ezt az új helyzetet nem tudták, de részben nem is akarták megérteni, pontosabban, elfogadni. Eleinte ezért azt szorgalmazták, hogy Ferdinánd lakjon Magyarországon, aminek persze semmiféle realitása nem volt. Számára ugyanis nem a frontvonallá vált ország, hanem régi örökös tartományai jelentették birodalma központi területeit. A rendek azután, e kérésük kudarcát belátva, még az 1560-as években is azt sürgették, hogy „méltóztassék Ófelsége a magyar dolgokban és ügyekben magyar tanáccsal élni”. Csakhogy szintiszta magyar ügyek – a belpolitikát és az igazságszolgáltatást leszámítva – az oszmán előrenyomulás miatt már alig léteztek.

A különleges szituációból eredő nehézségeken Ferdinánd többször kívánt javítani. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy magyarországi berendezkedése és a hódítók elleni védekezés a frontvonal problémáit legjobban ismerő magyar főmértóságok tanácsaival könnyebben mehet végbe. Az 1540-es években ezért megpróbálkozott azzal, hogy a közös ügyek intézésére állandó jellegű magyar tanácsot foglalkoztasson Bécsben. Miután törekvése – a rendek vonakodása miatt – nem járt eredménnyel, több ízben szorgalmazta, hogy legalább egy-egy befolyásosabb magyar tanácsost bocsássonak rendelkezésére az osztrák fővárosban. Sőt az 1530–1550-es években még magyar udvari apródokat és familiárisokat is tartott, hogy segítségükkel a magyarországi ügyeket könnyebben intézhesse. A magyar nemesség azonban – a török hadvezetéssel ellentétben – nem kíváncszott Bécsbe. Csak nagyon kevesek értették meg időben a bécsi politikai életben való részvétel igazi jelentőségét. Amikor viszont az elmulasztott lehetőséget felismerték, már túl késő volt.

A magyar rendek persze nem konok makacsságból választották a politizálás ezen útját. 1526 után olyan teljesen új szituációba, nehéz kényszerpályára sodródtak, melyről csak a legkiemelkedőbb tehetségek

számára nyílt megfelelő időben kiűt. Ilyen politikusok pedig ez időben sem akadtak nagy számban. A Bécsbe vezető út ugyanis valóban nagyon rögös volt. Mindez részben az ország szétszakítottságából, részben a teljesen idegen helyzetből, részben pedig a középkorban jól bevált politizálási gyakorlat alkalmazhatatlanságából adódott.

A Mohács utáni zűrzavaros évtizedekben a Ferdinánd-párti rendek birtokai Szapolyai hívei vagy a törökök miatt gyakran kerültek veszélybe. Ezért úgy látták, jobb, ha ezek megőrzése végett otthon maradnak. De egyesek sokáig azt sem tudták eldönteni, melyik király oldalán vezet az út az ország felemelkedéséhez. A gátlástalanul politicizálók – miként arról még a *Harmadikutas önjelöltek* című alfejezetben szólunk – ráadásul pártváltásaikkal általában az éppen erősebb félhez dörgölöztek, hiszen úgy vélték, ezzel megalapozhatják jövőjüket. Végül megszokott földesúri udvaraikat – melyek vidékén a maguk urai, a maguk „kiskirályai” voltak – egyébként sem szívesen cserélték fel egy teljesen idegen környezetre. Egy részüket még arra is nehezen lehetett rávenni, hogy új fővárosukban, a Budához képest periferikus helyen fekvő Pozsonyban vállaljanak részt az ország ügyeinek intézésében.

A Bécsben való politicizálástól az idegen milió miatt is erősen riadoztak. Német kereskedőpolgárságunkat, a határ menti birtokosokat és Mária királyné néhány hívét kivéve, 1526 előtt a magyar rendeknek az osztrák nemességgel szinte semmiféle kapcsolatuk nem volt. Ráadásul a Mohács előtti nemesi közgondolkodást – a Habsburgokkal kötött szerződések következtében – komoly németgyűlölet hatotta át, melyet a Szapolyai-párt igyekezett tovább szítani. Elegendő ezen a helyen pusztán az idegen származású király választását elutasító 1505. évi rákosi végzésre gondolnunk. Ettől az érzéstől pedig még Ferdinánd híveinek egy része sem tudta függetleníteni magát.

Bécsbe érkezve a magyar nemesség idegennek érezte magát, ezt a nyelvi és mentalitásbeli különbségek még jobban megerősítették. A Hofburg ugyanis az osztrák rendek mellett tele volt egyéb idegennel (spanyolokkal, németekkel, csehekkel) is, akik még a Magyarországon bevettnek számító latint sem gyakran bírták. Tehát már önmagában a kommunikáció is komoly nehézségeket jelentett, nem beszélve a teljesen eltérő udvartartási etikettől. Noha a Magyar Királyság az egész kö-

zépkorban az európai keresztény kultúrkör része volt, a magyarok „ért-
hetetlen” nyelvük és keleties öltözködési szokásaik miatt általában ide-
gen, sőt nemritkán lekcisinylő fogadtatásban részesültek. Kiválóan ta-
nuskodnak erről az érzésről még a 17. század elejéről is Lépes Bálint
nyitrai püspök és kancellár szavai a birodalmi városban, Nürnbergben
tapasztaltakról: „Ebben a városban, sőt majd az egész tartományban,
oly szűkön járt az előtt a magyar nemzet, hogy egy prédikátor két szol-
gámtól, kiket előre küldtem, azt kérdezte: »monachi estis ne vos [való-
ban szerzetesek vagytok]«; bár maga látta, hogy magyar fekete ruhá-
ban voltak, kard oldalukon és száras csizma lábukon, annak volt a leg-
több nézője. Sokan hol törököknek, hol polyákoknak [lengyeleknek]
mondottanak, fülünk hallatára. Még több csodálónk lett volna, ha töb-
ben és színes ruhában, szokott öltözetünkben jöttünk volna Ófelségé-
vel.” Hasonlóképpen fogadhatták az 1530-as években a bécsi udvarba
érkező magyar nemeseket is.

Végezetül egyáltalán nem kedvezett a bécsi politikai szerepvállalás-
nak az sem, hogy a gyarapodó lélekszámú nagyvárosban az élet megle-
hetősen drága volt. A magyar király idegen udvarában való megkapasz-
kodás tehát nagyon nehéz és költséges vállalkozás lehetett. Ennek a be-
fektetésnek az igazi előnyeit csak kevesen ismerték fel. Mindezekkel
magyarázható, hogy 1563-ban – amikor a magyar–osztrák perszonál-
unió már csaknem negyven esztendeje fennállt – a Bécsben székelő ma-
gyar kancelláron kívül mindössze három magyar főnemes (Nádasdy
Tamás nádor, Zrínyi Miklós szigetvári és dunántúli, valamint Pethő Já-
nos komáromi főkapitány) rendelkezett házzal a császárvárosban. Bár
rajtuk kívül persze még jó néhány magyar főméltóságnak volt szállása,
a korabeli szálláshelyek nyilvántartása (*Hofquartiersbuch*) azonban álta-
lában csak a következőket tudta róluk: „Bécsbe ritkán jön fel.” A rend-
kívül lassú és nehéz bécsi beilleszkedésnek viszont évszázadokra kiható
következményei voltak.

Habsburg-reformok Magyarországon

Az oszmánok megismert berendezkedési gyakorla-
tához hasonlóan a 16. század elején a Habsburg-nagyhatalom is igyeke-

zett tartományait egységes elvek szerint irányítani és igazgatni. Egyáltalán nem véletlen, hogy nem a berendezkedni kifejezést használtuk, hiszen a Habsburgok a főként házasságok révén elnyert országokat sohasem szállták meg katonailag oly módon, mint azt „örök ellenségük” tette. A rendi és a helyi közigazgatási intézményeket nem számolták fel, a központi hatalmukkal szembekerülő rendeket pedig csak olyan kemény ellenállás esetén verték le erővel, mint az 1522-ben Bécsújhegyen történt. Sőt, mivel kormányzásuk biztosításában és hadseregeik fizetésében a rendek által megszavazott adóknak megkerülhetetlen szerepe volt, igyekeztek velük a megfelelő hatalmi egyensúlyt fenntartani. Az uralkodó és a rendek közötti hatalommegosztásban, az úgynevezett rendi dualizmusban az utóbbiak jogainak és kiváltságainak betartását pedig koronázási hitlevelükben garantálták. I. Ferdinánd magyar királyként például a következőket fogadta: „Esküszünk, hogy az egyházi és világi urakat, főpapokat, bárókat, nemeseket, szabad városokat, Magyarország minden rendjét szabadságjogaikban, törvényeikben és kiváltságaikban, melyeket még a régi szent királyok idején nyertek, megőrizzük és megtartjuk.”

A Habsburgok ugyanakkor országaikat sem kívánták gazdaságilag birodalmukba beolvasztani vagy kizárólag hadseregük szolgálatába állítani. Felismerték, hogy erre a különböző fejlettségű területek miatt nincs semmi lehetőség. Dinasztiájuk vallását, a katolikus hitet, majd a katolikus egyház megújuló mozgalmát viszont erőteljesen támogatták. A protestantizmus elterjedését önállósulási törekvéseikre felhasználó fejedelmek ellen pedig, ha kellett, fegyverrel is felléptek; bár néhányan közülük, ha nem is nyíltan, de rokonszenveztek az új hit bizonyos elemeivel.

Reformintézkedéseiket mind régi, mind új tartományaikban fokozatosan egységesülő, bevett módszerek szerint hajtották végre. Ezek I. Miksának még a század legelején meghozott újításain alapultak. A császár felismerte, hogy egyre gyarapodó tartományaiból csak akkor kovácsolhat erős birodalmat, ha egyrészt a megerősödött rendek hatalmát korlátozza, másrészt a kormányzási-közigazgatási szempontból rendkívül lazán összefüggő országokat egységesebb központi irányítás alá vonja. Ennek megfelelően fő célja az államigazgatás legfontosabb te-

rületeinek (a pénz- és hadügy, valamint a diplomácia) modernizálása volt. A belpolitikai életbe és a helyi igazságszolgáltatásba ugyanakkor – a császárság egyes elavult intézményeit kivéve – nem kívánt beleszólni.

Bár Miksa reformjai még csak csekély és rövid életű eredményeket hoztak, utódai, Károly és Ferdinánd igyekeztek azokat kiteljesíteni. Valójában hatalmuk megerősítése érdekében más útjuk nem lehetett – még akkor sem, ha jól tudták, az újítások a rendek heves ellenállását váltják ki. Ferdinánd ennek ellenére az ausztriai parasztfelkelések után, 1527-ben megkezdte az egyes tartományok rendi szervei felett álló központi hivatalhálózat kiépítését. A már adott székhelyen (Bécsben) állandó jelleggel és tanács formájában ülésező, a kor szintjén modernnek tartható új kormányzervek segítségével volt ugyanis egyedül lehetősége arra, hogy az államigazgatás legfontosabb területeit minden tartományában ellenőrizhesse és összefoghassa.

Reformjait 1527-ben saját tanácsa megújításával kezdte. Országai legfontosabb állam- és külügyeinek, valamint egyéb uralkodói jogainak és hűbéri kérdéseinek intézésére létrehozta az Udvari Tanácsot és a Titkos Tanácsot (*Hofrat*, ill. *Geheimrat*). Ezek közül végül az utóbbi jutott valóban meghatározó szerephez, hiszen az Udvari Tanács – egyre veszítve jelentőségéből – a 17. században már csak jogi ügyekkel foglalkozott. A Titkos Tanács viszont – a Habsburg Birodalom 1556. évi kettéválása után – fokozatosan a birodalom és az osztrák örökös tartományok legfontosabb döntés-előkészítő és döntéshozó szervévé lépett elő. Hasonlóan jelentős szerepet töltött be a pénzügyigazgatás területén az ugyancsak 1527-ben alapított Udvari Kamara (*Hofkammer*), amely mintegy finanszminisztériumként felügyelte az egyes tartományok hasonlóan létrehozott önálló kamaráit.

A hadügyek egységes irányítása és a katonai igazgatás 1556-tól a bécsi Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*, *Consilium Bellicum*) feladata lett. Ennek létrehozása – miként látni fogjuk – elsősorban a török-ellenes magyar hadszíntéren végbement események miatt vált halaszthatatlanná. V. Károly lemondása és Ferdinánd 1558. évi császárként való koronázása után pedig a Német-római Birodalmat is Bécsből irányították. Ezt a feladatot elsősorban a birodalmivá vált Udvari Tanács

(*Reichshofrat*) és a Titkos Tanács, továbbá a Birodalmi Udvari Kancellária (*Reichshofkanzlei*) látta el.

Ferdinánd végrendeletében mégis feladni kényszerült az egységes birodalom létrehozásának tervét. Halála után osztrák tartományai három nagyobb egységre estek szét. A központi terület ugyan továbbra is Alsó- és Felső-Ausztria maradt; a Stájerország, Krajna és Karintia alkotta Belső-Ausztria viszont Károly főherceg önálló igazgatása alá került. Ferdinánd főherceg ugyanakkor Tirol és Elő-Ausztria irányítását vette át. Sőt az előbbi területen Graz székhellyel a pénzügyek irányítására külön kamara, a hadügyek koordinálására pedig 1578-ban külön Haditanács (*Innerösterreichischer Hofkriegsrat*) alakult. A század végén a székhelyét Prágába áttevő és ott újabb kormánysszerveket (például prágai Udvari Haditanács = *Prager Hofkriegsrat*) létrehozó II. Rudolf uralkodása alatt a korábbi egység még tovább bomlott. Mindezek ellenére a Ferdinánd által lerakott alapok olyan szilárdak voltak, melyekre még évszázadokon át építhetett a birodalom vezetése. Az általa létrehozott kormánysszervek ugyanis egészen a 19. századig kiállták az idők próbáját.

Az 1527-től megkezdődött közigazgatási reformok természetesen Magyarországot sem kerülhették el – miként a Cseh Királyságban is végbementek. Elsőként itt is a pénzügyek újjászervezésére volt a legegésztőbb szükség, hiszen a törökök elleni védekezéshez egyetlen fillér sem volt nélkülözhető. Ferdinánd ezért 1528 januárjában még Budán felállította a Magyar Kamarát (*Ungarische Kammer, Camera Hungarica*), melynek első elnöke Gerendi Miklós erdélyi püspök lett. Mivel a magyar fővárost Szulejmán szultán 1529. évi hadjárata idején János királynak adta át, a kormánysszervet 1531-ben Pozsonyban szervezték újjá. Ettől kezdve több évszázadra a Magyar Kamara lett a hazai pénzügyigazgatás legmeghatározóbb intézménye és a Habsburg-kormánysszervek legolajozottabban működő magyarországi egysége. Felépítését tekintve teljességgel ellenőrző szervét, az Udvari Kamarát követte, vagyis tanács formájában, állandó jelleggel (naponta kétszer) Pozsonyban ülésező szakhivatal lett. 1567-től, a Lazarus von Schwendi főhadparancsnok által vezetett hadjáratok eredményeit (Kassa és Szatmár vidékének János Zsigmondtól való visszavételét) követően, Felső-Magyarországon munkáját egy szintén önálló kamara tehermentesítette. A Kassán székelő

Szepesi Kamara (*Zipserische Kammer, Camera Scepusiensis*) felettese ugyancsak az Udvari Kamara volt. Jellemét tekintve erősebb katonai függésben állt, mint pozsonyi társa, hiszen legfontosabb feladata a helyi végvári katonaság zsolddal és élelemmel való ellátása volt.

Az új hadügyigazgatás megszervezése szorosan összefüggött a törökellenes határvédelmi rendszer kiépítésével. E területen Ferdinánd udvarára még nehezebb feladat várt. Egyrészt – miként már említettük – ennek megvalósítására a Mohács utáni két évtizedben a feltételek még egyáltalán nem voltak adottak. Másrészt a hadügy azért is kényes területnek számított, mert átszervezése jelentősen érintette a rendek azon szabadságjogait, melyek betartására Ferdinánd koronázásakor ígéretet tett. Kiváltságaik értelmében ugyanis a magyar nemesek csak vérrükkel adóztak. A hadügyekből való akár csak részleges kiszorításuk ezen legalapvetőbb jogukat veszélyeztette, miközben persze korábbi vezető pozícióikról sem mondtak le önkéntesen. Mindemellett legfőbb méltóságuk, a nádor – az 1485. évi nádori cikkelyek értelmében – az uralkodó távollétében főkapitányuknak számított. Ezért Mária királyné tiszavirág-életű kormányzása után, Báthory István nádor 1528 tavaszán kezdődő helytartóságától a rendek úgy vélhették, a hadügyek területén képesek lesznek megőrizni korábbi vezető szerepüket.

Ezen elképzeléseik csak csekély mértékben váltak valóra. Bár az idegen katonai segítséget egyre gyakrabban épp maguk sürgették, nehezen tudták elfogadni, hogy az újabb helytartók (1532–1542: Thurzó Elek, 1542–1549: Várday Pál) utasításai már egyáltalán nem rendelkeztek hadügyi feladatokról. Ezeket fokozatosan az osztrák tartományok segélyeiből a magyar hadszíntéren tartott csapatok idegen főhadparancsnokai vették át. A rendek legfőbb méltóságai ez ellen hiába tiltakoztak. A kialakult ördögi körből számukra nem volt kiút. A megfogatkozott Magyarország éves jövedelmei ugyanis – a legújabbban feltárt adatok szerint: az 1570-es évek közepén 765 000 rajnai forint – egyáltalán nem voltak elégségesek még a formálódóban lévő végvárvo-nal katonaságának zsoldjára sem. Érdekeik védelmében persze a rendek több ízben azt állították: az ország bevételeiből – amennyiben azokat kizárólag maguk kezelhetnék – teljességgel ellátnák a határvédelmet, sőt még 15 000 lovas-t és gyalogost is tartanának. A korabeli források

alapján összeállított táblázat adatai azonban ezt egyértelműen cáfolják.

A végvári katonaság zsoldkötségeinek, valamint a királyi Magyarország éves jövedelmeinek és hadikiadásainak százalékos arányai a 16. század második felében

Év	A magyarországi végvári katonaság éves zsoldja r.f.-ban	A zsoldnak és Mo. jövedelmeinek százalékos aránya	A zsold és a max.** hadikiadások százalékos aránya
1554	761 766	100	50
1556	945 475	81	40,5
1572	1 385 965	55	27,5
1576	1 658 736	46	23
1578	1 461 900	52	26
1582	1 418 292	54	27
1593	1 572 533	49	24,5

*r.f.: rajnai (rénes) forint, **max.: maximálisra becsült (kb. 50%)

Noha az adatok önmagukért beszélnek, mégis szükséges felhívunk a figyelmet arra, hogy jelen esetben pusztán a mintegy 20–22 000 főnyi végvári katonaság zsoldjával számoltunk. Pedig ugyancsak az ország jövedelmeiből kellett, pontosabban, kellett volna fizetni a rendi méltóságokat, az említett új pénzügy-igazgatási szerveket, sőt az egyéb igen tetemes hadikiadásokat is. Ezek közé mindenekelőtt a várerőditések, a katonaság hadianyaggal és élelemmel való ellátásának, a dunai flottának, valamint a hírszerzésnek és a hadipostának a költségei tartoztak. Ráadásul az ország helyzetét az is igen megnehezítette, hogy a Mohács előtti időszakhoz képest az egész európai hadügy óriási fejlődésen ment keresztül.

Az úgynevezett hadügyi forradalom következtében a hadviselés és a határvédelem alapjaiban különbözött a középkortól. A legfontosabb változást a tűzfegyverek széles körű elterjedése jelentette. Ez elsőként Itáliában és Németalföldön jelentős átalakulásra készítette a várépíté-

szetet – így jött létre az úgynevezett ó-, majd az újolasz erősítési módszer –, de a hadiipart és a vele összefüggő gazdasági ágazatokat is. Időközben a hadseregek létszáma is megnőtt, így ellátásuk és általában a hadügy irányítása már nagyobb számú és kifejezetten szakapparátust tett szükségessé. A hadügy- és az államigazgatás szervezetének fejlődése viszont újabb, egymást ismét előrelendítő változásokat hozott az előbb említett területeken. A reformok és újítások az Oszmán Birodalmat sem kerültek el. A szultánok már a középkorban is nagyszámú, igen jól szervezett állandó hadsereggel rendelkeztek, az ágyúk és tűzfegyverek sokaságával felszerelt török csapatokkal szemben így csak hasonló módon felfegyverkezve lehetett érdemben felvenni a küzdelmet. I. Ferdinándot és utódait mindezek következtében az új védelmi rendszer és a hadügyigazgatás kiépítése, fenntartása és ellátása mind anyagilag, mind szervezetiileg sokkal komolyabb problémák elé állította, mint középkori elődeit.

Az 1540-es évekre ekként mind a bécsi hadvezetés, mind a rendek realisanban gondolkodó vezetői számára nyilvánvalóvá vált: Magyarországon az új végvárrendszer kiépítése és fenntartása csakis a Habsburgok közép-európai országainak éves segélyeivel lehetséges. Ezt még a bécsi udvar által csúnyán meghurcolt Illésházy István is elismerte Bocskai Istvánhoz írott 1605. évi levelében: „Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi [vagyis szlavóniai], Dunán túl és innen való végházakat eltartani.” A túloldali táblázat adataiból kiolvasható mintegy bő 70 százaléknyi hiányt, évente csaknem egymillió rajnai forintot, valamint az egyéb hadikiadások terheit tehát külföldről kellett pótolni. A következő másfél évszázadban ezért a szomszédos osztrák tartományokból, a birodalomból és Morvaországból az ütközőzónává vált királyi Magyarország óriási segítséget kapott.

Mindezek ismeretében úgy véljük, a Habsburg-udvar egyáltalán nem vádolható olyan mulasztásokkal, mint amilyenekkel történetírásunk egyes irányzatai korábban illették. Persze a kifejezetten saját érdekeket szem előtt tartó 1526 és 1541 közötti – kényszerű – halogatást vagy a nagyhatalmi politizálást akár kemény ítélettel is minősíthetnénk. Ezt mégsem tarjuk megfelelőnek. S nem azért, mert ez esetben ugyanezt

kellene tennünk a középkori magyar uralkodók hasonló tevékenységével. Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás ugyanis szintén a legvégsőkig igyekezett kihasználni a határaitól délre fekvő délszláv államokat – mint ütközőzónákat – az oszmánok feltartóztatására. Nem kétséges azonban, hogy hasonló szituációban a világ egyetlen országa sem járt volna el másként. Az önvédelem reflexe ugyanúgy működött – függetlenül attól, hogy a Magyar Királyságról vagy a Habsburg Birodalomról volt-e szó.

Az 1540-es évek végétől rendszeressé váló éves segélyek fejében tehát I. Ferdinánd csapatainak főhadparancsnokai és a bécsi hadvezetés joggal követelhettk maguknak a hadügy egy jelentős részének irányítását és igazgatását. A rendeknek persze ennek ellenére az volt az érdekük és egyúttal természetes reakciójuk, hogy – ezen törekvésnek ellenállva – minél többet őrizzenek meg katonai hatáskörükből. Hamarosan mégis be kellett látniuk: az általuk is egyre jobban szorgalmazott segélyek fejében fokozatosan szorulnak ki a hadügyigazgatás fontos részeiből. Mivel pozícióik és kapcsolataik Bécsben – ahol ezen részben enyhíthettek volna – igen szerények voltak, e fontos területről való kiszorulásuk ellen valójában szinte semmit sem tehettek.

Bár az országgyűléseken benyújtott rendi sérelmek (*gravamina*) hemzsegték a hadügyre vonatkozó cikkelyektől, a valóságban az udvar és a rendek között a határvédelem területén az együttműködés korántsem volt ennyire nehézkes. Buda 1541. évi tragikus elvesztése után mindig volt ugyanis néhány realisabban gondolkozó főnemes, aki belátta, bizonyos kérdésekben többet használ az ország érdekeinek az összefogás, mint a túlfűtött sérelmi politizálás. Az 1540-es években e tekintetben Várday Pál helytartó és Niklas Graf zu Salm főhadparancsnok, a következő évtizedben pedig Nádasdy Tamás nádor és néhány tapasztaltabb társa (Tahy Ferenc, Zrínyi Miklós, Pethő János, azaz éppen a „bécsi lakosok”), valamint az idegen hadvezetés kooperációja volt példaértékű. Sőt ezek a tanácsadásban élen járó magyar főnemeselek udvari kapcsolataikat már belpolitikai téren is kamatoztatni tudták. Nádasdy Tamás 1542-ben például az országbírói tisztség megszerzése érdekében két bécsi ismerősének kérte közbenjárását. Leonhard Freiherr von Vels főudvarmester – egyúttal több ízben magyarországi főhadparancsnok –

és Johann Hofmann udvari kamaraelnök neve mindenki előtt tiszteletet ébresztett. Nekik (is) köszönhetően Nádasdy elnyerte a tisztséget.

Az udvar helyzete több egyéb szempontból is egyre kedvezőbben alakult. Erre az időre már felnőtt egy főként osztrák nemesekből álló réteg, amely az 1530–1540-es években komoly helyismeretet és hadi tapasztalatot szerzett Magyarországon. Ennek köszönhetően alkalmassá vált arra, hogy a kialakulóban lévő védvonal helyi irányításában is meghatározó szerepet vállaljon. Ráadásul az 1547. évi drinápolyi békesség után a konstantinápolyi állandó Habsburg-követség létrehozásával a keresztény hadvezetést már egy diplomáciai kémszervezet is segítette. Végül az Udvari Haditanács felállításával Ferdinánd király a hadügyek terén is folytatta korábbi központi reformjait. Az új kormányhivatal és a magyar hadszíntér szoros kapcsolatát tökéletesen jelezte, hogy első elnöke Ehrenreich von Königsberg lett. Ő korábban győri könnyűlovas-kapitányként (1551), majd királyi főhadparancsnok-helyettesként (1552) elévülhetetlen szerepet játszott a Bécszet védelmező győri végvárovezet kiépítésében.

Az 1560-as évekre ezen változásoknak igen komoly eredménye lett. A királyi Magyarországon új határvédelmi rendszer született. Ennek legfontosabb elemét az Adriai-tengertől az erdélyi határig nagy kifli alakban húzódó végvárvonala alkotta. A mintegy 100–120 kisebb-nagyobb várból álló láncolat szervezetiileg hat, úgynevezett végvidéki főkapitányságra (*Grenzoberhauptmannschaft*) tagolódott:

1. a legkorábban kialakult Bihács, majd Károlyváros központú horvát-tengermelléki (*kroatische und Meergrenze*),
2. a Varasd központú szlavóniai (*slawonische Grenze*) vagy másként vend (*windische Grenze*),
3. a kanizsai (*kanischarische Grenze*), majd 1600 után a Kanizsával szembeni (*gegen Kanizsa liegende Grenze*),
4. a győri (*raaberische Grenze*),
5. az előbb Léva, majd 1589-től Érsekújvár köré szervezett bányavidéki (*bergstädtische Grenze*), végül
6. a Kassa központú felső-magyarországi főkapitányságra (*oberungarische Grenze*). (L. a 251. o.-i térképet.)

Az egyes övezeteket irányító végvidéki főkapitányok (*Grenzoberst*) a székhelyükül szolgáló fővár köré egységes védőzónába szervezett erősségek királyi fizetésű katonaságának parancsnokoltak. A védelmi rendszerben mellettük kiemelt helyet foglalt el a Duna menti hadfelvonulási utat ellenőrző Komárom „magán való vára”, amely a folyami flotta központja volt, és közvetlenül az Udvari Haditanács parancsnoksága alá tartozott.

A várrendszer mélységében is tagolt volt. Bár az egyes főkapitányságok a természeti és stratégiai adottságok tekintetében igen különböztek egymástól, fekvésének és jelentőségének megfelelően minden egyes várnak megvolt a saját feladata és szerepe. A végvidékek óriási erődökké épült fővárai (1000–1500 fővel) a védelem pillérei és a helyi katonai közigazgatás központjai voltak. E kulcsváratok követték a védőzóna nagyobb erősségei (400–600 katonával), majd a harmadik vonalba tartozó kisebb kő- és palánkvarák (100–300 végvárral). Végül a rendszerben ugyancsak fontos szerep hárult a pusztán tucatnyi katonával rendelkező őr- és strázsaházakra. Ezek legfőbb feladata az ellenséges portyák szemmel tartása és a nagyobb várak riadóztatása volt. Szerepük különösen az 1568-tól beköszöntő „háborús békeévekben” vált meghatározóvá, amit a bécsi hadvezetés tökéletesen felismert. Az 1570-es évek második felétől ezért igyekezett egy a kedvező természeti adottságokra (elsősorban a gazdag vízhálózatra) még jobban építő, szigorúan zárt és jól ellenőrizhető őrházrendszert kiépíteni. Ezt a törekvést nagyban elősegítette, hogy az 1577-ben Bécsben tartott nagy végvári haditanácskozás ezen reformtervezet megvalósítását – a frontvonalon végzett újabb terepfelmérések követően – teljes mértékben támogatta.

Az egyes végvidéki főkapitányságok katonaságának fizetését nagyrészt a velük szomszédos külföldi tartományok vállalták magukra – miként egy ízben ezt a Haditanács frappánsan megfogalmazta: minden szomszédos „tartomány feladata [az volt], hogy tartsa el saját magyarországi végvidékét”. Ennek megfelelően a horvát végeket a karintiai és a krajnai; a szlavónt a stájer; a kanizsait, majd a Kanizsával szembeni végeket a stájer, a magyar és a birodalmi; a győrit az alsó-ausztriai és a birodalmi; a bányavidéket a cseh–morva és a magyar; míg a felső-magyarországit többnyire a magyar, a sziléziai és a birodalmi rendek török

segélyeiből (*Türkenhilfe*) tartották fenn. Közép-Európa országai és tartományai emellett lőfegyverekkel, hadianyaggal, különféle szerszámokkal, hajókkal és hajóhidakkal vállaltak még meghatározó szerepet védelmüknek a magyar hadszíntéren történő biztosításában.

A határvédelem kiegészítő elemét a végvidéki főkapitányságokkal azonos területen és egyidejűleg működő kerületi generalátusok alkották:

1. a horvát–szlavón,
2. a dunántúli,
3. a Pozsonytól Gömör megyéig terjedő, úgynevezett dunáninneni, valamint
4. a felső-magyarországi.

Vezetőik, a kerületi főkapitányok (*Kreisoberst*) a hatáskörükbe tartozó országrész vármegyéinek katonai kérdéseit intézték, és az ez időre már elavult, nemesi felkelő-, megyei, városi csapatok, valamint főkapitányi kontingensük felett rendelkeztek. Mivel az utóbbiakat kizárólag a magyar rendek által megszavazott hadiadóból fizették, a kerületi főkapitányságok – még ha elenyésző mértékben is – valójában a rendek hadügyi jogkörének letéteményesei voltak. Ezzel magyarázható, hogy ezeket a tisztségeket csak magyar „állampolgársággal” (*indigenatus*) rendelkezők tölthették be. A bécsi hadvezetés és az osztrák rendek által legfontosabbnak ítélt végvidéki főkapitányi posztokat – a győrit, a komáromit, a horvátot és a szlavónt – viszont az egész török korban idegen nemzetiségű (főként osztrák, német és olasz) főtisztek látták el. Győrben és Komáromban azonban a Haditanács a nagyszámú magyar katonasággal való kapcsolattartást magyar főkapitány-helyettesekkel (a vicegenerálissal, illetve a naszádosfőkapitánnyal) biztosította, akik mindig tapasztalt, a végeken edződött magyar nemesek voltak.

A határvédelem tehát kétféle, egymást részben átfedő főkapitányságból állt: a Haditanácstól függő végvidéki és a rendi jellegű kerületi generalátusokból. A főkapitányságok elkülönítését nagymértékben bizonyítja, hogy a két tisztséget igen gyakran – sőt egyes területeken, például Felső-Magyarországon állandóan – azonos személy töltötte be. Mindez elsősorban attól függött, hogy az adott védelmi övezetet a bécsi hadvezetés, illetve a segélyező rendek milyen mértékben kívánták

saját ellenőrzésük alá vonni, vagy megelégedtek azzal, hogy a számukra kevésbé veszélyes területeken magyarok lássák el mindkét tisztséget. Az ily módon működő rendszer már önmagában jelezte, hogy a bécsi udvar e téren komoly kompromisszumot kötött a magyar rendekkel. A nagyobb lemondásra persze a rendek kényszerültek. Az ország Európában való megmaradását biztosító, tekintélyes külföldi segélyeknek azonban ez volt az egyik legfontosabb következménye.

Az Európában maradás ára A határvédelem meghatározó poszt-jairól való kizsorulás mellett katonai kérdésekben a rendek számára még volt egy igen súlyos veszteség. Az Udvari Haditanács 1556. évi felállításával döntési szerepüket teljesen és igen hosszú időre elvesztették a hadügyek és a határvédelem központi irányításában. Az új kormány szerv megalapításával az ország önálló hadügye több évszázadra megszűnt. Pontosabban 1848-ig a magyar hadügy Magyarország és a Habsburg Birodalom közös ügyévé vált. Mindez egyedül a rendi hadkiegészítés elavult intézményeit (a nemesi felkelést, az *insurrectiót*, valamint a telekkatonaságot, a *militia popularis*) nem érintette. Ezeket az udvar a rendek ellenállása miatt egyáltalán nem akarta átalakítani, de valószínűleg nem is lett volna elég ereje ennek megvalósítására.

Mindezek ismeretében hadtörténelmünk azon elképzelései, amelyek a kora újkorban önálló magyar hadügyről, sőt néha önálló nemzeti hadseregről beszélnek, megalapozatlan állításoknak tartandók. Egy olyan országnak, amelynek központi hadügyi kérdéseit a külföldi királyi udvarból – amely már nem csak (illetve elsősorban nem) magyar királyi udvar volt – idegen főtisztek határozták meg, önálló hadügye vagy hadserege nem lehetett. Magunk is joggal elégedetlenkednénk, ha a horvát történetírás ugyanezen időszakra vonatkozóan önálló horvát hadügyről, a bán által tartott katonaság kapcsán pedig horvát nemzeti hadseregről beszélne. Az önálló magyar hadügy és hadsereg kérdésének ilyen megfogalmazása a Haditanács 1556. évi létrehozása után tehát teljességgel értelmetlen és felesleges. Persze tisztában vagyunk azzal, hogy 1848-ra a helyzet gyökeresen megváltozott. Hangsúlyozni sze-

retnénk azonban, hogy az 1526 utáni eseményeket nem ítéltük meg a három évszázaddal későbbi szituáció – napjainkig belénk rögzült – szemszögéből.

Mindez mégsem jelenti azt, hogy a magyar rendeknek, elsősorban a nagybirtokos nemességnek a hadügy és a határvédelem irányításában ne lett volna vitathatatlan szerepe. Tevékenységük azonban a Mohács előtti központi irányításról alacsonyabbra, a helyi katonai közigazgatás szintjére szorult vissza, de ott továbbra is nélkülözhetetlen maradt. Amíg Magyarország a tetemes idegen segélyekre volt ráutalva, addig a bécsi udvar nem nélkülözhetette a törökellenes harcokban tapasztalt, a végekhez közeli nagybirtokokkal és így komoly befolyással rendelkező főnemesek tanácsait. (Sőt a 17. században a határ menti nagybirtokosok szerepe még tovább növekedett, hiszen a harmincéves háború időszakában jelentősen tehermentesítették a nyugaton lekötött Habsburg-hadvezetést a magyar frontvonal ellátásában.) Javasataik alapján viszont a legfontosabb központi döntéseket már nem a magyar rendek, hanem a Bécsben ülő idegen haditanácsosok hozták meg.

A bécsi hadvezetés a Mohács utáni három évtizedben számára igen kedvezően alakult helyzettel mégsem élt vissza. Érdekeit szem előtt tartva, a magyar rendeknek persze csak a szükségesnek vélt mértékben engedett. Mégis tisztában volt azzal, hogy saját feladatait könnyíti meg, illetve magát tehermentesíti, ha a magyar rendek képviselőit minél jelentősebb mértékben vonja be a határvédelem helyi vezetésébe. A velük való együttműködést ezért kifejezetten előnyösnek ítélte. Elsősorban ennek a kooperációs készségnek, illetve a kitartó rendi politizálásnak köszönhető, hogy a magyar rendek a végvárak finanszírozásában való részvételük arányához képest jóval nagyobb szerepet játszottak azok irányításában. A hadszíntér nemességével való összefogásra még egy meghatározó szempontból is szükség volt. Az örökös tartományokat oltalmazó végvárak erősítési munkáinak és élelemellátásának nagy részét ingyenmunkával (*gratuitus labor*) és termeléssel e nemesség alattvalói biztosították. Ezzel pedig anyagiakban nehezen meghatározható, de kétségtől igen jelentős mértékben járultak hozzá a határvédelemhez.

A közös osztrák–magyar hadügy területén a 16. század végére komoly eredmények születtek. Az új határvédelmi rendszer kiépítése mel-

lett ezek közé sorolhatjuk az annak ellátását megszervező hadügyi apparátus létrehozását is. Ez európai méreteket is jelentős teljesítmény volt. Az újkori modern hadügyigazgatás alapjai ugyanis a keleti Habsburg Birodalomban a magyar hadszíntéren zajló események hatására és a hadügyi forradalom újításainak következtében alakultak ki. A Haditanács mellett az 1560–1580-as évekre fokozatosan születtek meg vagy fejlődtek tovább azok a tisztségek, amelyek a 18. század folyamán már a hadügyigazgatás önálló osztályaivá váltak. A várak hadianyag-ellátásáról és a hadszertárak felügyeletéről a még I. Miksa császár által Innsbruckban létrehozott, de ez időben már Bécsben működő főhadszertárnok (*Obristzeugmeister*) gondoskodott. Az itáliai várépítő mesterek vezetésével és a kor modern erődítési módszereivel folyó építési munkákat pedig végvidéki főkapitányságokként egy-egy építési felügyelő (*Superintendent*) ellenőrizte. Sőt munkájukat 1569-től Bécsben egy külön tisztségviselő, az erődítési főbiztos (*Obristbaukommissar*) hangolta össze.

Kiemelt fontosságú teendőnek számított a végvári katonaság fizetése, valamint élelemmel való ellátása. Az előbbi megszervezését – az Udvari Kamara alárendeltségében, de a Haditanács befolyása alatt – a magyarországi főmustramester (*Obristmustermeister in Ungarn*) és a hadi fizetőmester (*Kriegszahlmeister*) koordinálta. A zsold kifizetésére ugyanis mindig a katonaság mustráit követően, a mustra- és fizetési lajstromok alapján került sor. Az élelemellátás felügyeletére 1557-ben állították fel a főélelmester (*Obristproviandmeister*) tisztségét, akinek hatásköre azonban csak a Bécs védelme szempontjából legfontosabb végvárakra (Győr, Komárom, Tata, majd Kanizsa) terjedt ki. Végül a Haditanács alapítását követő esztendőben már a dunai flotta és az átkeléseket biztosító hajóhidak felszereléséért is külön tisztségviselő, a főhajóhídmester (*Obristschiffbrückmeister*) volt felelős.

A Haditanács felállításával a hadügy mellett a külügyek terén is óriási változások következtek be. Az Oszmán Birodalommal foglalkozó keleti diplomácia (*Ospolitik*) irányítása ugyanis – a határvédelemmel való szoros kapcsolata miatt – nem a külügyeket általában irányító Titkos Tanács, hanem elsősorban a Haditanács feladata lett. A magyar rendek így e téren is háttérbe kerültek. A drinápolyi békekötésig még számos

magyarországi, főként a törökök nyelvében és szokásaiban jártas szerbet, horvátot, humanista dalmatát és magyart alkalmazott a bécsi politikai vezetés. Az isztambuli állandó misszió létrehozása után két évtizeddel viszont rájuk már egyre kevesebb szükség volt. Erre az időre már létrejött egy olyan osztrák nemesi réteg, amely az oszmánokkal való diplomáciai kérdések kezelésében komoly tapasztalatokat szerzett. A szintén közös kérdéssé vált külügyet tehát ezt követően a bécsi udvar már velük irányította.

A harmadik legfontosabb ágazat, a pénzügyek területén látszólag jelentősebb volt a rendek beleszólása. Egyrészt a Magyar Kamara és a Szepesi Kamara tanácsosainak többsége magyar származású volt, másrészt a hadiadót (*dica*, *subsidium*, *contributio*) csakis e kamarák szedheték be, hiszen a rendek ezt szabad akaratukból az országgyűléseken szavazták meg. Végül ugyancsak a magyar pénzügy-igazgatási szervek kizárólagos hatáskörébe tartozott a szabad királyi városok egy összegben fizetett éves adójának (*census*) és hadiadójának (*taxa*) kezelése is. A valóság mindezek ellenére egyáltalán nem volt ennyire kedvező. Miként azt a következő táblázatban jól nyomon követhetjük, Magyarország jövedelmeinek igazgatásában a Magyar és a Szepesi Kamara mellett még egy új kormány szerv is igen meghatározó szerephez jutott.

Ferdinánd pénzügyi vezetése az 1540-es években az ország bizonyos jövedelmeinek kezelését a szintén 1527-ben Bécsben felállított Alsó-ausztriai Kamarára (*Niederösterreichische Kammer*) bízta. A harmincadok közül idekerültek a fellendülő kereskedelemnek köszönhetően legjővedelmezőbb pozsonyi, óvári és szlavóniai határvámok, valamint a Garam menti réz- és nemesfémbányák bevételei is. Emellett a határvédelem ellátásában fontos szerepet betöltő magyaróvári és komáromi uradalmakat is e kamara felügyelte. A bécsi udvar ezen intézkedéseinek végrehajtását jelentősen megkönnyítette, hogy az említett jövedelmek egy részét már Mohács előtt is Mária királyné élvezte. Így az ő Németalföldre való távozását követően ezek Ferdinándra szálltak át. Végül mindennek köszönhetően a 16. század második felére a királyi Magyarország még mindig tekintélyes éves jövedelmeinek több mint 40 százalékát nem a magyarországi, hanem az udvarban székelő Alsó-ausztriai Kamara kezelte. Ráadásul az említett bevételi források a legstabilabb,

A HABSBURGOK ÉS MAGYARORSZÁG

A királyi Magyarország éves jövedelmei az 1570-es évek közepén
(az 1574 és 1576 közötti esztendőök bevételeinek átlaga alapján)

<i>Jövedelem típusa</i>	<i>Bevétel nagysága r.f.-ban*</i>	<i>A tételek és az ország összjövedelmének százalékos aránya</i>
<i>Magyar Kamara</i>		
harmincadok	115 688	15,1
hadiadó	43 370	5,6
esztergomi érseki birtokok bevételei	58 660	7,6
szabad királyi városok adói	13 694	1,8
egyéb	14 603	1,9
összesen	246 015	32,0
<i>Szepesi Kamara</i>		
harmincadok	27 346	3,6
hadiadó	31 485	4,1
váruradalmak bevételei	105 600	13,8
nagybányai kamara bevételei	28 141	3,7
szabad királyi városok adói	8 603	1,1
egyéb	4 996	0,7
összesen	206 171	27,0
<i>Alsó-ausztriai Kamara</i>		
harmincadok	151 328	19,8
besztercebányai bányaigazgatás jövedelmei	106 235	13,9
körmöcbányai bányakamara bevételei	35 724	4,7
váruradalmak bevételei	16 645	2,2
egyéb	3 204	0,4
összesen	313 136	41,0
A királyi Magyarország bevételei mindösszesen	765 322	100,0

*r. f. = rajnai (rénes) forint

legkönnyebben beszedhető jövedelmek voltak, miközben a két magyar kamara által kezelt, nehezen befolyó hadiadó és a végvárak uradalmainak bevételei jelentősen függtek mind a török portyázásoktól, mind az időjárás viszontagságaitól.

A Magyar Kamara a kialakult helyzetet már korán felismerte, hiszen 1549-ben a következő szavakkal panaszkodott Ferdinánd királynak: „Felségtek az e kamarájához tartozó összes jövedelmet elvette tőlünk és mások gondozására, igazgatására és rendelkezésére bízta – úgy, hogy ez a kamara a pusztá címen kívül szinte semmivel sem rendelkezik.” Bár ez az állítás túlzó volt, a hadügy és a külügy mellett a magyar rendek lehetőségei valójában a pénzügyek igazgatásában is nagyon korlátozva voltak. Jól mutatja ezt, hogy tevékenységüket a Magyar Kamaránál a kezdetektől fogva még egy osztrák kamarai tanácsos is szemmel tartotta. A Szepesi Kamara helyzete pedig már amiatt is különlegesnek számított, hogy legfőbb feladata a hadügyigazgatás és a végvárak kiszolgálása, vagyis nagyrészt katonai jellegű volt. Ez valóban megmutatkozott bevételei megoszlásában és azok kifizetésében. A jövedelmeinek több mint fele a 16. század második feléig ugyanis a jelentősebb végváruradalmak (az egri, a szatmári és a tokaji) bevételeiből származott. Kiadásainak ezzel szemben megközelítőleg 70 százalékát fordította hadi célokra, miközben ugyanez az arány a Magyar Kamaránál csak mintegy 40 százalékra rúgott. A helyzetet nehezítette, hogy a Kassán működő kamara az 1570–1590-es években idegen származású főkapitányok erős ellenőrzése alatt állt. Pozsonyi társának ugyanakkor az ott székelő magyar országgyűlések bizonyos védelmet biztosítottak.

Összegzésképpen megállapíthatjuk: a Mohács utáni négy évtizedben a magyar rendek az államigazgatás három legfontosabb területén jelentős mértékben háttérbe szorultak. A had- és külügy központi irányítása teljességgel, valamint a katonai kérdések és a pénzügyek helyi, magyarországi igazgatásának egy igen meghatározó része is az új, bécsi kormánysszervek hatáskörébe került. Bár egyetértünk Forgách Simon 1588. évi megállapításával, miszerint „contra rerum series [a dolgok rendje ellen] vagyon az, hogy valamely ország más idegenek tanácsával tartassék meg”, az objektív megítéléshez mégis hozzátartozik, hogy ennek a helyzetnek a kialakulásában szerepet játszott az 1526 után létrejött

különleges szituációhoz nehezen alkalmazkodó magyar rendek felelősége is. Végeredményben az 1560-as évekre ők is kénytelenek voltak tudomásul venni: az ország megmaradását biztosító védelmi rendszer fenntartásához nyújtott idegen segélyeknek és kényszerpályára kerülésüknek ez volt a legsúlyosabb s már megváltoztathatatlan következménye. S jóllehet a bécsi béke eredményeinek köszönhetően ezen a helyzeten a 17. században majd enyhíteni tudtak, az 1526 utáni évtizedekben lezajlott változások évszázadokra alapjaiban határozták meg a Habsburg-uralkodók és a magyar rendek kapcsolatát. Jelentőségük éppen emiatt Magyarország hosszú távú fejlődése szempontjából óriási volt.

Egy fontos út a császárvároson át vezet Az ország legfőbb ügyeit tehát a 16. század közepétől igen hosszú ideig a magyar uralkodó bécsi udvarában irányították. A rendek közül ezek eldöntésébe csak azok számára nyílt érdemi beleszólás, akik a császárvárosban komolyabb kapcsolatokkal rendelkeztek. Ennek jelentőségét – miként bemutattuk – a Mohács utáni évtizedekben igen kevesek, csak a legtehetségesebbek ismerték fel. A 16. század második felétől viszont már valamivel többen voltak olyanok, főleg kisebb nemesi családok sarjai, akik ezen az úton keresték fel-emelkedésüket és egyúttal az ország ügyeinek előmozdítását. Legkiválóbb példaként erdődi Pálffy Miklós pályája szolgál, aki pozsonyi ispánból emelkedett az ország bárói és legbefolyásosabb, idegenben is legelismertebb politikus hadvezérei közé.

Pálffy töretlenül felfelé ívelő pályája a bécsi út jelentőségének felismerésével állt összefüggésben. Apja – aligha véletlenül – adta apródnak a császár udvarába, ahol egész ifjúkorát töltötte. Ennek későbbi életútja szempontjából igen nagy jelentősége volt. Pálffy ugyanis apródként, majd kamarásként már ifjúkorában megismerte, sőt részben barátjának tekinthette azokat az alsó-ausztriai és német nemesifjakat, akik két évtized múlva a keleti Habsburg Birodalom egész politikáját, had- és pénzügyeit irányították. Az udvari szolgálat után ismereteit nagy európai körúton gyarapította, ahol újabb nyelveket sajátított el. Ennek köszönhetően a soknyelvű császári udvarban való kommunikáció sem je-

lentett nehézséget. 1581-ben azután látszólag szinte a semmiből emelkedett az ország bárói közé. Valójában azonban már ekkor tekintélyes ismeretességgel bírt, melynek száalai egészen a Német Birodalomig vezettek. Ennek eredménye volt remek házasságkötése is. 1583 nyarán a magyar főnemes Augsburgban feleségül vette a korabeli Európa egyik legjelentősebb bankárfamiliájából származó Fugger Máriát. A házasság – páratlan gazdasági előnyei mellett – örökre megerősített garanciát jelentett Pálffy számára mind a birodalomban, mind az örökös tartományokban a befogadásra, az elismertségre és a megbízhatóságra.

Az elkövetkező évtized mindezt tökéletesen igazolta. Pálffy magyar nemes létére 1584-ben már azt a komáromi főkapitányi tisztelet töltötte be, amelyet a 16. század közepétől a török kor végéig mindig és csakis az udvar számára megbízható, idegen (főként osztrák és német) főtisztek láttak el. Egyedül Pálffy jelentett kivételt. Ez a kivétel valójában mégsem tartott sokáig, hiszen a magyar főnemes 1589-től már alsó-ausztriai, 1592-től pedig már cseh „állampolgár” is volt. Ugyancsak egyedül az egész 16–17. században. Az elismertség nála azonban komoly felkészültséggel és tehetséggel párosult. Ezt bizonyította, hogy 1589-től már bányavidéki végvidéki és dunáninneni kerületi, 1594-től pedig egyidejűleg még komáromi főkapitány is volt. Sőt, miután a következő esztendőben Esztergom keresztény kézre került, előbbi posztjai mellé még e végvár irányítását is feladatául kapta. A féltett császárváros teljes Duna menti védelme ekként egy magyar főúr kezében volt. A Bécsbe vezető török utat szinte egyedül ő ellenőrizte.

Pálffy ezen tisztségeiben komoly befolyást gyakorolhatott a magyarországi hadügyekre és egyéb politikai kérdésekre. A Hofburg legbefolyásosabb körei pedig adtak a szavára. Az országgyűlésen való rendi ellenállás helyett tehát ő ezt az utat választotta, hogy a Magyarország sorsát meghatározó döntésekre hatást gyakoroljon. Bár gyakran kellett kompromisszumokat kötnie, sokasodó tisztségei és komoly katonai sikerei (1593–1594: téli hadjárat, 1598: Adolf von Schwarzenberg gróffal Győr visszavétele) eredményes tevékenységről tanúskodtak. A 16. század végén a magyar rendek – a sérelmi politika minden fortélyát bevetve – együttesen sem tehettek annyit egy-egy hadügyi kérelmük kedvére – elbírálásáért, mint az Pálffynak megadatott. Azt, hogy ez valóban

így volt, kiválóan tanúsítják az elfoglaltsággal nem vádolható kortárs, a rendek számára új korszakot nyitó bécsi béke kidolgozásában oly fontos szerepet játszó Illésházy István szavai: „Minthogy [Pálffy] az császárnak udvarában nevelkedett fel, és komornyikja is volt, és felesége is német nagy nemzet volt, neki mégis többet hittek, de az többi magyar-nak senkinek sem hittek.”

A rendi politizálás jelentősége A magyar rendeknek a század második felére pusztán a belpolitika irányítása és az igazságszolgáltatás jutott. A megváltoztathatatlan helyzetet az 1569. évi pozsonyi diétán az alábbi szavakkal jellemezték: „Őfelsége kegyesen kijelentette, hogy azokat az ügyeket, amelyek az igazságszolgáltatást, valamint az ország jogait és szabadságait illetik, a magyar tanácsban; a pénzügyi vonatkozásúakat a kamarában; a hadügyi kérdéseket pedig – az eddig követett gyakorlat szerint – a Haditanácsban fogja tárgyalatni.” A további időszakban a hatalmi egyensúly fenntartásához nélkülözhetetlen rendi politizálás legfőbb feladata ketős jellegű volt. A rendek egyrészt – szabadságjogaik általános védelmezése mellett – a fenti két területen továbbra is meg kívánták őrizni kizárólagos vezető szerepüket. Másrészt, ha a sokat emlegetett három legfontosabb ágazat központi irányításában kialakult helyzeten nem is változtathattak, mindent megtettek, hogy legalább magyarországi pozícióikat visszanyerhessék.

Az előbbi területen a rendek politizálása teljes eredményt hozott. Valójában azonban e téren nem folyt igazi küzdelem az udvarral. Bécsben ugyanis korán felismerték, hogy az újabb konfliktusok nem használnak a kedvezően alakult magyarországi pozícióiknak, sőt egyenesen rontják azokat. Olykor ezért hajlandók voltak kisebb-nagyobb engedményekre, amelyeket a szívósan kitartó rendek egyúttal saját eredményeiknek könyvelhettek el. Kiváló példaként szolgál erre, hogy a magyar várfeladók feletti ítélkezést – amely a középkorban az országgyűlés különleges bíróságának privilégiuma volt – nem rendelték a Haditanács feladatkörébe. Mivel ez súlyosan sértette volna a rendek kiváltságait, úgy döntöttek, felesleges újabb konfrontáció vállalása a

csekély jelentőségű és számukra komoly jogi nehézségeket jelentő kérdésben. A bécsi hadvezetés engedékenysége persze nem pusztán jóindulatból származott, hanem a magyar rendek ellenállásának eredményeképpen is. Az 1550-es évek közepén ugyanis még fennállt a veszélye annak, hogy a magyar tisztek felett a későbbiekben ne a magyar diéta törvényszéke hozza meg döntését, hanem egy részben magyarokból, részben idegenekből delegált ítélőszék.

A hadügy és a határvédelem helyi igazgatásának területén viszont a bécsi békéig a rendek szinte semmit sem tudtak pozícióikon javítani. Ebben jelentősen akadályozta őket, hogy Nádasdy Tamás nádorsága (1554–1562) után az udvar 1608-ig keményen ellenállt azon erőfeszítéseknek, melyek a megüresedett *palatinusi* méltóság betöltésére irányultak. (Bécs ugyanakkor sohasem törekedett arra, hogy a számára teljesen idegen magyar rendi intézményeket osztrák mintára átalakítsa vagy esetleg felszámolja. Erre persze valószínűleg nem is lett volna képes.) Noha Nádasdy a jó bécsi kapcsolatokkal rendelkezők körébe tartozott, a rendek első embereként nem vált a bécsi hadvezetés kiszolgálójává. Kiváló érzékkel próbálta meg a nádor hadügyi jogkörét régi állapotába visszahelyezni. Bár tisztában volt vele, hogy a külföldi segélyek miatt teljességgel ez nem lehetséges, eredményei önmagukért beszéltek. Az 1556. évi babócsai hadjárat – 1526 után először – már nem pusztán egy idegen főhadparancsnok, hanem Nádasdy nádor és Sforza Pallavicini főhadimarsall közös irányítása alatt folyt. A sárvári nagyúr nádorként még a dunántúli kerületi főkapitány feladatkörét is magának szerezte meg. Sőt ebben a posztjában mindent megtett annak érdekében, hogy befolyást gyakoroljon az idegen főtisztek által kormányzott győri végvidék irányítására is. Noha tudta, hogy e törekvése teljes eredményt nem hozhat, a rendek jogainak megerősítése érdekében olykor meg-megszorongatta a bécsi hadvezetést. Tette ezt főként azokban az esetekben, amikor Pozsonyban éppen országgyűlést tartottak, hiszen ekkor az udvar a hadiadó és az ingyenmunka megszavaztatása érdekében amúgy is engedményekre kényszerült.

Nádasdy nádorságát évtizedekig nem feledték Bécsben. Az udvar makacs visszautasító álláspontja a nádori poszt újabb betöltésére a 16. század második felében ezen „élményekkel” volt magyarázható. A kö-

vetkező évtizedek főpap-helytartói pedig nem voltak sem olyan tehetségesek, sem olyan befolyásosak, sem annyira vagyonosak, hogy Nádasdyhoz hasonló szerepet tölthettek volna be. Mindezek ellenére a belpolitika és az igazságszolgáltatás irányításában elévülhetetlen érdemeik voltak. E téren különösen a Németalföldet is megjárt humanista, Oláh Miklós tevékenysége figyelemre méltó. A helytartó tiszttét 1562 és 1568 között betöltő esztergomi érsek ugyanis az 1550-es évektől udvarában olyan politikusi és értelmiségi „gárdát” nevelt fel, amely halála után egészen a század végéig irányította a királysági belpolitikát és igazságszolgáltatást. Radéczy István és Fejérvölgy István utóbb szintén helytartók, a történetíróként is ismert Istvánffy Miklós pedig a nádor igazságszolgáltatási feladatait ellátó nádori helytartó lett. Rajtuk kívül ebben az időben pusztán az a néhány nagybirtokos főúr számított még a hazai politikában, akiket Szinán nagyvezér ajánlatai kapcsán részben már megismertünk, nevezetesen Nádasdy Ferenc, Zrínyi György, Dobó Ferenc, ecsedi Báthory István, valamint Batthyány Ferenc és természetesen Pálffy Miklós.

Ez a világi és egyházi nagybirtokosréteg rendi kiváltságai védelmében az udvarral az országgyűléseken folytatta kitartó küzdelmét. Bár a had-, kül- és pénzügy terén elszenvedett vereségen nem változtathattak, politikájuk mégis hozott néhány igen fontos eredményt. A perszonálunióba került magyar királyság még államigazgatásának korlátozása ellenére is önálló ország maradt. Sőt: minden ellentétes elképzeléssel szemben Bécs a 16–17. században egyáltalán nem kívánta Magyarországot örökös tartományai közé kényszeríteni. De a Habsburgok a magyar rendiség számukra teljesen idegen szervezetét sem akarták osztrák vagy birodalmi mintára átalakítani. A császárvárosban ugyanis jól tudták, hogy a magyarországi határvédelmi rendszer fenntartása az egész keleti Habsburg Birodalom szempontjából sokkal fontosabb, mint az ennek összeomlását veszélyeztető politikai konfliktusok vállalása. Ráadásul az osztrák területek oltalmazásában jelentős nagybirtokai révén a magyar főnemességnek is meghatározó szerepe volt, még ha ez pusztán a török hódítás fő irányán kívül eső országrészek katonai igazgatását jelentette.

A magyar rendek összességében minden nehézség ellenére sokkal

kedvezőbb helyzetben voltak, mint osztrák vagy erdélyi társaik. Olyan brutális eseményekre, mint amilyenek a bécsújhelyi vérfürdő idején Ausztriában vagy a 16. század második felében Erdélyben több ízben megtörténtek, nem kellett számítaniuk. Erejük jelentőségére kiválóan utal, hogy vezető szerepüket megőrizték a helyi közigazgatás, a vármegyék életében és az ország gazdaságának irányításában is. De elsősorban ennek a királysági nemességnek volt az érdeme a hódoltság mintegy Magyarország részeként való megtartása is. Emellett pedig – miként a *Nyelvkeresők* és a *Hírkeresők* című fejezetben arról szó lesz – a magyar nyelv és irodalom, valamint a protestantizmus támogatásában, illetve a katolicizmus megújításában is óriási érdemeik voltak.

Ezen tevékenység ismeretében a királysági nemesek és a rendek nem illethetők azokkal a méltatlan jelzőkkel (megalkuvó, tunya stb.), mint amilyenekkel történetírásunk egyes irányzatai őket az elmúlt évtizedekben jellemezték. Ők ugyanis nem a könnyebbnek tűnő, Sztambulba vezető, hanem a Bécsbe vivő rögös út mellett döntöttek. Ennek legfontosabb okára 1555-ben egyik jeles képviselőjük, Zay Ferenc későbbi kaszai főkapitány Konstantinápolyban meggyőzően világított rá. A nagyvezír az alábbi kérdést intézte hozzá: „Te magyar vagy, ti magyarok miért nem nyugodtok meg, a német disznóktól térjetez át végre a hatalmas császárhoz [értsd: a szultánhoz]. Királyotok úgysem törődik veletek, a németek jobban gyűlölnék benneteket, mint minket.” Zay erre a következőket válaszolta: „Nem helyes ez a beszéd, mert igaz ugyan, hogy a nyelvnek varietása [különbsége] megkülönbözteti a németet, spanyolt, olaszt, franciát, csehet, lengyelt, magyart, de egy és ugyanazon vallás köt össze bennünket, mert mindnyájan ugyanazon Istent hisszük.” Hozzátehetjük még: mindezen népeket a vallásukon kívül ugyanaz az európai keresztény kultúra kötötte össze. A magyar rendek legkiválóbbjai elsősorban ennek megőrzése és az ebben való megmaradás érdekében választották a rögös bécsi utat – bár kétségtelen, hogy döntésükben saját érdekeik is meghatározó szerepet játszottak.

A 17. század elejétől helyzetük még kedvezőbbé vált. Bocskai István hajdúinak felkelését kiválóan használták fel pozícióik erősítésére, elsősorban a nádori tisztség újrabetöltésével, a felső-magyarországi főkapitányság fontos katonai posztjainak visszaszerzésével, valamint vallás-

szabadságuk védelmével. A bécsi béke, majd az 1608. évi pozsonyi diéta határozatai ezen helyzetfelismerésüknek voltak kiváló eredményei. Az 1606. december 29-én elhunyt fejedelem azonban nemcsak hajdúfelkelésével nyújtott számukra rendi jogaik érvényesítéséhez és védelméhez tetemes muníciót. Bocskai politikai végrendeletének alábbi szavai kiváló tanácsként szolgáltak az erdélyi fejedelemség jövőbeli szerepét illetően is: „Valameddig pedig a magyar korona ott fenn, nálunk erősebb nemzetségnél, a németnél léssen, és a magyar királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet Erdélyben fenntartani, mert nekik [értsd: a királyi magyarországiaknak] is oltalmokra, javokra léssen.” A királysági rendek tehát felismerték, hogy az erdélyi fejedelemség különállásából komoly hasznot húzhatnak saját jogaik és kiváltságaik védelméhez és érvényre juttatásához. A 17. században ez a felismerés lett rendi politizálásuk egyik vezérelve.

A SZTAMBULBA VEZETŐ ÚT: SZAPOLYAI JÁNOS ÉS FIA ÁLLAMA

Szapolyai János útja a törökhöz A török Fortától függő erdélyi fejedelemség kialakulásához vezető úton az első fontos lépéseket Szapolyai János tette meg. Az 1526 őszen keletkezett hatalmi űrben beteljesíthette azt, amire már régóta vágyott, nevezetesen, hogy Magyarország uralkodója lehessen. Rövid ideig valóban úgy tűnt, a november 11-én megkoronázott János király megvalósíthatja terveit. Apja, Szapolyai István nádor (1492–1499) és anyja, a Piaszt-dinasztiából származó Hedvig tescheni hercegnő komoly örökséget hagyott rá. Az ország legtehetősebb főnemese volt, az északi megyékben harmincnál is több várat birtokolt. Apja politikai hatalmából is sokat átörökölt, hiszen a Mohács előtti másfél évtizedben az ország egyik vezető politikusává nőtte ki magát – aki jártas volt a bel- és külpolitikában, erdélyi vajdaként pedig a török háborúk egyik legaktívabb résztvevője volt. A Magyar Királyság összeomlását követően ráadásul ő rendelkezett az egyetlen megmaradt hadsereggel. Végül az előzőekben bemutatott bécsi út nehézségei is előnyére szolgáltak. 1526 őszen ezért – néhány osztrák határ menti birtokost és Mária királyné híveit kivéve – a rendek túlnyomó része őt látta legszívesebben Magyarország trónján.

A látszatra kedvező helyzet valójában igen csalóka volt. János király ténylegesen pusztán egyetlen hónapig, Ferdinánd decemberi királlyá választásáig élvezhette a fenti előnyök mindegyikét. Ezt követően nyil-

vánvalóvá vált számára: megegyezés révén vagy fegyveres úton, de a nála még korlátozott helyzete ellenére is jóval erősebb királytársával kell az országért megküzdenie. Maga természetesen az előbbi lehetőségben reménykedett. Abban bízott, hogy a franciákkal vívott itáliai harcok és az osztrák tartományok belső problémái megakadályozzák vetélytársát, hogy sereggel vonuljon ellene Magyarországra. Hasonlóképpen illúziókat kergetett Szulejmán szultánnal kapcsolatban is. Azt remélte, sikerül vele egyenrangú félként békét kötnie, s hatalmát megerősítve újult erővel védekezhet vele szemben, miként azt az elmúlt évtizedekben tette. János király tehát 1526 végén még ellenségnek tekintette a Portát. Mást nem is nagyon tehetett, hiszen Ibrahim nagyvezír szeptemberben Budáról azért vonult Szegeden keresztül vissza a birodalomba, hogy ott Szapolyai seregére csapást mérhessen. Ő azonban ekkor már Erdélyben, majd a tokaji részgyűlésen készülődött a trón megszerzésére. A szultán időközben felkínált ajánlatát pedig egyáltalán nem vette komolyan.

A Ferdinánddal való békés megegyezés kísérlete nem járt eredménnyel. Bár 1527 júniusának elején – a mindkét uralkodóval rokon Zsigmond lengyel király követeinek közvetítésével – a morvaországi Olmützben tárgyalások kezdődtek, néhány hét múlva sikertelenül záródtak. Ferdinándnak – miként bemutattuk – valójában nem volt más választása, mint ellenfele fegyverrel való visszaszorítása. Szapolyaiban ugyanis – érthetően – a számára kedvezőnek tűnő helyzetben fel sem merült a lemondás lehetősége. Az 1527 júliusában Kázmér brandenburgi őrgróf vezette magyarországi hadjáratral viszont János király tervei egyre inkább megghiúsulni látszottak. Hamarosan kiderült, hogy jelentős hazai támogatottsága és megmaradt hadserege teljességgel elégtelen az ellenállásra.

Szapolyai ezért már az olmützi tárgyalások kudarca után külföldi pártfogók keresésébe fogott. Útja természetesen a Habsburgok ellenségeinek és rokonának, Zsigmond királynak az udvarába vezetett. Riválisa legfőbb ellenfelével, a magát legkeresztényibbnek tituláló I. Ferenc francia királlyal hamar létrejött a kívánt szövetség. Antonio Rincon követ, Franciaország keleti politikájának irányítója ugyanis már útban volt Budára. Bár ezt János király talán nem érezkelhette, nem a véletlen

műve volt, hogy a nagyhatalom követe előbb ért a magyar fővárosba, mint az ő diplomatája, Hieronim Łaski a gallok földjére. I. Ferenc valójában ugyanarra a sorsra szánta Szapolyait, mint Szulejmán szultán: felhasználható eszközként a fő ellenség, a Habsburgokkal szemben. János királynak azonban még akkor sem lett volna más választása, ha kért volna a francia király szándékának komolyságában. 1527. július 2-án Budán csatlakozott Franciaország, a Pápaság, Milánó, Velence és Firenze Habsburg-ellenes szövetségéhez, a még 1526. május 22-én alakult cognaci ligához. Elhatározásában az is erősítette, hogy Zsigmond király semleges kívánt maradni rokonai viszályában.

Ferdinánd hadjárata teljes sikert hozott. Buda elfoglalása után, szeptember 27-én Tokaj mellett döntő vereséget mért Szapolyai csapataira. November 3-i székesfehérvári koronázásától fogva pedig már legyőzött ellenfelével jogilag is egyenrangú magyar király volt. János király országglását az összeomlás fenyegette. Nemzetközileg is teljes mértékben elszigetelődött, hiszen sem a cognaci ligától, sem a szintén megkeresett VIII. Henrik angol királytól nem kapott semmiféle segítséget. Ekkorra végleg kiderült, pusztán egyszerű játékszer I. Ferenc nagyhatalmi politikájában is. Noha Ferdinánd sikerére a hazai nemesség egy része is gyorsan hátat fordított neki, lemondásról mégsem gondolkodott. Szorult helyzetéből kiutat keresve, még ellenfele királlyá koronázása előtt, október 18-án útnak indította követét Isztambulba. Más lehetséges alig lévén, elfogadta a szultán ajánlatát, és végérvényesen a török orientáció mellett döntött.

Szapolyai és Szulejmán 1528. február 28-án megkötött szövetsége azt jelentette, hogy a magyar uralkodó a szultán vazallusává vált. Noha a szerződéslevél sajnos nem maradt az utókorra, tudjuk, Hieronim Łaski ügyes tárgyalási taktikával elérte, hogy János király adófizetés nélkül kapja meg a szultán támogatását. A Portától való függés tehát ekkor még egészen laza kapcsolat volt. Hamarosan azonban kiderült: János király – bár egyértelmű kényszerből – olyan útra lépett, ahonnan már nem volt visszatérés az általa olyannyira vágyott független magyar királyság, de az egységes Magyarország felé sem. Szulejmán politikai elképzeléseiben ugyanis hosszú távon nem szerepelt egy önálló magyarországi fejedelemség. Ő pusztán hódításai bevett koreográfiája szerint

keresett magának olyan magyar támogatót, aki megosztja Habsburg Ferdinánd erejét, saját hadseregét pedig támogatja az utóbbi ellen vezetett hadjáratok idején. János király ezzel önkéntelenül is a „szálláscsináló” szomorú sorsára jutott.

Döntése hosszú távon még inkább veszedelmes volt Magyarország fejlődése szempontjából. A Sztambulba vezető út megnyitásával János király „fertőző metelyt” kezdett terjeszteni. 1526-ig ugyanis a magyar politikusok – beleértve őt magát is – határozottan elutasítottak bármilyen együttműködést a törökökkel. Szapolyai döntésével ez az egységes törökellenesség örökre megszűnt. Sőt őt követve egyre többen lettek olyanok, akik – részben őszintén, részben érdekből – úgy vélték, a török függőség vállalása megmentheti az országot a széthullástól. Sajnos, mindannyiszor csalódniuk kellett, hiszen általában gyorsan kiderült, hogy pusztán játékszerek a keleti óriás Bécs elleni törekvéseiben.

Persze voltak olyanok, akik, ha naivan is, de teljes hittel meg voltak győződve döntésük helyességéről. Brodarics István szerémi püspök például néhány esztendő múlva, 1533-ban a következőket írta Nádasdy Tamásnak: „Isten és a lelkiismeretem a tanú rá, hogy minden fáradsággal és szenvedéssel, amit vállallok, amit a megboldogult Lajos király halála óta szüntelenül viselek, semmi mást nem kerestem, csak a haza boldogulását. Nekem egészen más a véleményem, más tanácsot adnék Uraságodnak, s arra biztatnám, alkalmazkodjék az időkhöz. A bölcs embert mindig ez jellemzi... Uraságod, aki ennyire szereti hazáját és a kereszténységet, ne tartsa méltatlannak, ne piruljon, hogy a törökökkel, sőt tatárokkal és szaracénokkal és bármiféle hitetlen népséggel érintkezik, ugyanazt eszi és ugyanazt issza, amit ők. Hiszem – mert ilyen időkben élünk –, hogy így nagyobb szolgálatára lehet Uraságod a pusztuló hazának, mint ha az ellenkezőjét teszi.” De hasonlóan fogalmazott egy ugyancsak nagy műveltségű, ez időben még János-párti főpap, Frangepán Ferenc kalocsai érsek 1537-ben Ferdinánd királyhoz írott levelében: „Higgye meg nekem Felséged, a magyarság nagyobb része inkább kiteszi magát a legnagyobb veszedelemnek, a török hatalmának, mintsem akarata ellenére német igába hajtja a nyakát, és – jegyezze meg Felséged szavaim és jól mérlegelje – többre becsüli magának és övéinek a megőrzött, mint az elveszett Magyarországot.” Brodarics

és Frangepán tehát őszintén úgy vélték, még a keresztény kultúrkörrel való időleges szakítással is szolgálhatják János király országának megmaradását. Elképzeléseik azonban túlnyomórészt illúzióknak bizonyultak. Az események legfőbb irányítója, Szulejmán szultán ugyanis csak ideig-óráig számolt a „törökös” magyarokkal. Pusztán magyarországi hatalmát előkészítő játékszernek tekintette őket hódítási céljai megvalósítása érdekében.

János király országának kormányzata Szapolyai az isztambuli egyezség hírére már nem

Magyarországon, hanem önként vállalt lengyelországi száműzetésében (Tarnów) élte meg. Ferdinánd újabb hadjárata valósággal kisöpörte őt az országból. A Hans Katzianer főhadparancsnok vezette sereg március 8-án Szina mellett (Abaúj megye) ismét a Habsburg-uralkodó számára hozott győzelmet. János király májusban végleg menekülni kényszerült, s csak akkor térhetett vissza, amikor már mind Bécsben, mind Budán mindenki tudta, Szulejmán a következő esztendőben nagy hadjáratra indul a Habsburgok ellen. 1529 augusztusában Szapolyai nem is késlekedett mielőbb a szultán elé sietni. A mohácsi csatamezőn kézcsókkal tisztelgett „szövetségesének”. A nagyúr hálája nem is maradt el. Szapolyai szeptember közepén visszakapta a néhány napos ostrom után Ferdinánd várnagyától, Nádasdy Tamástól elfoglalt magyar fővárost. Sőt a bécsi kudarcról hazatérve, a megkaparintott Szent Koronát is – őrével, Perényi Péterrel együtt – átadta hűbéresének. A szultán azonban nemcsak adományokban részesítette vazallusát. János király hűségének biztosítására néhány ezer főnyi török katonaságot hagyott hátra Budán. Az oszmán támogatásnak köszönhetően a magyar király helyzete ekként kétségkívül stabilizálódott. Ez lehetőséget kínált számára, hogy folytassa országa 1526 végén megkezdett kormányzatának kiépítését.

Szapolyai hatalmának bázisát a Mohács előtti két évtized rendi küzdelmeiben felemelkedett köznemesi réteg, valamint szépszármű familiárisa és két tekintélyes nagyúr alkotta. Frangepán Kristóf gróf bánja és országos főkapitánya volt, akinek elsősorban a horvát-szlavón területek biztosításában jutott jelentős szerep. Ez azonban igen rövid ideig

tartott, hiszen Frangepán 1527 szeptember végén, Varasd ostrománál meghalt. Ezzel Szapolyai ezt az országrészt örökre elvesztette. A másik főúr, Perényi Péter János király régi ismerőse volt, hiszen Mohács előtt együtt viselték a koronaöri tisztséget. A nagyravágyó főurat 1526 végén Szapolyai saját helyére, az erdélyi vajda posztjára nevezte ki. A következő esztendőben viszont Perényi már Ferdinánd táborában igyekezett hasonló pozíciókhoz jutni. Miként még szólunk róla, János király pártjára végül Szulejmán szultán térítette vissza első bécsi hadjárata idején. Komolyabb nagybirtokos rajtuk kívül majd csak 1536-ban enyingi Török Bálint személyében csatlakozott Szapolyai pártjához.

János királynak ez a helyzet hatalma megerősítése és kormányzata kiépítése szempontjából előnyös volt. Barta Gábor kutatásaiból tudjuk, országa berendezését a középkori államigazgatási struktúrára alapozta. Tette ezt ráadásul oly módon, hogy annak hatalmát gyengítő elemeit fokozatosan elsorvasztotta. A királyi tanács, elvileg ugyan létezett, valójában elvesztette a Jagellók alatti jelentőségét. Komolyabb rendi ellenállástól országgyűlésein sem kellett tartania, hiszen azok résztvevői – Mohács előtt vagy azután – majd mind neki köszönhették felemelkedésüket. Emiatt János király páratlanul erős, már-már kizárólagos hatalommal rendelkezett, melyet majd az erdélyi fejedelmek is örököltek. Egyedül ő döntött minden fontosabb kérdésben, s pusztán kancellárját, a neves *Hármaskönyv* (*Tripartitum*) szerzőjét, Werbőczy Istvánt vonta be az államügyek, elsősorban a belpolitikai kérdések intézésébe. A pénzügyek igazgatását nem korszerűsítette, azokat továbbra is főként kincstartói (elsőként Tornallyai Jakab), valamint részben budai udvarbírái irányították.

A többi főméltóságot és fontosabb tisztséget nagyrészt Szapolyai nemrég felemelkedett hívei látták el. Nádora egészen 1530-ig nem volt, s azután is pusztán négy esztendeig, Bánffy János személyében. Az országbíró posztját hasonlóan halogatva töltötte be a nem túl tekintélyes Pöstyény Gergellyel. Tárnokmestere, Homonnai Drugeth Ferenc már előkelőbb családból származott, a királyi kúria élén álló Bekény Benedek személynők ugyanakkor szintén nem képviselt komolyabb hatalmi tényezőt. Ennek ellenére mind az állam-, mind a közigazgatást, mind az igazságszolgáltatást sikerült országrészen a háborús állapotok ellené-

re is alapjaiban helyreállítania. Még püspököket is kinevezett, bár ugyanezt megtette ellenfele, Ferdinánd király is. Közülük azonban csak a fegyverforgatásban is jeleskedők, elsősorban Czibak Imre váradi (egyúttal temesi ispán) és Erdődy Simon zágrábi püspököknek (új bánjának, 1530–1534) volt komolyabb szerepe.

Szapolyai kormánygépezete tehát – mind szerkezetét és személyzetét, mind működését tekintve – összességében egyenes, de leegyszerűsített folytatása volt az elavuló Jagelló korinak. Egyedül diplomáciája jelentett ez alól kivételt, több nyelven beszélő, gyakran humanista műveltségű, bár főként idegen származású tagjaival (Hieronim Łaski, Tranquillus Andronicus és Giovanni Statileo). Ráadásul államgépezete sohasem volt stabil, hiszen a sok pártváltás és a háborús állapotok állandó változásokat eredményeztek. Ez utóbbi helyzetnek köszönhetően jelentősen erősödött hadvezérei (Bodó Ferenc, Czibak Imre, Kun Gotthárd, a szerb Radics Bosics, Tahy János, majd utóbb Török Bálint) befolyása, akik olykor egymással is összeütközésbe kerültek.

A túlságosan erős királyi hatalomnak azonban volt egy óriási hátulütője. Abban az esetben, ha az uralkodót valakinek sikerült „kézben tartania”, gyakorlatilag egész országának irányítását könnyűszerrel átvehette. Az 1530 utáni két évtized mindezt tökéletesen igazolta. Miután az 1529. évi hadjárat végén Szulejmán szultán János király nyakára ültette Ibrahim nagyvezírt bizalmasát, a velencei Lodovico Gritti, öt esztendőn át valójában ő szabta meg Szapolyai királyságának sorsát. Gritti 1530-tól kormányzóként, kincstartóként, sőt 1532-től egyúttal országos főkapitányként szinte teljes körű úr volt az országban. A nagyravágyó kalandor Szapolyai királyságának vezetését – még Isztambulból is – csaknem teljességgel ellenőrizni tudta. S ha helyettesét nem – az 1529-ben Szulejmán által Szapolyai oldalára kényszerített - Nádasdy Tamásnak hívják, valamint ha pozíciói a szultáni udvarban nem inognak meg, Gritti mérhetetlen becsúszását ismerve elképzelhető, hogy királyát még trónjáról is letaszította volna. A velencei korlátlan befolyása sajnos kiválóan mutatta János király hatalmának gyengeségét és törököknek való kiszolgáltatottságát.

Gritti mégsem kerülte el végzetét. Ugyanolyan megalázó módon jutott át a másvilágra, mint ahogyan maga számolt le ellenfeleivel. 1531

elében például a máramarosi sókamarak jövedelmeinek megszerzése érdekében ítélet nélkül végzett az Ártándy testvérekkel (Balázssal és Pállal). Két esztendő múlva a budai udvarbíró és várnagyot, Athinai Simont állította félre sikkasztás vádjával. Hatalmaskodásának pusztán isztambuli kegyvesztése és a népszerű váradi püspök, Czibak Imre brutális meggyilkoltatása (1534. augusztus 11-én Felméren) után mertek Szapolyai hívei ellenszegülni. A közel fél évtizednyi magyarországi kiskirálykodás 1534. szeptember 29-én az erdélyi Medgyesen ért véget. A kalandor feje porba hullott, hatalmas vagyonán Szapolyai és Péter moldvai vajda hívei osztoztak.

Bár a kegyvesztetté vált kormányzó halálát a Porta nem vette jó néven, a perzsiai és az iraki háború miatt mégsem avatkozott be a magyarországi eseményekbe. Kényszerűen, de továbbra is meghagyta János királyt annak, amire eredetileg is szánta: a Habsburgokat gyengítő magyarországi „szálláscsinálójának”. Keleti lekötöttsége idején Szulejmán azonban nem mérte fel kellően azt, hogy Gritti tisztogatásának köszönhetően új erős ember vette kezébe Szapolyai országának kormányzását. Az 1533-ban eltávolított budai udvarbíró, majd a lemészárolt Czibak Imre váradi püspök és Gritti kincstartó utódja ugyanis egy személyben egy igen kemény politikus lett. Utyesenovics (Martinuzzi) György pálos szerzetesnek, ismertebb nevén Fráter Györgynek az elkövetkező másfél évtizedben elévülhetetlen szerepe volt abban, hogy János király, majd fia országa nem semmisült meg. Sőt: bár eredetileg sem Szulejmán szultán, sem Ferdinánd, de még György barát sem akart keleten új országot teremteni, végül mégis mindannyian alapvető szerepet játszottak abban, hogy Szapolyai királysága az oszmánok vazallus államává fejlődött.

A magyar királyságból a vazallus fejedelemségig

György barát kormányzása sok tekintetben hasonlított Grittiéhez. Míg azonban a velencei kalandor saját szakkállára mesterkedett, Fráter Györgyöt ennél nemesebb célok is vezérelték. Hatalma 1534 és 1541 között ugyan még nem közelítette meg elődjéét, bár – mint kincstartó, budai udvarbíró és a leghatalmasabb bir-

tokosnak számító váradi püspök – már a teljes pénzügyigazgatást ellenőrzése alatt tartotta. Buda elvesztése után az ország megmaradt keleti felében hatásköre még tovább bővült, hiszen ettől kezdve egyúttal kormányzó és országos főbíró is volt. A Szapolyaiak királyságát a Gritti halála utáni bő másfél évtizedben egyre inkább ő kormányozta.

A királyság pénzügyeinek rendbetétele és az uralkodói hatalom megerősítése érdekében hozott kemény intézkedései komoly ellenszenvet ébresztettek. Hieronim Rorario pápai nuncius ezzel kapcsolatban nem véletlenül jelentette Rómába 1539 végén: „Ez az ország a töröktől való veszedelem mellett más zavar előtt is áll. Ennek fő oka: György barát; a kincstartó elleni végtelen gyűlölete nemcsak a főuraknak, akik oly magasra emelkedni látták, de az összes alattvalóknak is, azokért a rendkívüli adófacsarásiért, amilyenek ebben az országban sohasem voltak.” Noha kor- és vetélytársainak egy része komoly irigységgel nézte fel-emelkedését és növekvő hatalmát, alattvalói pedig sokat szenvedtek „adófacsarásaitól”, mégis vitathatatlan: a rendkívül nehéz körülmények ellenére a Barát jelentősen javított János király országának pénzügyi helyzetén.

A gazdasági hatalom azután lehetőséget kínált arra, hogy saját akaratának megfelelően alakítsa Szapolyai országának további sorsát. Ügyes politikusként felismerte, hogy a szultáni hadak távollétében megteheti a kezdő lépéseket a Habsburgokkal való kiegyezés és Magyarország uralmuk alatt történő egyesítése felé. Gritti kormányzását jól ismerve viszont tudatában volt annak, minden meggondolatlan lépéssel az oszmánoknak szolgáltatja ki országát. Ezzel magyarázható, hogy a következő másfél évtizedben gyakran már követhetetlen diplomáciai fortélysorozattal igyekezett megvalósítani országegyesítő törekvéseit. Ennek első fontos állomása az 1530. február 24-én megkötött titkos békeszerződés volt. Az 1531-ben megkezdődött, de rendkívül akadozó fegyverszüneti tárgyalások óta ez volt a két király között az első komoly megállapodás. A váradi békében a két uralkodó követi megegyeztek: Szapolyai és Ferdinánd megtartják a kezükön lévő területeket, valamint kölcsönösen segítik egymást a török ellen. János király halála után viszont – még ha fiúgyermek születne is – országrésze a

Habsburg-házra száll. Szapolyai örökösének ezért a Felső-Magyarországon kialakítandó szepesi hercegség járt volna cserébe.

A békeszerződésből azonban semmi sem valósult meg. S elsősorban nem azért, mert 1539 márciusának elején Szapolyai elvette Zsigmond lengyel király leányát, Izabellát, akitől halála előtt még fia született. Elhunyt (1540. július 17. vagy 21.) után maga György barát állt el a megállapodás betartásától. Az időt még nem látta elérkezettnek az ország egyesítésére. Visszalépése felgyorsította az eseményeket. Miként már bemutattuk, Ferdinánd követe 1540 októberében Isztambulban a szultánnak beárulta a békét, miközben a király serege megkísérelte Buda elfoglalását. Csakhogy a Barát mind ekkor, mind a következő esztendő nyarán sikerrel védelmezte a magyar fővárost a királyi csapatokkal szemben. A szultán katonái az 1541. évi büntető hadjáratban mégis egyetlen ágyúlövés nélkül szállták meg Budát. Szulejmán ezúttal még Fráter György eszén is túljárt. Nem véletlenül tartotta az eseményt a Barát is élete egyik legnagyobb hibájának: „Cselekedeteimben idáig nem hibáztam, hacsak nem Buda török kézre adásában, de annak nem egyedül én voltam az oka.”

A szultán Buda bekebelezése után – eredeti haditervével ellentétben – nem szállta meg teljesen Szapolyai országrészét, és nem likvidálta „szálláscsinálójának” vezetőit. A magyar fővárosban úgy döntött, pusztán a Bécs szempontjából fontos Duna vidékét tartja meg, az ifjú János Zsigmondot és híveit pedig az ország keleti periferiaterületeire szorítja vissza. Ezért ezeket – mintegy birodalma szandzsákjait – Szapolyai legfőbb híveinek adományozta. Erdélyt a csecsemő királyfi és anyja, a Temesközt Petrovics Péter, a Tiszántúl nagy részét magában foglaló Partiumot pedig maga György barát kapta. Szapolyai királysága számára ez is óriási veszteséget jelentett, hiszen országa legfontosabb, legjövendőlemezőbb területei örökre elvesztek. A vazallus ország legnagyobb részét ezután a középkori Magyar Királyság legfejletlenebb tartománya, a gazdasági és társadalmi problémák sokaságával küszködő erdélyi vajdaság alkotta. Ráadásul Szulejmán a vazallusságon is erősített, hiszen éves adófizetésre (10 000 forint) kötelezte pártfogoltját. A virtuális szandzsákok létrehozása pedig arról tanúskodott, hogy a szultán ezen területeknek hosszú távon nem szán önállóságot.

Szulejmán döntésével – a későbbi események ismeretében – mégis fontos lépést tett a majdani fejedelemség kialakításához. A Partium fejlődése – mely a középkorban nem kötődött az erdélyi vajdasághoz – ettől kezdve egyre szorosabban, majd visszafordíthatatlanul összefonódott a Királyhágón túli területekével. A tiszántúli vármegyék vezetői ugyanis hamar felismerték, hogy Ferdinánd országgrészével a Barát „szandzsákjában” egyre nehezebben tarthatják meg kapcsolataikat. Az 1544. évi tordai országgyűlés ennek a folyamatnak meghatározó állomása volt. A partiumi vármegyék követei kijelentették, hogy elfogadják János Zsigmond uralmát, és ezentúl az erdélyi rendek gyűlésein vesznek részt. Ezt megelőzően azonban Fráter György ismét egyesítési törekvésekkel próbálkozott.

Buda török megszállása ellenére mind a királysági és erdélyi nemeség, mind a Habsburg politikai vezetés, mind a Barát még mindig bízott az egységes ország megteremtésében. Úgy látszott, a magyar főváros eleste okozta sokkhatás újra egyesíti az erőket. Ferdinánd 1542-re nagy hadjáratot készített elő Buda visszafoglalására. A fiaszkóját azonban Fráter György is szeretne volna jóvátenni. A felek közeledésének eredménye az 1541. december 29-én Gyalu várában (Kolozs megye) megkötött egyezség lett. Ebben a váradi békeszerződést újították meg, hiszen Izabella királyné megfogadta, fia országgrészét és a nála lévő Szent Koronát a szepességi birtokokért Ferdinándnak adja. A Habsburg-uralkodó komolyan vette az egyezséget. 1542 szeptemberében Joachim brandenburgi őrgróf vezetésével igen tekintélyes (mintegy 55 000 főnyi) birodalmi, osztrák és magyar sereg fogott neki Pest ostromának. Eközben pedig György barát területeinek védelmére a „szegedi részek kapitányai” titulussal János király egykori neves főtisztjait, Batthyány Orbánt és Bornemisza Boldizsárt állította.

A megindult országgyűlést azonban a kormányzó ismét lefújta. A birodalmi hadak Pest és Buda alatti csúfos kudarcáról értesülve – joggal – nem látta biztosítottnak, hogy Ferdinándnak lenne ereje az oszmánok büntetésének elhárítására. Az 1542 legvégén tartott tordai diéta ezért a Barát befolyására érvénytelenítette a gyalui egyezményt, és János Zsigmondot mint választott magyar királyt uralkodónak ismerte el. Ferdinándnak pedig a rendek megüzenték, ha nem tudja megvédeni

őket, akkor magukról fognak gondoskodni. Ezzel összhangban a gyanakvó törökök irányában is tettek egy gyors lépést. Megszavazták a Portának fizetendő 10 000 forintos adót, amely a következő esztendő közepén meg is érkezett Isztambulba. Az országegyesítő törekvések közepette és ellenére a vazallusság ezzel szorosabbá vált.

Mindezek ismeretében valószínű, hogy a kormányzó 1542 végi újabb pálfordulásával a teljes elfoglalástól mentette meg János Zsigmond országát. A szultáni hadvezetés ugyanis még mindig legalább annyira viszolygott egy keleti fejedelemség létrejöttétől, mint Habsburg ellenfele. Az egyesítés kérdése ezért továbbra is napirenden maradt. Annál is inkább, mert Ferdinánd legitim magyar királyként *de jure* egész Magyarország urának tekintette magát – miként (sajnos) legfőbb ellenfele, Szulejmán szultán is. Az 1542. évi Habsburg-hadjáratra válszó újabb oszmán expedíciók idején, az elkövetkező esztendők alatt viszont az országegyesítésre semmi lehetőség nem volt.

Az 1547. évi oszmán–Habsburg béke és V. Károly császárnak a schmalkaldeni szövetség felett aratott mühlbergi győzelme újabb lehetőséget nyitott az összefogásra. Fráter György ezért ismét elérkezettnek látta az időt a Habsburgokhoz való közeledésre. Helyzete a törökök magyarországi berendezkedésével azonban egyre szorongatottabbá vált. Miközben kapcsolatba lépett Ferdinánd királlyal, a budai pasát is igyekezett meggyőzni hűségéről. Sőt 1548 nyarán maga kérte tőle, ha a királyi csapatok megtámadnák országát, nyújtson fegyveres segítséget. A Barát bámulatos, de igen veszélyes diplomáciai sakkjátszmája tehát tovább tartott. A Portára mindeközben újabb és újabb hírek érkeztek a vazallus állam első emberének kétkulacsos politikájáról. Ferdinánd követivel a titkos egyeztetések valóban tovább folytatódtak. Az eredmény 1549 szeptemberében Nyírbátorban született meg. Az újabb szerződés kimondta, hogy János Zsigmond és anyja – 100 000 forintnyi kárpótlás, valamint Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek fejében – lemond országáról.

Úgy tűnt, Izabella ellenállása, majd a szerződés általa történt isztambuli beárulása ismét mindent megüjírt. Az egyezségről – követe, Mahmud csaus révén – már tudó Szulejmán türelme a kormányzóval szemben a végéhez közeledett. A követhetetlen politikai játszmának

egyre inkább véget kívánt vetni. 1550 augusztusában ezért arra szólította fel az erdélyi rendeket, „fejét vegyétek vagy elevenen a király fia kezébe adjátok, hogy ilyen latorért az ország el ne vesszen”. Petrovics Péter igyekezett is teljesíteni a szultán akaratát. Fráter György azonban mind őt, mind a török parancsára ellene támadó Éliás moldvai és Mircse havasalföldi vajdát, sőt még Kászim budai pasát is legyőzte. Izabella királynét pedig Gyulafehérvárott szabályos ostrommal kényszerítette megegyezésre. Bár mindez páratlan erejéről tanúskodott, innen már nem volt visszaút.

Az 1551-ben megkezdődő és öt esztendőn át tartó Habsburg-kísérlet Erdély és a királyi Magyarország egyesítésére nem járt, de nem is járhatott sikerrel. Ferdinánd király ugyan erejéhez mérten nem csekély, mintegy 10 000 főnyi katonaságot vezényelt Erdélybe és a Partiumba, ez is kevés volt az országegyesítéshez. A Barát fegyveres erejével ugyan kikényszerítette a királyné lemondását (1551. július) és a Szent Korona Ferdinánd követeként való átadását, a királyfi és anyja Magyarországról való végső távoztát (1552. február) már nem érthette meg. Furcsa diplomáciai kettős játékát még a királyi csapatok bevonulását követően is folytatta. Továbbra is levelezésben állt a törökkel, beküldette az újabb adót, sőt az időközben elesett Lipppa várának gyors visszavétele után a védőknek szabad elvonulást engedélyezett. A császár hadvezérei ezt már nem tűrték el. Sforza Pallavicini november 30-án a következőket írta uralkodójának: „Az emberinél mélyebb értelem sem elegendő, hogy ennek az embernek természetét és értelmét kifürkéssze. Ő ugyanabban a pillanatban nevet és sír, ígér és tagad, szent szándékot tanúsít és ördögi tetteket forral. Az egyik órában mindenről hittel biztosít, a másikkban kézzelfoghatóvá tesz minden kételyt és gyanút, ami csak kigondolható. Végre mégis inkább töröknek, mint kereszténynek hiszem őt.” A Barát tehát túllépte a megengedett határt, melyet ekkor már nem ő, hanem a Magyarországért küzdő nagyhatalmak szabtak meg. A törökkel való jó viszonyt a Habsburgokkal közösen indított háborúban már a legügyesebb manőverekkel sem tartotta fenn. Ennek megkísérléséért életével fizetett. A kormányzót Gianbattista Castaldo generális katonái 1551. december 17-ének éjszakáján alvinci kastélyában meggyilkolták. Nincs kétségünk azonban

afelől, hogy ha ezt nem ők, akkor az elkövetkező esztendőkből a szultán parancsának megfelelően vagy a törökök, vagy belső ellenfelei teszik meg.

Szulejmán rettenetesen keményen büntetett. Miként az olvasó már megismerhette, 1552-ben a Temesköz és Szolnok megszállásával alapjaiban vetett gátat a Habsburgok országegyesítő kísérletének. Ezzel egyúttal vazallusát is lehetetlen helyzetbe hozta. Erdélyt és a Partiumot ugyanis e területekről néhány ezer főnyi katonasággal könnyen ellenőrizhette, sőt bármikor megregulázhatta. S noha megtehette volna, János Zsigmond országát mégsem tagolta be birodalmába. A Habsburg-megszállás esztendeiben végleg felismerte, hogy az eredetileg beolvasztásra ítélt országrész önálló vazallus állammá tételével sokkal többet érthet legfőbb riválisának, mint annak teljes bekebelezésével. Izabella királyné és János Zsigmond 1556. októberi visszatérését követően így lett az önálló erdélyi fejedelemség „Szulejmán szultán műve” – ahogy az oszmánok utóbb nevezték.

Ezzel Ferdinánd király illúziói is örökre szertefoszlottak. Az erdélyi rendek 1555 végi marosvásárhelyi gyűlésükön világosan adták tudtára: „Kedves volt minékünk keresztény fejedelem alá menni, de Isten nem akarta, hogy állandó legyen, az ellenség közelsége, sokasága, hatalma és az attól való félelem miatt, ki ázsiai gondjától megszabadulván egész erejével minket fenyeget. Mert megüzente, hogy hazánkat tűzzel-vasal emésztí meg, minket, nőinket, gyermekeinket, családunkat kiirt. Kettő közül tehát egyet kérünk: vagy akkora erővel segít minket felséged, ami Szulejmánnak ellenállhat, vagy eskünk alól feloldozni kegyeskedik.” A rendek szavai tökéletesen összegezték a kialakult helyzetet. A magyarországi események legfőbb formálójá, a szultán másként döntött sorsokról. S bár az ország egyesítése iránt táplált remények egy-két évtizedig néhányakban még tovább éltek, Bécsnek le kellett számolnia az illúziókkal, és szembe kellett néznie a realitásokkal. Erdély Szulejmán diktátumából önállóságra lépett – bár a fejedelemségben mindenki jól tudta, hogy a szultán „nem a mi jónkért, hanem az ő maga hasznáért kedvez nekünk”.

Kitérők: harmadikutas önjelöltek Nem Fráter György volt az egyetlen, akit a Mohács utáni zűrzavaros évtizedekben egyik vagy másik nagyhatalom kiiktatott a magyar közéletből. Az ügyes politikust már akkoriban is pusztán egy hajsza különböztette meg a gátlástalan kalandortól. Az idegen Crittin kívül voltak olyan magyar politikusok, akik a Ferdinánd és Szapolyai kínálta alternatívák mellett harmadik utat kerestek. A magyar trónt – vagy legalább az ország egy részének irányítását – ők szintén török támogatással kívánták megszerezni. Céljaik elérésében elsősorban saját felemelkedésük és anyagi gyarapodásuk s nem a három részre szakadt ország valódi érdekei vezérelték őket. Perényi Pétert, a Gárdonyi által érdemtelenül nagyra értékelt Török Bálintot és Majláth (Majlád) Istvánt ezért nevezhetjük a korszak harmadikutas önjelöltjeinek.

Közülük a leggátlástalanabb politizálás a birtokszerzési és hatalomvágytól majd szétpukkadó Perényit jellemezte. Pedig Mohács előtti pályája nem ezen az úton indult. 1519-től több mint fél évtizedig az ország védelme szempontjából legfontosabb temesi végek parancsnoka volt. A vereség után azonban tüstént felismerte, a zűrzavarban szinte bármit megszerezhet magának. Sárospatakra közeli Abaúj megyei váraiból már biztosan régóta szemet vetett, hiszen a mohácsi mezőn még temették a holttesteket, amikor Perényi már elfoglalta az elesett Pálóczy Antal birtokát. Ezt követően jogtalan szerzeményét már csak „törvényesítenie” kellett. Mivel Magyarországnak hamarosan két uralkodója lett, előbb egykori koronaórtársánál, János királynál tette meg ezt. Persze „hűségéért” a birtokok nem voltak elegendőek. Mellette még az erdélyi vajdaságra is igényt tartott. 1527 őszén viszont már – aduájával, a Szent Koronával – Ferdinánd táborában legyeskedett, ugyancsak a fenti célok által vezéreltetve. Számításai beváltak: a Habsburg-uralkodónak tett új fogadalmáért tőle is megkapta a sárospataki uradalmat és a Királyhágón túli vajdaságot.

Perényi a későbbiekben sem volt az az ember, aki sokáig kitartott korábbi meggyőződése mellett. 1529 augusztusában történt elfogatása után Szulejmán a Szent Koronával együtt Szapolyaira bízta sorsát. János király – a szultánhoz hasonlóan – megkegyelmezett neki. Később

mindketten belátták, óriási hibát követtek el. Perényi célja ugyanis nem volt más, mint annak a hatalmi jelvénynek a saját fejére tétele, amelynek hosszu ideig őre volt. Úgy vélte, ehhez a törökök segítségével – akár Szapolyai letétele árán is – elvezethet az útja. Griitti uralma alatt azonban az úgynevezett király nélküli részgyűléseken (1531–1532) hiába próbálkozott, ereje nem volt összemérhető a szintén trónra törekvő kormányzóéval. De hiába vonult a kőszegi hadjárat kezdetén a szultáni táborba, hogy ott feltétlen hűségéről biztosítsa pártfogóját, Ibrahim nagyvezírt és magát a szultánt. Szulejmán öt újra János királynak adta át, sakkban tartására pedig 1533 áprilisában még fiát, a hétéves Ferenct is Isztambulba vitette. Összeharácsolt vagyona mégis az ország egyik leggazdagabb emberévé tette, melyből Sárospatakon – hatalmát reprezentálendő – jól erősített, ékes reneszánsz lakótornyot építtetett. Életének talán ez volt egyetlen dicséretre méltó cselekedete.

A rendíthetetlen önbizalmú nagyurat a szultán még fia körülméletetésével sem tudta mőresre tanítani. Nem véletlenül gerjedt egyszer olyannyira haragra a dívánban neve hallatán: „A világ teremtese óta – mondta Szulejmán – nem volt és nincs is nagyobb áruló a földön, mint amilyen Perényi Péter. Kétszer árult el engem, elárulta János királyt, elárulta a németek királyát, elárulta saját fiát, saját vérét, aki a markomban van.” De Perényi gáztettei ezzel még nem értek véget. Szapolyai halála után úgy vélte, most a törökök támogatása mellett egyúttal Ferdinánd király segítségét is felhasználhatja a keleti országrész megszerzéséhez. Újabb pártváltása fejében tucatnyi birtokot, a kancellári és az országos főkapitányi posztot, valamint birodalmi hercegi rangot követelt, hogy csak legfontosabb feltételeit említsük. Buda elfoglalásában mégsem segítette az elnyert főkapitányság, mert Fráter György résen volt és megelőzte. A magyar fővárosba már sohasem tehetette be a lábát, de küldöncei révén annak török megszállását követően is állandó kapcsolatban maradt a pasákkal. Kétkulacsosságát még akkor sem adta fel, midőn 1542-ben királya nagy serege – az általa irányított magyar csapatokkal együtt – Pest és Buda visszavételére vonult. A királyi főkapitány informálta a megtámadottakat a keresztény sereg terveiről. Árulása Ferdinánd számára az utolsó csepp volt a pohárban. Perényi hosszú rabságba került, ahonnan csak halála előtt néhány héttel szabadult.

Vetélytársát, Török Bálintot Szulejmán juttatta hasonló sorsa. Buda elfoglalása után 1550. évi haláláig Török az isztambuli Héttorony foglya volt. Pályája sok tekintetben hasonlított a sárospataki nagyrúréhoz. Noha Mohács előtt Mária királyné bizalmasa volt, 1526 őszén útja János király táborába vezetett. Temesi ispáni tisztségben egy esztendővel később – Perényihez hasonlóan – viszont már őt is Ferdinánd király erősítette meg. Mindeközben óriási ambícióval törekedett újabb és újabb birtokokat szerezni. Atyai öröksége, Szigetvár mellett 1535-től már Pápa vára, sőt egy esztendővel későbbi újabb pártváltása után hamarosan az erdélyi Hunyad uradalma, Debrecen városa (bár csak zálogban), valamint Gesztes, Somogyvár és Csurgó erősségei is birtokában voltak. Hatalma olyannyira jelentős volt, hogy az 1541. évi török haditerv az első helyen tartotta félreállítandónak. Az oszmánok helyzetfelmérése megfelelt a valóságnak. A Bécs felé vezető Duna menti hadi út vidékén Török Bálint volt az úr. Még azt is megtehetette, hogy személyes vetélytársával, Ferdinánd király győri könnyűlovas-kapitányával, a szerb származású Bakics (Bakith) Pállal szabályos magánháborút folytasson a Balatontól északra fekvő területeken.

Hatalma csúcsán, az 1530-as évek második felében már ő is a királyi koronáról álmodozott. A török támogatás érdekében ezért mindenre hajlandó volt. 1537 őszén ő látta el az Eszék mellett Hans Katzianer királyi főhadparancsnok ellen felsorakozó, szendrői bég vezette oszmán csapatokat, s járult hozzá ezzel a Habsburg-sereg legyőzéséhez. Azt hitte, a magyarországi eseményeket szemmel tartó bég segítségével Szapolyai halála után megszerezheti a legfőbb hatalmat. A kormányzói poszton azonban kénytelen volt Fráter Györggyel és Petrovics Péterrel megosztozni. Bálint úr ezzel nem elégedett meg. A csecsemő János Zsigmond mellett valószínűleg a szultán egyedüli helytartója szeretett volna lenni. Ennek érdekében 1541-ben nyíltan az oszmánok oldalán lépett harcba, segítve felvonulásukat és a Budát ostromló királyi csapatok szétverését. Szulejmán mégsem volt hálás szolgálatáért. Bár 1536 őszén – egy orgyilkos merénylettel – Ferdinánd király parancsára már Bakics Pál is megpróbálkozott a félreállításával, ezt végül Buda alatt a szultán váltotta valóra. A bécsi céljainak útjában álló nagyurat ő iktatta ki örökre a magyarországi politika színpadról.

SZAPOLYAI JÁNOS ÉS FIA ÁLLAMA

Erdélyben egy hónappal korábban hasonló sorsa jutott Majláth István vajda is, aki élete utolsó évtizedét Török Bálint szomszédjaként tengette Márvány-tenger partján lévő cellájában. Bár Perényivel és rabtársával sem hatalma, sem tehetsége tekintetében nem volt összemérhető, János király halála után – Balassa Imre segítségével – mégis megpróbálkozott azzal, hogy Erdélyt saját kormányzása alatt önálló országgá tegye, s talán Ferdinánd király hatalmába juttassa. Kezdeti sikere ellenére mozgalmá halálra volt ítélve, hiszen Szulejmán nem tűrte el, hogy akaratával szemben a vajdaság önálló államiságra lépjen, vagy esetleg fő ellenfele kezébe kerüljön. Péter moldvai vajda a szultán parancsára 1541 júliusában török segédcsapatokkal vonult ellene. Majláth törekvése ezzel megpecsételődött, Fogaras melletti fogságba esésével pedig élete sanyarú rabsággá vált.

Még csúfosabban végezte a Horvátországot a szultánnak vazallus fejedelemségként felajánló Hans Katzianer. Ferdinánd király egykori sikeres hadvezére 1537. október elején, Gara (Gorjan) mellett elszenvedett súlyos veresége után egy esztendő alatt hihetetlen végletekbe sodródott. Felelősségre vonása elől előbb Bécsből Horvátországba szökött, majd János király pártján próbált menedéket találni. Csakhogy a frissen megkötött váradi békekesség miatt Szapolyainak az adott pillanatban nem volt rá szüksége. Néhány hónap múlva ezért Katzianert már Török Bálint mellett találjuk, aki – ameddig hasznosnak ítélte – gátlástalanul használta fel saját pozíciói erősítésére. Végül azonban sorsára hagyta, így Katzianernek alig maradt más választása, mint hogy a török pártján keressen kiutat kiszolgáltatott helyzetéből. Az összeesküvővé vált főtiszt e cselekedete már a magyar uralkodó horvátországi hatalmát veszélyeztette. Ferdinánd király ezért végső lépésre szánta el magát. A későbbi szigetvári hős, Zrínyi Miklós és testvére, János orgyilkos merényletben végzett az egykori hadvezérrel.

A LEGSZŰKEBB ÖSVÉNYEN: AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

1585 nyarán Gyulay Pál, Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király egyik legbefolyásosabb tanácsosa utasítást állított ki Sibrik György váradi főkapitány részére. Az instrukció egyik pontja – a fejedelemség partiumi kulcsa, a váradi főkapitányság példáján – szemléletesen összegezte a két világbirodalom szorításában létrejött Erdély szerepét: „Az mi az kapitányság dolgát ő magában nézi, abban az én ítéletem szerint első tekintet az helynek állapotja, ki két szomszédság, német és török között vagyon. Ennek egyike igen praktikás, másika igen hatalmas nemzetség. Úgy viselni magát az embernek ezekhez, hogy egyik miatt se valljon kárt, nem kicsiny okosság.” A 16. század második felétől az önálló útra lépett fejedelemség uralkodói akár politikai hitvallásuknak is tekinthették a fenti sorokat. A praktikás és a hatalmas nemzetség birodalma közötti ügyes politizálás azonban pusztán nagyon szűk ösvényen volt lehetséges. Az elkövetkező másfél évszázadban ezért kevés fejedelemnek (a 16. században Báthory Istvánnak, a következőben pedig Bethlen Gábornak) adatott meg az a kedvező külpolitikai helyzet, hatalom és tehetség, melyeket kihasználva az igen szűk mozgásteret tágitani tudták. Erdély ugyanis az oszmánok számára továbbra is megmaradt bármikor kijátszható adunak Bécs irányában való hódításaik elősegítéséhez. A Habsburgok számára viszont – éppen ezen fenyegető veszély következtében – a korábban mindenáron egyesítendő tartomány az 1556 utáni két évtizedben ellenségévé vált.

Az egyesítendő országrészből az ellenségig

I. Ferdinánd király
hadvezetésének az

1550-es évek végére be kellett látnia, hogy fel kell hagyni a korábban a királyságból vagy Erdélyből kiinduló országgyesítési törekvésekkel. Mivel az oszmánok Magyarország teljes középső területét (egészen a Bécsnél és Pozsonynál is északabbra fekvő Fülekig), valamint a Temeskört is birtokolták, Erdély megtartása – elsősorban utánpótlási problémák miatt – katonailag megoldhatatlan feladatnak számított. Ferdinánd király ugyan V. Károly lemondását követően már a Német-római Birodalom uralkodója is volt – 1558 tavaszán császárrá koronázták –, ez a Habsburg-nagyhatalom kettészakadása következtében szinte semmit sem változtatott a kialakult nehéz helyzeten. A császárvárosban kénytelenek voltak félretenni az Erdélyre vonatkozó, illúziókkal teli elképzeléseket, hogy a számukra kétségtelenül kedvezőtlenül alakult helyzetet megnyugtatóan rendezhessék.

A keleti területekről való lemondás ez időben már nemcsak a bécsi hadvezetésben, hanem az országgyesítést korábban szintén nagy erővel szorgalmazó királysági nemesség jelentős részében is elhatározássá érett. Erről kiválóan tanúskodik Báthory András 1555 őszén kelt levele. Az Erdély szomszédságában, Ecsed várában (Szatmár megye) lakó nagyrúr ugyanis világosan fejtette ki véleményét: Erdély megtartására hűsz-, harminc-, de még negyvenezer zsoldos sem elégséges, miközben ezekre a katonákra a törökellenes végvárrendszerben is óriási szükség van. Báthory tanácsai alapján a bécsi haditanácsosoknak az 1550-es évek második felében azt kellett mérlegelniük, hogy óriási költségekkel, de valószínűleg továbbra is hiába kísérleteznek Erdély megszállásával, vagy pedig – erőiket reálisabban felmérve – meggátolják az oszmánokat legfőbb céljuk megvalósításában, Bécs és ezáltal Magyarország elfoglalásában.

A magyar politikai elit egyik meghatározó személyisége nem gyors pálfordulással, hanem gondos számvetés alapján változtatott nagyot korábbi elképzelésein. Báthory tökéletesen tisztában volt Erdély kérdésének valódi hátterével. Felismerte, hogy a keleti tartomány sorsa elsősorban nem Ferdinánd király és János Zsigmond erőviszonyától, hanem csaknem kizárólag Szulejmán szultán akaratától függ. Döntése indok-

lásában éppen ezért nem a Szapolyaiakkal való, többnyire sikeres háborúskodások állomásait, hanem a Habsburg-uralkodó és a szultán 1526 utáni fegyveres konfliktusait vette számba. Ezen események (1537: garai vereség, 1541: Roggendorf generális csapatainak Buda alatti szétverése, 1542: a birodalmi expedíció kudarca Pest alatt, 1552: palásti csatavesztés és hiábavaló győri táborozás) meggyőzték arról, az Oszmán Birodalommal szemben Ferdinánd erői csak a védelemre elégségesek.

A következő esztendőekben Erdély új helyet kapott a bécsi hadvezetés politikájában. Az egyesítendő keleti tartomány – immáron a Habsburg Birodalomtól független, de a Porta vazallus országa – ellenséggé vált. Persze ez nem azt jelentette, hogy Bécsben örökre lemondtak volna megszerzéséről, pusztán ezeket a terveket félretették a királyi Magyarország és az osztrák örökös tartományok megvédelmezése érdekében. Ennek biztosítása nélkül ugyanis már később sem lett volna lehetőségük a fejedelemség és a királyság egyesítésére. Magyarország teljes török megszállása esetén Erdélyre még a legkedvezőbb esetben is feltételezhetően Moldva és Havasalföld sanyarú sorsa várt volna.

Az ellenséggé válás első jelei már az 1550-es évek második felében megmutatkoztak. A Haditanács ettől kezdve – a törökellenes várláncolat megszervezése mellett – a királyság északkeleti területein olyan határvédelmi zóna kiépítésébe fogott, amely a kifejezetten Erdély felől érkező támadások feltartóztatására volt hivatott. 1557 tavaszán Kassától keletre-délkeletre Füged, Nagymihály, Ungvár, Tárkány, Kisvárdá és Atya várában ugyan még csak mintegy 270 huszár és 340 hajdú nézett farkasszemet a fejedelmi katonasággal, az 1560-as évek második felére a helyzet jelentősen megváltozott. Erre az időre a bécsi hadvezetés előbb kisebb, majd Lazarus von Schwendi generális vezetésével több nagyobb expedícióban (1565–1568) szorította ki Felső-Magyarországról János Zsigmond csapatait. A legjelentősebb sikert Szatmár visszafoglalása (1565) hozta, hiszen ezt követően már a Tiszántúlon kínálkozott kedvező lehetőség egy Erdéllyel szembeni várövezet kialakítására. Ez végül az 1570-es évek első felére – Szatmár központtal – tiszántúli főkapitányság néven jött létre (l. a 251. o.-i térképet). Hozzá tartozott Kisvárdá, Ecsed, majd az újonnan felépült (1570–1574) Kálló vára, valamint szolgáltatásaikkal Szatmár, Szabolcs, Bereg és Ugocsa vármegye is.

A kassai főkapitányság szervezetén belül működő védelmi zóna központját egy évtized alatt Magyarország egyik legmodernebb erődjévé építették ki. A munkák folytatását, majd felgyorsítását az időközben Erdélyben lezajlott változások is indokolták. 1571-ben, János Zsigmond halála után a Habsburgok által még nyitva hagyott utolsó diplomáciai „kiskapu” is bezárult a speyeri egyezmény meghíúsulásával. Hiába egyeztek meg a fejedelem és Miksa király követei a birodalmi városban 1570 késő nyarán arról, hogy János Zsigmond halála után az általa – már fejedelemként (*princeps Transilvaniae Partiumque regni Hungariae*) – kormányzott Erdély és a Részek a Habsburgokra szállnak. Az ifjú fejedelem halála után, 1571. május 25-én a rendek somlyói Báthory Istvánt választották uralkodóvá. A döntéshez az oszmánok is beleegyezésüket adták, hiszen földközi-tengeri hadakozásuk idején így továbbra is fenntarthatták Magyarország megosztottságát, és ezzel gyengíthették fő riválisukat.

A bécsi hadvezetés – Hans Rueber kassai és Christoph von Teuffenbach szatmári főkapitány révén – 1571 és 1575 között Bekes Gáspár támogatásával fegyveres úton is megpróbálkozott Báthory gyengítésével, sőt letételével. Az 1575. július 8-án Kerelószentpálnál (Küküllő megye) elszenvedett vereség azonban az utolsó katonai próbálkozásoknak is véget vetett. Báthory hatalma a Bekest támogató több mint negyven személy kivégeztetésével megszilárdult – jóllehet adóját III. Murád szultán a korábbi 10 000 forintról 15 000-re emelte. A Habsburg-hadvezetés pedig tovább folytatta a tiszántúli védőzóna erősítését, ami ismét szükségessé vált, hiszen Báthory lengyel királlyá választásával (1575. december 14.) az erdélyi fejedelemség szerepe jelentősen felértékelődött. Mivel Báthory – a francia Valois Henrik rövid királyságát követően – Habsburg Ernő főherceggel szemben nyerte el a lengyel trónt, a Porta magyarországi ellenfele újabb gyengítése elé ezúttal sem állított akadályt.

A közös lengyel–erdélyi perszonáluniónak alapvető szerepe volt abban, hogy a fejedelemség az 1570–1580-as években élte első virágkorát. Megerősödésének hatását ismerhetjük fel abban is, hogy ez időben a kassai és a szatmári főkapitányok továbbra is komolyan tartottak egy Erdély vagy Lengyelország felőli támadástól. A helyzetet Hans Rueber

1576. évi szavai tökéletesen jellemezték: „Mivel jelenleg Felső-Magyarország egyrészt a törökök és az erdélyiek felől – akik ez ideig velünk szemben nem kevesebb ellenségeskedést tanúsítottak, mint a törökök –, másrészt Lengyelország felől, mintegy háromszögben, teljesen körbe van véve, s mivel magán az országrészen is számos nehézséggel kell szembenézni, igen szükséges, hogy itt megfelelő számú katonaságot tartsanak.” A főkapitány szavai meghallgatásra találtak a császárvárosban. 1576-ban a kassai végvidék 13 várában szolgáló katonaság zsoldjának összege a királyi Magyarország éves jövedelmeinek mintegy 69 százaléka rá rugott; sőt jelentősen meghaladta a győri és a kanizsai végvidék 22 várában együttesen tartott katonaság zsoldszükségletét is. Szatmárt tovább erősítették, igen erős német gyalogsággal és tüzérséggel szerelték fel, aminek köszönhetően a tiszántúli végek kulcsa jelentőségében messze fölülmulta a „Felvidék török elleni kapujának”, Egernek a szerepét. Végül ugyanezt igazolta az is, hogy Szatmár főkapitányi posztját – Gyórhöz és Komáromhoz hasonlóan – a 16. század végéig idegen főtisztek töltötték be.

A Rueber főkapitány által említett belső nehézségek valóságosak voltak. 1569-ben Balassi János és az egykori egri hős, Dobó István már fogékonynak mutatkozott a János Zsigmonddal való együttműködésre. Báthory lengyel királyságának köszönhetően az ország felső részeiben azután még többekben merült fel a lengyel–erdélyi uralkodó kelet-magyarországi királyságának lehetősége. Ezt elősegíthette, hogy az ország-rész főnemessége (elég pusztán az ecsedi Báthory, a Homonnai Drugeth, a Perényi vagy a Dobó családra gondolnunk) rokoni kapcsolatban is állt Báthoryval. S noha ezek a törekvések még nem voltak összemérhetők a következő évszázadban a Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, majd a Rákócziakat támogató mozgalmakkal, az 1570-es évek második felében Rueber főkapitánynak nem csekély erőfeszítésébe tellett egy kezdődő szervezkedés felszámolása.

A helyzet pusztán az 1580-as évek közepén kezdett enyhülni. Báthory állandó orosz háborúskodása nem tett lehetővé komolyabb akciókat Magyarországon. 1585-ben végül – Antonio Possevino pápai megbízott közvetítésével – megegyezés született a tiszántúli területekről. Ennek értelmében Szatmár vára és uradalma továbbra is Rudolf király fennha-

tósága alatt maradt, Báthory viszont kárpótlásul visszakapta Nagyabnyát és tartozékait. A két uralkodó egyezsége véglegesen jelezte: az erdélyi fejedelemség államjogilag is teljesen különvált a magyar királyságtól. A vele szemben kiépült várrendszer mellett ugyanezt bizonyította az is, hogy az 1570-es évekre a Kraszna folyó vidékén mind a királyok, mind a fejedelmek sorra hozták létre az idegen országok határain szokásos harmincadvámokat (Nagykároly, Kálló, illetve Székelyhid, Margitta, Hídvég, Zilah, Zsibó). Amikor pedig 1579-ben Bácsi Péter kolozsvári kereskedő arra hivatkozott, hogy városa ősi jogai értelmében vámentességet élvez, a magyar rendek által irányított Magyar Kamara visszautasította érvelését. Az indoklás egyértelmű példája volt az államjogi különállás kinyilvánításának. Bácsi kérelmét ugyanis azzal tagadták meg, hogy Kolozsvár nem lévén a magyar királyság része, lakóit nem illeti meg a magyarországi szabad városok vámentessége.

Az immáron véglegesen az önálló fejlődés útjára lépett két, magyarok lakta ország között az ellenséges viszony a lengyel király 1586. évi halála után megválasztott Báthory Zsigmond uralkodása alatt tovább enyhült. Bár az újabb kutatások korántsem látják már annyira negatívnak a fejedelem tevékenységét, mint a felületes vizsgálatokra épülő korábbiak, mégis tény, hogy a századvég hosszú háborújában Báthory kétségtelenül határozatlan politizálást folytatott. Már 1594 februárjában követeket küldött Rudolf császárhoz, amelynek eredményeként egy esztendő múlva (1595. január 28.) megegyezés jött létre a két uralkodó között. A császár és a fejedelem fegyveres szövetsége Moldvára és Havasalföldre is kiterjedt, de azt is kimondta, hogy a császár hűbéreseként uralkodó Báthory családjának kihaltával a fejedelemség a Habsburgokra száll. A megállapodásnak Bécs szempontjából óriási jelentősége volt, hiszen ezzel éppen a Porta legfontosabb Habsburg-ellenes aduját, az erdélyi fejedelemséget fordították az oszmánokkal szembe. Ezáltal Szulejmán elképzelése épp visszájára fordult. Áron moldvai vajda erdélyi segítséggel 1594 végén kiverte a törököket vajdaságából. Sőt a következő esztendő őszén (október 29.) Báthory fejedelem és Vitéz Mihály havasalföldi vajda a Duna-parti Gyurgyevónál már a nagyvezír csapataira is komoly vereséget mért.

Mindez pedig – miként arról már szoltunk – döntően befolyásolta az egész háború végső kimenetelét, hiszen az oszmánoknak óriási erőfeszítéseikbe került a két román fejedelemség feletti uralmuk helyreállítása.

Báthory első (1594. júliusi) lemondását követően még három alkalommal ingott meg (1598. április, 1599. március, 1602. július). Utoljára végleg távozott a fejedelemségből, majd Csehországban fejezte be életét. Döntéseit ugyan nehéz értelmezni, az viszont bizonyos: határozatlanságát és lemondásait mind a havasalföldi fejedelem, mind a Habsburg-hadvezetés – olykor közösen, olykor egymással szemben – megpróbálta felhasználni Erdély megszerzésére. A Bécs által támogatott, de később önállósulni vágyó Mihály vajda azonban ugyanarra a sorsra jutott, mint a Mohács utáni évtizedek harmadikutas önjelöltjei. 1601 augusztusában Giorgio Basta generális ölette meg. S noha Basta erdélyi kormányzásának (1600–1604) időszakát érintően is gyakran beszél történetírásunk a korábbi országegyesítési törekvések folytatásáról, valójában ez az akció már egy korábban végleg önállósult állam megszállása volt. Rudolf császár hadvezetése ugyanis a legfőbb cél megvalósítása, a határvédelmi rendszer kiépítése után már úgy vélte, érdemes megpróbálkozni a fejedelemség elfoglalásával. Ez a törekvés még ekkor is illúciónak bizonyult.

Az Oszmán Birodalomnak belső válsága és egyre gyarapodó nehézségei ellenére is bőven volt még annyi ereje, hogy a császári hadsereg kísérletet megküldjék. Ennek érdekében kiválóan használta fel saját pozíciói megerősítésére Bocskai István mozgalmát, majd kedvező békét kötött a Zsitva torkolatánál. 1606-tól így Erdély számára teljességgel a korábbi helyzet állt vissza. A fejedelemség továbbra is megmaradt a szultán vazallusának, valamint a Habsburgok ellen felhasználható ütőkártyának. Mindez Bécs számára viszont azt jelentette, hogy rövid intermezzo után a fejedelemség ismét az ellenségek sorába lépett. Sőt bő egy évtized múlva az ellenfél – Bethlen Gábor vezetésével – már a királyságból próbált mind politikai, mind gazdasági szempontból fontos területeket szerezni, mégpedig sikerrel.

A fejedelmi politizálás lehetőségei Mind Bethlen, mind nagy elődje, Báthory István külpolitikájának sikerében alapvető szerepet játszott, hogy a „hatalmas nemzetség” keleti (főként perzsiai) lekötöttsége miatt az általa megengedhetőnek tartott határig – de csakis eddig – támogatta törekvéseit. A fejedelemség és a Porta viszonyát ugyanis alapjaiban határozta meg, hogy az oszmán politikai vezetés mindvégig vazallusának tekintette az erdélyi államot. Ez azt jelentette, hogy a fejedelmek önálló külpolitikát csak szultáni jóváhagyással folytathattak, a belpolitika irányításában viszont teljesen szabad kezet kaptak. A vazallusság fejében a fejedelemség éves adót fizetett a Portának, melynek összege az első alkalmmal (1543) beszolgáltatott 10 000 forintról a század végére már 20 000-re növekedett. Ez a számos kötelező ajándékkal együtt nem csekély megterhelést jelentett az országnak, hiszen éves bevételeinek mintegy 8-10 százalékát tette ki. Ráadásul a fejedelmet ugyan a rendek választották, de csak akkor nyerte el végleg trónját, ha a szultán kinevező okiratát (*ahdnáme*) és a fejedelmi jelvényeket (aranyos zászló és bot) is megkapta.

Bár vitathatatlan, hogy mindezek komoly kötöttséget jelentettek, Erdély vazallussága mégis a lehető legkedvezőbb kapcsolat volt a Porta és hűbéresei viszonyában. A szomszédos két román vajdaságban, Havasalföldön és Moldvában a külügyek mellett ugyanis a belügyek is a szultáni udvar határozatainak megfelelően alakultak. Sőt a Kárpátokon túl a vajdákat nem az országgyűlések választották, hanem a Porta jelölte ki őket a feltétlen hűséget tanúsítók közül. Ők a szultán kegyéért az erdélyinél jóval tetemesebb adókkal szolgáltak az isztambuli kincstárnak. A két román vajdaság sorsát emellett az is meghatározta, hogy állandó török csapatokkal történő ellenőrzésükre Isztambul hűsellátása és a Duna vonalának biztosítása érdekében mindenképpen szükség volt. A román vajdaságokkal összevetve tehát Erdély a vazallusok sorában jóval kedvezőbb helyzetet élvezett. A vazallusság a fejedelemség belső életében éppen emiatt alig hagyott nyomot; pusztán a keletről érkező szőnyegek, takarók, hímzett párnák és díszes fegyverek révén gyakorolt a kézművességre és a művészetekre szerény, de annál érdekesebb hatást.

Míg az önálló külpolitika folytatásában az erdélyi fejedelmek lehetőségei igen behatároltak voltak, a belpolitika területén már-már korlátlan hatalommal rendelkeztek. Magyarország királyaihoz hasonlóan beiktatásukkor ugyan ők is esküt tettek azokra a feltételekre, amelyeket a rendek eléjük állítottak, ennek azonban nem sok jelentősége volt. A fejedelmek hatalmával szinte csak háborús időkben és vagy a törökök, vagy a Habsburgok támogatásával szállhatott szembe egy-egy trónkövetelő nagyrúr. Gazdasági erejüket garantálták az erdélyi viszonylatban jelentős „állami” uradalmak (például Szamosújvár, Somlyó, Várad, Déva, Gyulafehérvár, Kővár), valamint partiumi, sőt nemritkán királlysági nagybirtokaik. Mindezek kiváló lehetőséget teremtettek számukra, hogy csaknem teljes főhatalommal bírjanak. Ennek köszönhetően Erdélyben valójában a fejedelem és egy-két befolyásosabb tanácsosa döntött majd minden fontos kérdésben, a bel-, a pénz- és a hadügyekben egyaránt. Az uralkodói hatalomnak ezért a 16. században pusztán a tizenöt éves háború zavaros időszakában lehetett legfeljebb egy, a Porta által is támogatott trónkövetelő (például 1603-ban Székely Mózes) esetén komolyabb ellenlábas. Sőt a fejedelem, ha akarta, még azt is megtehetette, hogy elkobozza az akaratának ellenszegülők birtokait, vagy végezzen legfőbb tanácsosaival. Báthory Zsigmond például 1592-ben így tett az említett Gyulay Pállal, a következő esztendőben Gálffy János főudvarmesterrel, majd első visszatérte után, 1594 kora őszen szinte a teljes ellenzéki táborral. Az ekkor kivégzett Kovacsóczy Farkas kancellár utóda, Jósika István négy esztendő múlva szintén vérpadon végezte. Mindez valójában a fejedelemség különleges berendezkedésének volt a logikus következménye.

Erdély berendezkedésének jellegzetességei

János Zsigmond és legbefolyásosabb tanácsosai a fejedelemség kormányzatának kialakításakor, 1556 után két „örökségre” támaszkodhattak. Részben építettek Szapolyai János királyságának erősen centralizált hatalmi struktúrájára, részben pedig a Mohács előtti erdélyi vajdaság kissé már elavult igazgatására. Ennek köszönhetően a fejedelemség kormányzata és működése jellegzetes vo-

násaiban meglehetősen középkorias volt, méghozzá annak is felemás és leegyszerűsített, a vajdaság sajátosságaihoz illesztett változatával. Jakó Zsigmond és Trócsányi Zsolt kutatásaiból tudjuk, hogy János király tisztségeiből és udvarából a fejedelemség pusztán a kancellár és a kincstartó posztját, valamint a gyenge uralkodói tanácsot örököltette át. A többi rendi főméltóság (nádor, országbíró, személynök, tárnokmester) viszont Erdélyben nem létezett, azok már Fráter György kormányzósága alatt (1541–1551) sem működtek.

A fejedelemség legfontosabb irányító és végrehajtó szerve a kancellária volt, miként már Szapolyai királyságában is. Sőt Erdély önálló államisága alatt mindvégig ez maradt az egyetlen kormányszerv, azaz a had- és pénzügyek irányítására – ellentétben a Habsburg Birodalommal – nem jöttek létre önálló intézmények. A kancelláriát végleges formájában az 1560-as évekre Izabella királyné legfőbb tanácsosa, Csáky Mihály szervezte meg. Alapnak nem az 1526 előtti erdélyi vajdák kancelláriáját, hanem János királyt tekintette, amely viszont nagyrészt a középkori magyar királyi kancellária sajátosságait vette át. Így lett a kormányszerv a teljes állami közigazgatás letéteményese. Két szekciója közül a nagyobb kancellária irányította a külügyi kérdéseket (persze a Porta beleegyezésével), valamint intézte utasításait a belügyeket; miközben a kisebb kancellária elsősorban igazságszolgáltatási kérdésekben volt illetékes. Mivel Erdélyben országos főbírák nem voltak, a bíraskodásban a fejedelmi táblának megkülönböztetett szerepe volt, s a kisebb kancellária főként ennek ítéleteit foglalta írásba.

Bár mind a pénz-, mind a hadügy igazgatásának segítésére tovább állítottak vagy felállítottak még néhány tisztséget (kincstartó, főadószedő, tizedfőárendátor, illetve a mezei hadak generálisa, udvari főkapitány stb.), ezek a kancelláriának a pénz- és hadügyek területén vitathatatlanul jelentős szerepét mégsem korlátozták. Egyrészt e tisztségek közül többet (például a kincstartóét és a generálisét) a fejedelmek csak időszakszerűen töltötték be; másrészt a kinevezettek szinte valamennyien vagy rokonságban, vagy familiárisi viszonyban álltak az uralkodóval, sőt általában tanácsának is tagjai (tanácsurai) voltak. Ez azt jelentette, hogy a legmagasabb országos tisztségek betöltéséhez már eleve a kormányzat legfelsőbb, illetve a fejedelem legbensőbb köréhez kellett tartozni.

Ekként ezek a posztok nem gyengítették, sőt inkább erősítették a központi hatalmat.

A fejedelmi tanács és az országgyűlés nem jelentett komoly korlátozó erőt az uralkodók számára. Bár a tanácsurak szinte minden kérdés-körben (rendi, birtok-, vallásügyek, az adózás, a had- és a pénzügyek stb.) értekeztek, pusztán véleményezési joguk volt. A fejedelem tehát tanácsa egységes állásfoglalása ellenére is úgy döntött, ahogy maga akart. Ebben többnyire az erdélyi diéta sem nagyon befolyásolhatta. Ez utóbbi szintén felemás jellegű intézmény volt, hiszen feltételezhetően nem János király magyarországi országgyűléseiből, hanem az erdélyi vajdaság tartományi gyűléseiből alakult ki. Nevezetesen oly módon, hogy az 1540-es évektől a tartományi gyűlés egyre több országgyűlési funkciót vett fel: adókat kezdett kivetni, és törvényeket hozott, kiterjesztve ezek érvényét a partiumi területekre is. Innen Szulejmán szultán 1556. évi döntése után már egyenesen vezetett az út a fejedelemsválasztás jogköréig. Mindezek jól jelezték: az újonnan létrejött állam, az erdélyi fejedelemség nem azonos a középkori vajdasággal, de a keleti királysággal sem, hanem azoknak egyes sajátosságait megőrző, másokat viszont elhagyó „keveréke”.

János Zsigmondnak és 16. századi utódainak – ellentétben a királyság uralkodóival – egyáltalán nem kellett országgyűléseiktől komolyan tartaniuk. Bár Erdélyben nem számított ritkaságnak, hogy a diéta évente két-három (vagy akár öt-nyolc) alkalommal összesereglett, a fejedelem hatalmát csak a legritkább esetben korlátozhatta. Az országgyűlés „erejét” már főbb jellegzetességei is kiválóan mutatták. A királysági diétákkal ellentétben az erdélyi gyűlés egykamarás volt, hiszen főrendi tábla nem létezett. Azaz nem volt olyan gazdasági és politikai hatalommal rendelkező erő (főként világi és egyházi nagybirtokosréteg), amely meggátolhatta volna a fejedelem törekvéseit. Ráadásul a követekkel való képviselő is meglehetősen ellentmondásos volt. A székelyeket ugyanis a fejedelem által kinevezett főtiszt képviselte, ami önmagában megkérdőjelezte a rendi képviselő hatékony működését. A szászok viszont maguk választották követeiket. A fejedelmek azonban kiválóan használták fel egymás ellen a magyarok, székelyek és szászok gyakran civakodó képviselőit.

Mindezeknek köszönhetően a fejedelmi hatalom olyan erős túlsúlyban volt a gyenge rendiséggel szemben, ami alapjaiban megszabta az uralkodó és a rendek kapcsolatát. Az utóbbiak ezért pusztán a fejedelmi hatalom néhány megingása idején érthettek el – s akkor is csak rövid ideig élvezhető – előnyöket. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról, hogy ez a helyzet a két szomszédos román vajdaság gyűléseivel összevetve még így is kedvezőbb volt. A Kárpátokon túl ugyanis a vajdák nem tartoztak gyűléseket rendszeresen összehívni, azoknak valódi országgyűlési jogkörük alig volt, sőt rendiségről sem nagyon beszélhetünk. Ezzel szemben Erdélyben a rendiség kialakulása és fennmaradása még akkor is komoly eredmény volt, ha az országgyűlések ennek a rendszernek legfejletlenebb változatát képviselték.

A rendiséghez hasonlóan a 16. században Erdély gazdasági és társadalmi berendezkedése is kezdetleges volt. A Mohács előtti örökségen igen nehéz volt változtatni, hiszen a vajdaság – gazdag természeti adottságai ellenére – a középkori királyság legfejletlenebb tartománya volt. Az önálló államiság ezen a helyzeten nem javított jelentősen. Ugyan a fejedelemség a század második felében – a kolozsvári és a váradi kereskedők révén – már egyre jelentősebben bekapcsolódott a Magyarországon fellendült távolsági kereskedelembe, a gyakran egészen Nürnbergig és Augsburgig elvezető kapcsolatok az ország egészének gazdaságát mégsem tudták átalakítani. Ráadásul Erdély kincsesbányái, a gazdag nemesfém- (Abrudbánya, Offenbánya, Körösbánya, Zalatna, Nagybánya) és sólelőhelyek (Dés, Torda, Kolozs, Szék, Vízakna) – miként mindenütt Európában – az évszázados kitermelés következtében egyre vizesebbé váltak, ami szintén számos megoldandó feladat elé állította a gazdaságpolitika irányítóit.

Mindezek ellenére Báthory István uralkodása idejére a helyzet valamelyest javult. Míg a század közepén, a Habsburg-megszállás fegyverzajos időszakában a születőben lévő állam bevételei még csak mintegy 100 000 forintra rúgtak, ezeket negyedszázad múlva már körülbelül 220 000-re becsülhetjük. (De ebbe már beleszámoltuk az újonnan felállított, nagy hasznot hozó nyugati határvámok jövedelmeit is.) Annak ismeretében azonban, hogy Erdély és a Partium özszerülete a királyi Magyarországnak mintegy kétharmadát tette ki, ez még arányaiban is

messze elmaradt a királyság éves jövedelmeitől. Bizonyos időszakokban (például 1568-ban) ráadásul a Porta még a Moldvával és Havasalfölddel való kereskedést is megtiltotta. Sőt Erdélyben – a szászok központjait (Nagyszeben és Brassó), valamint a távolsági kereskedelembe bekapcsolódó „Kincses Kolozsvárt” és Váradot kivéve – a városfejlődés még a királyságinál is sokkal alacsonyabb szintű volt. Pedig jól tudjuk, hogy az utóbbi sem érte el az európai átlagszínvonalat. De a Királyhágón túl fekvő mezővárosok sem hasonlíthatók össze a korszak alföldi vagy királysági, erőre kapó *oppidum*aival.

A rendiség gyengesége és a gazdaság nehézségei nem csekély mértékben a három nációra (magyar, székely és szász) épülő erdélyi társadalom sajátosságaival, megosztottságával és részben éppen végbemenő átalakulásával álltak összefüggésben. A magyar nemességen belül a legnagyobb problémát mind politikai, mind gazdasági szempontból a nagybirtokosréteg hiánya jelentette. Miként arra utaltunk, épp emiatt állhatott a legnagyobb birtokos, a fejedelem mindenek és mindenki fölött. De még a legvagyonosabb tanácsurak sem képviseltek – a királysági nagybirtokos-familiákkal összehasonlításban – számottevő anyagi, politikai vagy katonai erőt. Ezt a helyzetet kiválóan szemlélteti, hogy a királyi Magyarországon középbirtokosnak számító és egyszerű végvári kapitányként alkalmazott rátóti Gyulaffy László és Cseszthy Ferenc Erdélybe távoztuk után tüstént a fejedelmi mezei hadak generálisáivá léptek elő, és töltötték be tisztüket egészen halálukig.

A katonáskodásuk fejében jelentős kiváltságokat élvező székelyek rendje a 16. században óriási változásokat élt át. Az 1460–1470-es évektől társadalmuk fokozatos felbomlása megállíthatatlan volt, így a középkor végére végleg kialakult három fő csoportjuk, másként rendjük: a székely főemberek vagy előkelők (*primores, seniores, potiores*), a lovon szolgáló lófők (*primipili, equites*) és a gyalogos közszekelyek (*pedites*), kiknek egy részét a 16. században már löfegyverrel felszerelt puskások (*pixidarii*) alkották. Ezen jelentős átalakulást követően az önálló erdélyi fejedelemség korszakában szabadságaik (elsősorban adómentességük) védelmében kellett minduntalan szívós küzdelmet folytatniuk. Ez a folyamat keserves nehézségeken keresztül haladt, hiszen Fráter György első próbálkozása után a fejedelmek egyre gyakrabban kötelezték őket

a hadiadó (*subsídium*) megfizetésére. Mindez a tömegek további szegényedéséhez, majd társadalmuk ismételt jelentős átalakulásához vezetett. A gyökeres változásokat jól jelezték véres eseményekbe torkolló felkelések.

A katonáskodás és az adózás növekvő terhe alatt a közszekelység szabadságai visszaállítása érdekében az első jelentősebb lázadást 1562-ben robbantotta ki. János Zsigmond azonban kíméletlenül leverte, majd keményen megtorolta engedtlenségüket. Az esztendő júniusában tartott segesvári országgyűlés megfosztotta a székelyeket évszázadok óta birtokolt kollektív szabadságjogaiktól, sőt jelentős részüket adófizető fejedelmi vagy földesúri jobbággyokká tette. 1595–1596. évi újjabb, még nagyobb felkelésük szintén szabadságjogaik visszaszerzéséért bontakozott ki. Báthory Zsigmond ugyanis az említett gyurgyevői győzelemmel végződő hadjáratra 1595 augusztusában nagy toborzást tartott a közszekelyek soraiban, katonáskodásukért pedig szabadságaik visszaállítását ígérte, majd fogadtatta el a gyorsan megtartott berethalmi országgyűléssel. A mintegy huszonötezer hadba vonult székelynek azonban a sikeres expedíció után keservesen csalódnia kellett, hiszen a decemberi gyulafehérvári diéta visszavonta az előző gyűlésen megszavazott szabadságokat. Ez az intézkedés a közszekelyek nyílt ellenállását váltotta ki. Felkelésüket végül a későbbi fejedelem, Bocskai István vezette csapatok tömeges kivégzések közepette verték le 1596 februárjában, ezért tartja számon az eseményt történetírásunk „véres farsang” néven. A megtorlások hatására sokan menekültek ki Moldvába és Havasalföldre. 1599-ben a székelyek sorsa valamivel kedvezőbben alakult, hiszen Mihály vajda Rudolf király nevében – többek között ellenfele, a pusztán fél évig (1599. március–november) uralkodó Báthory András fejedelem legyőzéséhez hozzájáruló szolgálataikért – fokozatosan adta vissza szabadságjogaikat. (A fejedelmet is maguk a székelyek ölték meg Csíkszentdomokosnál 1599. november 3-án.) Helyzetüket a harmadszor is visszatérő Báthory Zsigmond végül 1601. december 31-én kibocsátott kiváltságlevelében rendezte, amikor biztosította a közszekelyek ősi szabadságát, és visszaállította széki önkormányzatukat. Utódai a 17. században szintén többször igénybe vették a székelység még mindig nélkülözhetetlen, bár egyre elavultabbá váló fegyveres erejét.

A fejedelmek seregeik fegyverrel és hadianyaggal való felszerelésében nem nélkülözhatték a legkisebb lélekszámú erdélyi náción, a szászok segítségét sem. Az ugyancsak kiváltságokkal rendelkező szászok városai a 16. században – Kolozsvár mellett – Erdély legfejlettebb gazdasági központjai voltak. Társadalmuk legfelső rétegét vagyonos kereskedő patríciusai alkották, akik részt vettek a királyság, a török területek és a két román vajdaság felé irányuló jól jövedelmező kereskedelemben. Alattuk helyezkedtek el a céhekbe tömörült különféle iparosok, majd a szegényebb polgárság, valamint a kevésbé tehetőszász falvak parasztjai. A szászok németországi gazdasági és családi kapcsolataik miatt a Habsburg-királyokkal gyakran rokonszenveztek, sőt a reformációt is igen hamar követték – miként erről még a *Hitkeresők* című fejezetben szólunk. Különleges jogállásuknak köszönhetően székeik vezetőit maguk választották, akik a Hunyadi Mátyás 1486. évi kiváltságlevele értelmében fennálló szász egyetem (*Universitas Saxonum*) gyűlésein határoztak az egész szászországot érintő kérdésekről. Legfőbb vezetőjük Szeben városának polgármestere (együttal a szász gróf) volt. Nagyszeben vezető szerepe egyébként a szászországon belül a 16. században is megmaradt. Sőt a székelyekkel ellentétben a szászok országgyűlési követeket is maguk delegálták, és az állami adót is egy összegben fizették.

A széttagoltság előnyei és hátrányai

Erdély önállóságának az említett hiányosságok ellenére is voltak pozitívumai. Persze ezek nem egyeztethetők össze azzal a 16. századra vonatkozó történelmietlen megállapítással, hogy a fejedelemség jelentette volna a nemzeti királyság vagy a magyar nemzeti állam továbbvitelét, hiszen nemzetállamok ebben az időben Európában még sehol sem léteztek. (Szapolyait és utódait maximum a magyar rendek sorából választott magyar nemzetiségű uralkodóknak nevezhetjük.) Sőt paradox módon Erdély Magyarországtól történő elválása csak kisebb részben szolgálta a fejedelemség lakóinak érdekeit. A széttagoltság igazi hasznát a királyság rendjei élvezték.

A 16. század második felétől a királyi Magyarország rendi vezetői fokozatosan ismerték fel, hogy Erdély elszakítottóságából számukra komoly előnyök származhatnak. Másként fogalmazva: saját rendi kiváltságaik megvédésére a török vazallus erdélyi fejedelemséget bármikor bevezethető ütőkártyaként használhatják fel a bécsi udvar központosító törekvéseivel szemben, miként a Porta tette ezt a Habsburgok magyarországi erőinek gyengítése érdekében. A helyzet fonákságát az adja, hogy ezt számukra első ízben és nyíltan éppen egy erdélyi fejedelem, Bocskai István már idézett végrendelete fogalmazta meg. A magyar rendek 17. századi politikájának azután egyik vezérelve lett – rendi szabadságjogaik megőrzése érdekében – az erdélyi fejedelmekkel való együttműködés. Ez fontos szerepet játszott abban, hogy Magyarország a 16. század második felére kialakult viszonyok között, sőt azokon utóbb bizonyos területeken még javítva, maradhatott meg a Habsburg Birodalommal való perszónálunióban.

Erdély lakóinak ugyanakkor a különválás legalább annyi hátrányt, mint előnyt hozott. Az előnyök ugyanis elsősorban olyan területeken mutatkoztak meg, amelyek – ha nem is teljességgel, de nagyrészt – a királyságban is jelentkeztek. A királyi udvar Bécsbe kerülésével a magyar kultúra támogatását nagyrészt a magyarországi főnemesi udvarok, a nagyszombati és pozsonyi főpapi irodalmi-művészeti társaságok, illetve a különvált Erdélyben a fejedelmi udvar vette át. A gyulafehérvári fejedelmi központ ekként János Zsigmond uralkodásától kezdve egészen Báthory Zsigmond kormányzásáig országosan is jelentős szerepet töltött be a magyar kultúra és irodalom patronálásában. Sőt Szapolyai János fia – reneszánsz udvara kiépítése mellett – kitűnt még a protestantizmus irányzatainak támogatásában is. Ez alapvető szerepet játszott abban, hogy – a királysághoz hasonlóan – a 16. században Erdély is „vallást” váltott. Külön is említést érdemel, hogy János Zsigmond olasz származású udvari orvosa, Giorgio Blandrata hatására a radikálisabb áramlatok közé tartozó antitrinitarizmussal is szerfelett rokonszenvezett. Az 1568. évi tordai országgyűlésen a Szentháromság dogmáját tagadó irányzat ennek köszönhetően került be – a katolikus, az evangélikus és a református mellett – negyedikként a bevett vallások közé. Ez a

korabeli Európában egyedülálló rendelkezés volt, melyre joggal büszke a magyar egyháztörténelem.

Miként arról a *Nyelvkeresők* című fejezetből majd bővebben tájékozódhat az olvasó, a protestantizmus elterjedése együtt járt a magyar nyelv és irodalom fejlődésével, illetve a magyar nyelvű nyomtatott könyvek szaporodásával is. Ez így volt mind Erdélyben, mind a királyságban, s mindkét területen igen számottevő eredményeket hozott. Még hozzá függetlenül attól, hogy az előbbi állam trónját a Porta vazallusságában egy magyar, az utóbbit pedig egy a magyar rendek által elfogadott Habsburg-uralkodó töltötte be. Ezen a téren majd csak a 17. században következett be változás, amikor a királyságban az udvar támogatta katolikus megújulásnak köszönhetően a protestáns irányzatok veszítettek pozícióikból. Ez valójában mégsem jelentett negatív változást, hiszen Pázmány Péter és jezsuita utódai legalább annyit tettek a magyar kultúra ápolásáért, mint velük vitázó protestáns kortársaik.

A vitathatatlan pozitív jelenségek ellenére az oszmánok által kijelölt önállósodás Erdély egész fejlődésére számos, hosszú távon is káros következménnyel járt. Már a korabeli magyarság is nehezen tudta elfogadni, hogy országa egy igen tekintélyes területű tartományát csatolják el tőle, illetve számtalan kísérlet ellenére sem tudják végrehajtani az olyannyira kívánt országegyesítést. Ráadásul Szulejmán szultán az 1550-es évek közepén a középkori királyság legfejletlenebb területét szakította el Magyarországtól. Emiatt pedig – miként bemutattuk – az elkövetkező időben társadalmának és gazdaságának fejlődése előtt jelentős, szinte legyőzhetetlen akadályok emelkedtek. Az anyaországtól való elszakadás következtében a már korábban is fejletlenebb ország-rész berendezkedése pusztán felemás módon, nagyrészt középkorias szinten alakulhatott tovább.

Erdély egész fejlődése 1556-ban tehát sajátos útra tért. Bár „a hatalmas és a praktikás nemzetség” közötti szűk ösvényen a 16–17. században a legtehetségesebb fejedelmek néhány esetben remek diplomáciai érzékkel politizáltak, sőt tágitották mozgásterüket, mindez alapjaiban nagyon keveset változtatott azon, hogy a királyi Magyarországhoz viszonyítva a Királyhágon túli területek lemaradása gazdasági, társadalmi

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG

és igazgatási szempontból tovább nőtt. Persze az 1606. évi bécsi béke idején még senki sem tudhatta, hogy az ország török alóli felszabadítását követően a Habsburgok nem fogják visszacsatolni a fejedelemséget a királysághoz. Sőt mind a királyi Magyarországon, mind Erdélyben éppen ennek ellenkezőjét remélhették. A nehezen feldolgozható csalódás valójában a magyar rendek által tanúsított magatartás furcsa következménye volt. A bécsi udvar túlságosan is keményen vágott vissza azért, mert a 17. században a rendek érdekeik védelmében az erdélyi fejedelmekkel való szövetkezést különleges eszközként használták fel. A nagyhatalom ezekre az „élményekre” emlékezve hozta meg számu(n)kra szomorú döntését.

A MAGYAR GAZDASÁG ÚTJAI EURÓPÁBA

A 16. század első felének nagy szultáni hadjáratai, majd a várháborúk időszaka, végül a hosszú tizenöt éves háború mérhetetlen pusztítást végzett Magyarországon. Az állandó hadakozás és következményei (éhínségek, járványok) elsősorban az ország legkedvezőbb adottságú területeit sújtották, hiszen utánpótlási okokból mind a szultáni, mind a királyi hadak a nagy folyók mentén nyomultak előre. A török és magyar portyáknak szintén a gazdagabb, nagyobb zsákmánnyal kecsegtető települések estek áldozatul. A termelőerőket ezért komoly károsodás érte, miközben a középkori királyság gazdasági szempontból meghatározó városainak egy része is oszmán fennhatóság alá került. Az ország 1541-ben végleg bekövetkezett három részre szakadása pedig azzal fenyegetett, hogy a kora újkori Magyarország gazdasága erős hanyatlásnak indul. Az elkövetkező évtizedek azonban éppen ennek ellenkezőjét bizonyították. A politikai széttagoltság és a háborúskodás ellenére a gazdasági élet jelentősen fejlődött, résztvevői pedig anyagilag gyarapodtak. Az európai gazdaság kora újkori átalakulása ugyanis – a külpolitikai viszonyokkal ellentétben – kifejezetten kedvező lehetőségeket kínált a fejlődésre.

Európa gazdasági vérkeringésében A magyar gazdaság szempontjából legfontosabb oszt-
rák, német és itáliai területek lakosságának száma – az általános euró-

pai trendnek megfelelően – a 16. században jelentősen növekedett. Különösen a német birodalmi városok és fejedelmi központok, valamint császárvárossá válása után Bécs lakóinak száma gyarapodott tekintélyesen. A hadügyi forradalom hatására az uralkodói és fejedelmi seregek létszáma is emelkedni kezdett, a kor állandó háborúiban pedig élelemellátásuk a katonai sikerek egyik alapfeltétele volt. Mindezek következtében az említett területek élelemmel – elsősorban hússal és gabonával – való ellátása egyre komolyabb nehézségeket okozott. A mezőgazdasági termékek és nyersanyagok ára ezért számottevően emelkedett, miközben az iparcikkek továbbra is olcsók maradtak. A kereslet az előbbiek iránt igen nagy mértékben megnőtt, így az agrárkonjunktúra Magyar- és Lengyelország gazdasága számára óriási lehetőségeket kínált.

A két közép-európai ország lakói nem mulasztották el a kedvező lehetőségek kihasználását. Lengyelország helyzete sokkal szerencsésebb volt, mivel a krími tatárok révén a török hódításnak csak az „oldalszele” érintette. Ráadásul a lengyelek a szárazföldinél sokkal olcsóbb vízi úton, a Balti-tengeren nagy mennyiségű gabonával is kereskedhettek. Az említett nehézségek ellenére Magyarország szintén képes volt kihasználni a mezőgazdasági termékek iránti keresletet. Ebből a szempontból is előnyös volt, hogy a nyugati országrész 1526 után a Habsburg Birodalommal perszónálunióba került. Bár a magyarországi kereskedőknek, főként a német polgárságnak (például a budai Pemfflinger családnak) az osztrák–német területekkel már a középkorban is komoly kapcsolatai voltak, ez a helyzet a közössé vált fővárosnak köszönhetően hamarosan még kedvezőbbé vált. Bécs egyik negyede (a Stubentor és a Rotenturmstraße közötti terület) ugyanis már a középkortól a német és itáliai kereskedőházak lerakatainak központja volt, ahol a magyar kereskedők is kapcsolatokat építhettek és üzleteket köthettek. Az 1563. évi bécsi szálláshely-nyilvántartás szerint ezzel néhányan éltek is, hiszen egy-egy magyar kereskedő a legnevesebb nürnbergi (például a Rottenburgerek vagy a Bechlerek), augsburgi, regensburgi és itáliai kalmárok (például a Joanellik) házainak szomszédságában már állandó szállással rendelkezett.

A nyugati piacoknak elsősorban élő állatra, gabonára és különféle mezőgazdasági nyersanyagokra volt hatalmas igényük. Ennek köszön-

hetően – miként Pach Zsigmond Pál és Csecsényi Lajos kutatásaiból már jól ismert – a 16. század második felére Lengyel- és Magyarország „felosztotta” egymás között a cseh, német, osztrák és olasz területek ellátását. Az előbbi három legfontosabb tömegárujával (marha, gabona, prém), valamint egyéb exportcikkeivel (fa, hamuzsír, kender stb.) a Prágától északra fekvő cseh–német területeket látta el. Magyarország ugyanakkor az ettől délre húzódó német területekre, valamint az osztrák örökös tartományokba és Itáliába szállított. A legfőbb kiviteli cikkek nálunk is a különféle élő állatok (a marha és a juh, illetve részben a ló), valamint egyéb nyersanyagok (bőr, faggyú, méz stb.) voltak.

A 16. század második felében az osztrák–német területekre Magyarországról évente mintegy 100 000, Itáliába pedig körülbelül 40 000 marhát hajtottak ki, miközben juhból is több tízezret adtak el a nyugati piacokon. Oláh Miklós későbbi esztergomi érsek *Hungaria* című (1536) munkájában joggal lelkesedett az alábbi szavakkal erről a kedvező helyzetről: „Nálunk annyi a marhacsorda, hogy nemcsak Magyarország érzi ennek előnyét, de a vele szomszédos tartományok is részesülnek belőle. A marhák egyrészt Itáliának Velence környékére eső teljes területét, másrészt Ausztriát, Morvaországot, Bajorországot, a Sváb Hercegséget és Németország népeit egész szélteben a Rajnáig ellátják élelemmel. Többször hallottam a vámszedőktől, kiket a köznép harmincadosoknak nevez, hogy egy-egy marhavásár alkalmával, amelyet Ausztriában Bécs városának környékén szoktak évente kétszer vagy többször tartani, harmincezer vagy még több marha adóját vagy harmincadját hajtották be a király számára.” Mindennek köszönhetően Magyarország volt a kora újkori világ egyik legnagyobb hús- és bőrexportőre.

A marhaexport jelentőségét kiválóan mutatja az is, hogy ha egy-egy szultáni hadjárat vagy a század végén évekig elhúzódó hadakozás, esetleg más okok következtében a marhahajtás akadozott, mind Bécsben, mind a német területeken súlyos ellátási zavarok keletkeztek. Az 1540-es évek végén például egy ilyen alkalommal Ferdinánd király parancslevele nyomatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy emiatt „nem csupán a kamarai jövedelmekben keletkezhethet nem csekély hátrány és kár, hanem országunk és lakosaink számára szarvasmarhában is hiány

áll elő". A Mohács utáni évszázadban tehát a Habsburg Birodalom nemcsak katonai, hanem gazdasági szempontból is jelentősen rá volt utalva Magyarországra.

A legfontosabb kereskedelmi utak – pusztán kisebb eltolódásokkal – a középkori rendszert követték (l. a 252. o.-i térképet). Északnyugati irányban a sziléziai városokba és a cseh–morva területekre Auspitzon, Bécs és a délnémet városok felé pedig a Duna mentén Pozsonyon vagy Magyaróváron át vezetett az út. Míg azonban a középkorban az utóbbiak közül még egyértelműen az északabbra fekvő volt a jelentősebb, az 1540-es évektől – a törökök berendezkedése következtében – a Tata–Győr–Óvár–Bécs útvonal vált egyre meghatározóbbá. Mindezt jól mutatja, hogy 1531-ben – még a pozsonyi határvám filiáléjaként – létrehozták az óvári harmincadot, majd valamikor 1550 táján önálló vámhelyé szervezték. Az intézkedés helyességét kiválóan igazolta, hogy az 1570-es években az óvári harmincad már mintegy négyszer annyi jövedelmet hozott a kincstárnak, mint a pozsonyi.

A nyugatra irányuló élőállat-kereskedelem szempontjából meghatározó volt a Velence és Itália felé vezető kanizsai–légrádi útvonal is. Ez a Muraközben fekvő nedelici harmincadhely után három irányban futott tovább. A legészakibb Pettaun (Ptuj) és Laibachon (Ljubljana) keresztül ért Velencébe; a középső Zágrábon keresztül vezetett Fiumébe (Rijeka), illetve Triesztbe; végül a legdélibb szintén a horvát fővároson, majd Modruson át vitt ki a tengerparti Zenggig. A királyság északi területeiről ugyanakkor kereskedőink Kassán át fuvarozták áruikat Krakó, majd Varsó irányába. Az Oszmán Birodalom felé vezető eszék–belgrádi és szeged–temesvári utak közül az előbbi jelentősége a levantei árukkal való kereskedelem miatt valamelyest növekedett. Ezeken az elkövetkező két évszázadban dalmát (főként ragúzai), rác, zsidó, majd a 17. századtól többségében „görögnek” nevezett (valójában szerb, örmény, görög, dalmát, bolgár, albán, vagyis nem muszlim) kalmárok szállították áruikat. A nemzetközi kereskedelemből nem hiányoztak az erdélyi és partiumi kalmárok sem, hiszen a Porta alkalmi tilalmai ellenére Kolozsvárról Nagyszebenen és Brassón át áruik eljutottak Havasalföldre, illetve Besztercén keresztül Moldvába, Nagyváradon és Debreccenre át pedig Lengyelországba, valamint az osztrák–német területekre is.

A távolsági kereskedelemben a marha mellett a bornak volt még kiemelt szerepe. Ennek termelésében alapvető változás következett be a középkori viszonyokhoz képest. 1526 előtt Magyarország legjobb borai a Száva és a Duna között fekvő Szerémségből származtak. Csak-hogy Szulejmán szultán hadai éppen ezt a területet foglalták el elsőként (1521 és 1526 között) az ország testéből, így a szőlőművelés hamar hanyatlásnak indult. A szerémségi borvidék szerepét ezt követően előbb a somogy-baranyai-tolnai régió, majd a 16. század második felétől egyre inkább Tokaj-Hegyalja vette át. A szőlőtermesztés mindkét területen virágzott, hiszen boraik jó minőségűek és – ez legalább annyira fontos volt – igen jól szállíthatók voltak. Az utóbbi borvidéken a belföldi piacok mellett külföldre is termeltek, hiszen a szomszédos Lengyelországban a magyar borok iránt óriási volt a kereslet, kivált a nyugatra irányuló gabonakiviteltől gazdagodó földesurak részéről. A század végén ennek köszönhetően évente már számottevő mennyiségű bor „döcögött ki” a Krakó felé haladó kereskedők szekereire, sőt egy évszázad múlva a tokaji borfajták már Európa-szerte komoly hírnévnek örvendtek.

Lengyelországgal ellentétben komolyabb magyarországi gabonakivitelt viszont – a dunai szállítást kivéve – nem volt lehetséges. Ezzel szemben a 16. században még mindig igen tekintélyes volt a Garam vidéki bányákból kitermelt nyersrész külkereskedelme, melyet az 1520-as évek közepéig az 1495-ben alapított Thurzó–Fugger-cég irányított. A Besztercebánya környékén bányászott, ezüstben gazdag réz délen eljutott Velencéig, északon Gdańskig, nyugaton pedig az utóbbi városból tengeri úton egészen a németalföldi Antwerpenig is. Bár – miként csaknem mindenütt Európában – az egyre mélyebb és ezért elvizesedő, nehezen szellőztethető aknák kitermelése egyre költségesebb lett, réztermelésünk még mindig a legfontosabb gazdasági ágazatok közé tartozott. Egyrészt a hadiparban és a pénzverésben felhasznált réz iránt növekedett a kereslet, másrészt az érc ezüstartalma miatt Magyarország Európa ezüstermeléséből továbbra is jelentős – bár csökkenő – arányban részesedett. Végül ha a réz- és nemesfémányászat nem lett volna valóban jövedelmező, akkor aligha bérelték volna bányáinkat olyan jelentős vállalkozók, mint a század második feléből jól ismert löcsei származású

bécsi polgár, Lazarus Henckel vagy az augsburgi Manlichok, Welserek, Weißek és a nürnbergi Rehlingerek.

A külföldről behozott áruk összetétele a középkorhoz képest a 16. században – a posztót kivéve – alig változott. Továbbra is óriási mennyiségben érkeztek az országba textiltípek (posztó, vászon, selyem stb.), valamint a legkülönbözőbb ipar- és luxuscikkek (kések, sarlók, óntálak, szerszámok, nürnbergi aprófémáruk, süvegek, velencei üveg-tárgyak, órák), déligyümölcsök (narancs, füge, citrom), továbbá fűszerek (sáfrány, bors, gyömbér). Posztóbehozatalunk zöme viszont a luxuskivitelű nyugat-európai és itáliai posztókról egyre inkább áttevődött a közepes minőségű fajtákra (például cseh–morva posztók vagy az angliai eredetű karasia/*kersey*). Mindezek az áruk eljutottak a főúri udvarokba, a szabad királyi városok polgári otthonaiba, a végvári katonaság és a parasztság szegényesebb lakásaiba is.

Összességében alapvető különbséget jelentett azonban, hogy a 15. század közepéhez képest az 1540-es években külkereskedelmünk – a jelentősen megnövekedett élőállat-kivitelnek köszönhetően – évente már nem komoly passzívummal, hanem igen tekintélyes aktívummal zárt. Mindezek a kedvező folyamatok éppen akkor erősödtek meg, amikor az oszmánok megkezdték magyarországi berendezkedésüket. A gazdasági kapcsolatok megélénkülését tehát még a kedvezőtlennek vált politikai-katonai viszonyok sem tudták megakadályozni. Ennek a páratlanul fellendülő külkereskedelemnek köszönhetően Magyarország a 16. században még megosztottsága ellenére is része, méghozzá igen meghatározó része maradt Európa gazdasági vérkeringésének.

A három részre szakadt ország egységes gazdasága

Ennek a kedvező helyzetnek a kialakulásában – bár furcsának tűnhet – a háborús viszonyok is szerepet játszottak. A bizonytalan, sőt nemritkán veszélyes helyzet miatt a német (főként nürnbergi és augsburgi, valamint müncheni, passauai, regensburgi, ulmi, strasbourg) és az itáliai kalmárok – középkori szokásaikkal ellentétben – már nem szívesen merészkedtek a hadszíntérre. Ennek köszönhetően igen megnőtt magyar üzletfelek szerepe, akik általában

mint ágenseik vagy faktoraik tevékenykedtek. A külföldi kereskedők tehát rá voltak szorulva a magyarok segítségére, miközben e kapcsolatok az utóbbiak számára is komoly előnyt jelentettek, hiszen tekintélyesebb tőkével bíró üzlettársaik áruhitelekkel támogatták vállalkozásait. A magyar kalmárok néhány évtized alatt tökéletesen elsajátították a nyugati kereskedők legfontosabb szokásait. Ez nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy a kereskedelembe való bekapcsolódásuk meghatározó eredményeket hozott, teljesítményük pedig – a háborús viszonyok ellenére – még európai mértékben is figyelemre méltó volt.

A magyar és idegen kalmárok által közösen irányított távolsági kereskedelem, valamint a bányászat tehát az ország gazdaságának legjövödelmezőbb ágazatai, divatos szóval élve húzóágazatai voltak. Mindez igen jól tükröződik az ország 1570-es évekből ismert „állami” bevételeinek megoszlásában, amiről az alábbi táblázat adatai tájékoztatnak. Eszerint a harmincad- és bányajövedelmek az ország összjövedelmének több mint 60 százalékát adták. S nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek – ellentétben a nehezen befolyó hadiadóval, sőt részben még a váruradalmak bevételeivel is – a legbiztosabb és legkönnyebben igazgatható jövedelemtípusok voltak. Ráadásul a dikát a török előrenyomulás

A királyi Magyarország éves jövedelmeinek megoszlása az 1570-es évek közepén

<i>Jövedelem típusa</i>	<i>A bevétel nagysága r.f.-ban*</i>	<i>A díkel és az ország összjövedelmének szá- zalékos aránya</i>
Harmincadok	294 362	30,5
Uradalmak bevételei	180 905	23,6
Bányajövedelmek	170 100	22,2
Hadiadó (dika)	74 855	9,8
Szabad királyi városok adói	22 297	2,9
Egyéb	22 803	3,0
A királyi Magyarország bevételei mindösszesen	765 322	100,0

* r.f. = rajnai (rénes) forint

következtében egyre kisebb területekről szedhették be, így az ebből származó összegek a század második felére tetemesen csökkentek.

A három részre szakadt Magyarország egyes területeinek lakói – függetlenül attól, hogy egymással ellenséges viszonyban álló országrészekbe kerültek – hamar felismerték, hogy a kereskedelmi kapcsolatok fenntartása mindannyiuk számára komoly előnnyel jár. A törökök által megszállt területeken tenyésztett marhára és juhra, valamint a főként a peremvidéken termelt borra a Habsburg Birodalomban komoly szükség volt, s oda csakis a királyi Magyarországon keresztül juthatott el. Idővel pedig a királysági területeken, sőt attól nyugatra, már az Oszmán Birodalomból érkező úgynevezett „török áruk” (textilféleségek, gyapjú- és pamutszövetek, finom vásznak, szőnyegek, vánkосok, bőrkészítmények) iránt is megnőtt a kereslet. Az európai ipar- és luxuscikkekre ugyanakkor mind a királyság lakói, mind a törökök, sőt az erdélyi fejedelmek alattvalói is igényt tartottak; ezek pedig szintén csak a királyi Magyarországon át áramolhattak a hódoltságba és a fejedelemségbe. Azaz a kereskedelmi kapcsolatok biztosítása a szemben álló felek alapvető érdeke, sőt kényszer volt, hiszen megszakításuk mindannyiuk számára súlyos anyagi veszteségeket okozhatott. Mindezeknek köszönhetően – noha egyszerre kényszerből és közös érdekből – a politikailag három részre szakadt ország gazdasága egységes maradt. Magyarország kora újkori fejlődése szempontjából ez döntő eredmény volt.

A gazdasági egységben érdekelt felek igyekeztek minél jelentősebb hasznot húzni az egyre élénkebbé váló kapcsolatokból. A politikai különválás következtében létrejött harmincadok mellett ezért sokasodott a különféle vámok, illetékek, híd- és fűpénzek száma. Egy Bécs felé igyekvő erdélyi kereskedőnek például háromszor kellett határvámost fizetnie, először Székelyhídon, azután Nagykarolynál vagy Kállónál, végül a váci török vámon, miközben tucatnyi illetékkel is terhelték a marhahajtás során. Noha emiatt az áruk kétségtelenül drágultak, a sokkal magasabb nyugati árak miatt még így is igen megérte a kereskedés. Persze a kalmárok egy része igyekezett a vámok és illetékek minél nagyobb része alól mentesíteni magát, akár törvényes, akár illegális úton. Az előbbire uralkodói mentesség révén – általában kölcsönök visszafizetése fejében – volt lehetőség. Mivel a kamarák gyakran küszködtek pénzhi-

ánnyal, a mentességek száma egyre szaporodott. A Magyar Kamara emiatt panaszkodott 1563-ban arra, hogy a kereskedő nemesek legfőbb célja, hogy határvámmentességet szerezzenek. (Belső vámoktól kiváltságai értelmében a nemesség nem fizetett.)

Természetesen voltak olyanok, akik mentesség hiányában igyekeztek kikerülni a különféle vámhelyeket, vagyis csempészetre adták a fejüket. E téren a kereskedésbe szintén bekapcsolódó végvári katonák jártak az élen, hiszen a frontvonal vidékének viszonyait, a rejtett utakat és átkelőket ők ismerték legalaposabban. Ez jelentősen sértette mind a török, mind a királlysági és erdélyi hatóságok érdekeit, a csempészek elleni vizsgálatok ezért ebben a korban sem számítottak ritkaságnak. 1574-ben Szokollu Musztafa budai pasa (1566–1578) például amiatt tett panaszt a császárvárosban, hogy „valami baromhajtók szökték volt el Marosnál [értsd: Nagymarosnál] az hatalmas császár [a szultán] harmincadját”. A marha mellett nagy csempészet folyt a fegyvernek vagy hadianyagnak számító tiltott árukkal (puskák, páncélok, vérték, lándzsák, kardok, sarlók, illetve lőpor, salétrom, réz, ólom, ón) is, mert ez mindig igen nyereséges üzletet kínált. Az 1570-es években például egy alkalommal arra derült fény, hogy a császárvárosból a hódoltságba igyekvő keresztény kereskedők szekereik bakja alatt zsákokba rejtve csempészték páncélokat az „örök ellenségnek”. A korabeli ember „leleményességének” azonban nem volt határa. Földes Mihály tózsér 1551-ben olyan hamis harmincadcédulák miatt bukott le, melyeket zsidók árultak, darabonként öt forint értékben.

A drinápolyi béke utáni időszakban virágzásnak induló kereskedelmi kapcsolatrendszer hibáit a szemben álló felek olykor közösen igyekeztek kiküszöbölni. Erre kiváló példa 1589-ből a kakati (párkányi) éves és hetivásárok kijelölésének esete. Az esztendő tavaszán Szokolovics Memi esztergomi szandzsákbég legfőbb ellenfeléhez, a komáromi végvár főkapitányához, Pálffy Miklóshoz az alábbi kéréssel fordult: „Mi azt gondoltuk, hogy a földnek épületére jobb lészen, hogy itt Kakaton mindön héten vásár legyen és ismét fősokadalmak is legyenek, kire mindenfelől bizvást jöhessenek és mehessenek és az miből pénz terömrhetnek, mindenüket áruljanak és vegyenek. Tinagyságtok gondolja el, az sokadalmak mily alkalmasok napokon legyenek esztendő ál-

tal, és a heti vásárok is mely napokon legyenek. Ezt Tinagyságtok elgondolván és minékünk megírván, ím mi azt elfogadjuk a mi hitünkre, tisztességünkre, emberségünkre, hogy az sokadalmakra és az vásárookra ide Kakatra mind hódolt és hódolatlanok bízvást jöhetnek és mehetnek, senkitől semmi bántások nem lészen, sem útjukban, sem az vásárhelyen, akár Lévából, Újvárból, Komáromból, Nagyszombatból, Pozsonyból, Bécsből, Prágából, akárhonnét jöjjenek, semmit ne féljenek, hanem bízvást jöhetnek és mehetnek minden marhájukkal, és áruljanak, vegyenek, az mint sokadalmakban szoktak." A kakati vásárokat ezután a közösen kijelölt napokon tartották, s nem kétséges, mindkét fél számára komoly pénzüsszegek „terömhettek” belőle.

Hasonlóan jól működő kapcsolatrendszer jött létre az ellenséggé vált Erdély és a Tiszántúl nagyobb városainak (Kolozsvár, Szeged, Várad, Debrecen) kereskedői, valamint a birodalmi (főként nürnbergi) kalmárok között. Bár az erdélyiek és a hódoltságiai mozgását – elsősorban kémtevékenységtől és fegyvercsempészettől tartva – Bécsben és Ausztriában időről időre korlátozták, a nehezedő feltételek ellenére is fennmaradtak a kapcsolatok. A török területekről érkezők teljes kitiltása azonban éppen a császárváros azon közvetítő szerepének megőrzése miatt nem volt lehetséges, amelyet az a délnémet területek, Itália és Magyarország közötti kereskedelemben betöltött. Ennek köszönhetően Andreas Kandler nürnbergi polgár az 1580–1590-es évek fordulóján például mintegy harminc tiszántúli és erdélyi kereskedővel állt kapcsolatban. A magyar kalmárok általában élő állatot hajtottak fel Magyaróvárig, Győrig vagy a Vág menti kisebb mezővárosokig, ahol azokat üzletfelük megbízottai vették át. A megismert gyakorlatnak megfelelően különféle posztófajtákkal és iparcikkkel tértek haza. Ezek egy részét – például a kedvelt osztrák és német késeket – azután szász (szegedi és brassói) kereskedőiktől szállították tovább Havasalföldre. Az európai tranzitáruk mellett az erdélyi kalmárok még a fejedelemiségben jelentős mennyiségben kitermelt sóval is kereskedtek az Oszmán Birodalomban.

A 16. század második felében virágzó kereskedelem az első valóban komoly csapást a század végének hosszú háborúja miatt szenvedte el. A határ menti cserekereskedelem és csempészet persze tovább folyt.

A Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa, Batthyány Ferenc például még a legválságosabb időszakban is üzletelt a pápai beglerbéggel, aki 1596-ban az Egert ostromló török táborból próbált számára különféle pokrócokat és egy értékes mosdótálat szerezni a magyar főúr által szállított páncélok fejében. Az esztendőig elhúzódó és évente több tízezer fős seregek felvonulásával együtt járó háború alatt azonban a távolsági kereskedelem egyre kevésbé működhetett. A zavaros körülmények között, aki tehette, egy időre visszavonult, és korábban megtakarított tőkéjéből valamelyik nyugalmasabb királysági városban igyekezett átvészelné a nehéz esztendőket. A Magyar Kamara 1603-ban már kénytelen volt megállapítani, hogy azok a magyar kereskedők, akik azelőtt igen sok marhát tartottak, most elhagyták lakóhelyeiket, és a háborúk által kevésbé sújtott Nagyszombat és Pozsony városában vagy Bécsben telepedtek le.

Városhálózatunk fejlődésének jellegzetességei Az ország három részre sza-

kadása és a kereskedelem szerepének jelentőssé válása a magyarországi városhálózat fejlődésén is alapvető nyomot hagyott. A középkor végén Magyarországon – Erdéllyel együtt – 30 királyi város és 150 jelentősebb földesúri város vagy városi feladatkört ellátó mezőváros volt. Ezekben élt az ország össznépességének körülbelül 8 százaléka, ami a németországi 10-15 százalékos arányhoz képest már akkor is lemaradást jelentett. Ez a 16-17. században tovább növekedett. A középkori hét regionális központ (Buda és testvérvárosa, Pest, Pozsony és alközpontja, Sopron, valamint Körmöcbánya, Kassa, Várad, Szeged és Pécs) közül három (Buda, Pécs és Szeged) török fennhatóság alá került, Várad pedig az erdélyi fejedelemség partiumi kulcsvára lett. Ennek következtében a városhálózat szerkezete jelentősen átalakult.

A földrajzi szempontból periferikusabb helyzetbe került Pozsonyra és Kassára ebben az időben a korábbiánál jóval nagyobb feladatok hárultak. Ezeket az ország új fővárosa és Felső-Magyarország központja azonban jól ellátták. Mindkettőjük fejlődésének kedvezett, hogy politikai és pénzügyi központokká váltak, polgáraik pedig bekapcsolódtak a

prosperáló távolsági kereskedelembe. Sőt Kassa és négy szomszédja (Éperjes, Lőcse, Bártfa és Kiszseben), az úgynevezett *Pentapolis* számára még a rendkívül népes kassai helyőrség és a végvárak katonaságának ellátása is komoly üzletet kínált. Mindezek kihasználása következtében Kassa a korábbinál is jelentősebb, országos szerepkörhöz jutott. Sopron és Lőcse viszont valamelyest veszített egykori jelentőségéből, bár előbbi a környékén termelt borok kereskedelméből, utóbbi pedig a hadsereg ellátásából azért nem csekély hasznot húzott. A számos kedvezőtlen folyamat ellenére a 16. században még e szabad királyi, valamint a Garam menti bányavárosok (Körmöc-, Beszterce-, Selmec-, Új-, Baka-, Libet- és Bélabánya) is továbbhaladtak előre a városiasodás útján. Ez egyértelműen megmutatkozott például új egészségügyi, köztisztasági és tűzrendszeti intézkedéseikben.

Miközben a török fennhatóság alá került szabad királyi városok sokat veszítettek jelentőségükből, a kialakult különleges politikai, katonai és gazdasági helyzetnek köszönhetően más városok szerepe felértékelődött. E szempontból különösen érdekes Nagyszombat szabad királyi városnak, valamint Győr kiváltságolt püspöki mezővárosnak az esete. Előbbi fejlődését jelentősen elősegítette, hogy Esztergom 1543. évi elesével az érsekek itt telepedtek le. Mivel a század második felében – miként említettük – ők töltötték be a helytartói tiszteket, ezért a város Pozsony után a királlysági belpolitikai élet második központja lett. Magyar polgársága pedig – rendkívül nyitott lévén – gyorsan és jól reagált a marhakereskedelem nyújtotta lehetőségekre; ezért nem véletlen, hogy a kor legjelentősebb magyar kalmárai majd mind rendelkeztek itt házzal és polgárjoggal. Sőt a Magyar Kamara 1603. évi állítása szerint a tizenöt éves háború alatt sokan itt húzták meg magukat, és építettek felhalmozott vagyonukból takaros polgárházakat.

A határvédelmi rendszer egyik legfontosabb kulcsa, Győr még inkább a kor legjövődelműbb ágazatának köszönhetette gyarapodását. A püspöki mezőváros Buda 1541. évi eleste után – Komárom mellett – Bécs és Alsó-Ausztria előretolt bástyája lett, és ezért az 1560-as évekre a győri főkapitányság központjaként modern erőddé, pontosabban, úgynevezett erődvárossá (*Festungsstadt*) építették ki. Ez azt jelentette, hogy hatalmas védművekkel erősítették meg, utcahálózatát szabályossá for-

málták, valamint több mint ezer fős magyar és német katonasággal látták el. A katonai célok tehát messze megelőzték a mezővárosi polgárság érdekeit, ami azzal járt együtt, hogy a főkapitány számos területen korlátozta a polgárok szabadságát és gazdasági tevékenységét.

Mindezek ellenére a török frontvonal közelsége igen komoly előnyöket is hozott a város számára. Egyrészt a szépszámu katonaság ellátása komoly piacot teremtett a városi kereskedők és mesteremberek számára; másrészt a győri kalmárok kedvezően használták ki, hogy a legfontosabb nyugati marhahajtó út városuk mellett haladt el. A távolsági kereskedelembe tehát közvetítőként ők is aktívan bekapcsolódtak, ami hamarosan komoly gyarapodást hozott számukra. A győri polgárok elsősorban ennek köszönhetően őrizték meg, sőt bővítették a török korban – a főkapitányok erős befolyása ellenére is – kiváltságaikat. A Rába-parti erődváros így a 16. században nemcsak a határvédelem egyik alappillére, hanem a magyar gazdasági élet meghatározó eleme is volt.

A török hódoltságban fekvő mezővárosok egy részének hasonlóan komoly felemelkedésével járt az 1541 utáni időszak. Bár vitathatatlanul az oszmánok alattvalói voltak, a marha, juh és ló tenyésztésében, valamint az állatok nyugatra hajtásában fontos szerepük volt. A nevezetes „három város” (Nagykörös, Cegléd, Kecskemét) mellett ennek köszönhetően olyan mezővárosok (például Kálmáncsehi, Mezőtúr, Nagymaros, Ráckeve, Tolna, Simánd) jutottak gazdaságilag fontos szerephez, amelyek korábban nem bírtak komoly jelentőséggel, a török kor elmúltával pedig szinte feledésbe merültek. Ezeknek a városoknak a lakói – akiket parasztpolgároknak nevezünk – településeik határában bérelt pusztákon foglalkoztak a marhatenyésztéssel. Mivel mind az állattartás, mind a hajtás csupán néhány százas csordákban történt, ez több tízezer parasztgazdaságot tett érdekeltté az előállításban és a forgalmazásban, majd biztosított számukra eltérő mértékű anyagi gyarapodást.

A három országrész határán fekvő Debrecen tőzsérei hasonlóan használták ki a város melletti óriási legelőket. Oláh Miklós már említett munkája szerint – némi túlzással – volt olyan debreceni gazda, aki a város körüli bérelt legelőkön 9000 ökröt tartott, miközben polgártársai lovakkal még Oroszországban is kereskedtek. A kalmárkodásból ugyanakkor több hódoltságon kívüli (Komárom, Pápa, Nyírbátor, Sá-

rospatak), sőt részben még erdélyi mezőváros (például Nagyenyed) is erőre kapott, elsősorban attól függően, hogy fekvésének és polgárai ügyességének köszönhetően mennyire eredményesen tudott élni a kor nagy hasznot hajtó tevékenységébe való bekapcsolódással.

A magyar gazdaság sajátos, 16. századi lehetőségei ugyanakkor a már amúgy is lemaradásban lévő városi céhes ipar fejlődésének kevésbé kedveztek. A kereskedésből származó hasznot még a városi polgárok sem ipari vállalkozásokba, hanem újabb üzletekbe fektették, vagy szőlőbirtok szerzésére, valamint földvásárlásra fordították; hiszen az utóbbi elősegíthette felemelkedésüket a nemesség soraiba. A városi ipar ezért továbbra is megmaradt a céhes keretek között. Az egyes iparágak még a jelentősebb központokban is alig különültek el telephelyek szerint, pedig a városon belüli munkamegosztásnak ez volt az egyik meghatározó fokmérője. A nyugatról beözönlő olcsó iparcikkek ugyanakkor a kézművesipar fejlődésének is komoly akadályát képezték, sőt a sok nyersáru kivitele miatti bőrhány következtében még tímáriparunk is hanyatlott. Azokban a nagyobb királyi és mezővárosokban (például Kassa, Győr, Korpona vagy Várad) viszont, ahol nagyobb számú helyőrség állomásozott, a katonaságot élelemmel, ruhával és fegyverrel ellátó céhek (mészárosok, szabók, szíjgyártók, kardcsiszárok, kovácsok, asztalosok) jelentősen erőre kaptak. Összességében azonban iparunk fejlődésének lemaradása a nyugat-európai színvonalhoz viszonyítva tovább nőtt.

Igazán jelentős eredményeket egyedül a posztó- és szabóipar ért el, miután céheik száma nagyjából az olcsó nyugati textíliák feldolgozásának köszönhetően igen megszorodott. A posztóiparnak – felső és középső importszektora mellett – azonban volt egy harmadik, alsó ága is, mely a hazai készítményeket dolgozta fel. A szürkeposztó-készítők (régies magyar műszóval a csapók) termékeiből a szűrőket a szűrszabók állították elő. Török kori mező- és szabad királyi városainkban ezért gyarapodott a Szabó, Csapó és Posztómetsző nevű polgárok, illetve a hasonló elnevezésű utcák száma. Ezenkívül csupán a középkorban is jelentős ötvösipar ért el kiemelkedő eredményeket, különösen az ásványkincsekben gazdag Erdélyben. Mesterei a vagyonosabb magyar és szász polgárok közül verbuválódtak, miközben a felvevőpiacot az értékeoseb-

remekműveknél elsősorban a főnemesség jelentette, hétköznapiabb termékeikre viszont a társadalom szinte minden rétege (a kismanesség, a városi polgárság, de még a parasztság is) vevő volt. A háborúk és portyák időszakában ugyanis az emberek szívesebben fektették be inflálódo pénzüket könnyen elrejtethető és elmenekíthető értékes vagyontárgyakba.

A vállalkozás első virágkora

A 16. századból fennmaradt végrendeletek különféle ékszerekről, nagyobb pénzüsszegekről és jelentősebb birtokokról rendelkező passzusai arról tanúskodnak, hogy a kor embere a háborús viszonyok közepette is élni tudott azokkal a lehetőségekkel, amelyekre Oláh Miklós helytartó hívta fel a figyelmet: „Magyarország eléggé nyilvánvalóan bőviben van mindazon dolgoknak [jó föld, borok, gazdag legelők, erdők, bányák, marha, hal és gyógyvizek], melyekről úgy tartják, hogy egyrészt az emberi élethez, másrészt a vagyongyűjtéshez szükségesek.” Sőt az elmúlt évtizedek kutatásaiból úgy tűnik, az 1568. évi drinápolyi béke utáni nyugalmasabb negyedszázad szinte az egész ország számára gazdasági fellendülést hozott. A nagy nyereséggel járó marhatenyésztésbe és az élőállat-kereskedelembé ugyanis a társadalom igen széles rétegei kapcsolódtak be. Szakály Ferenc egyenesen a vállalkozás első magyarországi virágkorának tartja ezeket az évtizedeket.

A kereskedelem és az árutermelés résztvevőinek tevékenysége a szó szoros értelmében „vállalkozás” volt. Egy-egy török vagy keresztény portya, illetve egy-egy útonállóbanda vagy komolyabb állatkór akár egyesítendőnyi munkájukat is tönkretehetette. Ráadásul – bankrendszer nem lévén – csak saját tőkéjüket forgathatták, jóllehet üzlettársaiktól azért kaphattak pénz-, de inkább áruhitelket. Ez utóbbi különösen fontos volt, hiszen komoly forgóteke hiányában a korban az árukkal való hitelezés a kereskedelem legfőbb sajátosságai közé tartozott. Abban az esetben viszont, ha az üzlettárs utólag nem fizetett, elhunyt vagy esetleg egyszerűen „felszívódott”, a kalmár már bottal üthette pénze vagy áruja nyomát. A Garam menti bányavárosok idegen bérlői sem voltak azonban irigylésre méltó helyzetben, hiszen a török betöré-

sek az 1570-es években már e területeken is mindennaposak voltak. Sőt Kékkő, Divény és Somoskő 1575. évi eleste után még annak veszélye is fennállt, hogy bányáik oszmán fennhatóság alá kerülnek. Mindezek ellenére – elsősorban a marhakereskedelem területén – évről évre több százan próbálkoztak meg azzal, hogy kicsiny tőkéjüket gyarapítsák. A nagyobb lehetőségek és az erőteljesebb fellépés érdekében gyakran szövetkeztek már ketten-hárman kereskedőtársulásokba, sőt hoztak létre olykor utóbb nagy hírnévre szert tett társaságokat. Az 1560-as évek elején például az egyik legismertebb kompánia a debreceni Szabó Máté vállalkozása volt, aki már mintegy 50 000 magyar forintot meghaladó készpénzzel és áruval rendelkezett. Csak összehasonlításként: ez az összeg az erdélyi fejedelemség egyeztetendőnyi török adójának ötszöröse, a királyság éves bevételeinek pedig mintegy 8 százaléka volt.

A hódoltságban és a peremén fekvő említett mezővárosok parasztpolgár lakói alkották ezen vállalkozócsoport derékhadát. Szegényebb rétegük csupán a tenyésztésben, módosabb csoportjuk viszont magában a kereskedésben is fontos szerepet vállalt. A szerencsével járó tőzsérek egyre nagyobb vagyona tettek szert, aminek köszönhetően a mezővárosok önkormányzataiban meghatározó erőt képviseltek. A hódoltságban lakók szerepe e szempontból – s különösen a 17. században – igen jelentős volt, hiszen a délebbi területeken a korábbi intézmények (vármegyék) befolyásának gyengülése után ők vették át a magyar lakosság öngazgatásának szervezését. Ekként a magyar jogszokások és közösségi normák szerint éltek tovább, aminek köszönhetően az oszmánok kiűzése után ezek teljes újjáélesztése alig okozott nehézséget.

E mezővárosok gazdasági-társadalmi erejét jól mutatta az is, hogy legtehetősebb kereskedőpolgárai a királyság vagy a fejedelemség nagyobb városaiba (Nagyszombat, Kassa, illetve Várad, Kolozsvár) költöztek ki, ahol szinte azonnal meghatározó pozíciókhoz jutottak. Ugyanakkor igazi karriert csakis azok futhattak be, akik kitelepültek (még hozzá a királyságba), és korábbi kapcsolatrendszerüket fenntartva, onnan irányították tovább néha már bámulatosan terebélyes kereskedelmi hálózatukat. A kiköltözők közül Thököly Imre fejedelem őseinek,

Sebestyénnek és Trombitás Jánosnak a pályája ívelt korszakunkban a legmagasabbra.

Thököly Sebestyén 1568 táján feltételezhetően Mezőtúrról hagyta el a hódoltságot, és telepedett le Nagyszombatban. Erre az időre „a török területet Magyarországon keresztül már gyakorta beutazta, minden utat és révet ismert, ahol a törököknek és tatároknak sokszor volt táborra, ismerős volt fajtájukkal, tulajdonságaikkal és hatalmukkal” – miként később maga állította. A török országrészben szerzett helyismeretét, a budai pasával való kapcsolatát és terebélyes üzleti hálózatát nagyszombati polgárként óriási vállalkozásokra használta ki. A szabad királyi város polgárai ugyanis vámmmentességgel, valamint még Ausztriában is szabad mozgási lehetőséggel rendelkeztek. Thököly számára így Bécsen túlról Budáig, Debrecenig vagy Kolozsvárig szabad volt az út. S ő nem is mulasztotta el a páratlan lehetőséget.

Az 1570-es években sokszor személyesen járta meg a Bécs–Buda–Debrecen útvonalat, és bonyolította ekkor már több tízezer forintos marhavásárlási akcióit, valamint iparcikkfuvarjait. Az egyre vagyonosodó kalmár az utóbbiak között sok olyan árufajtát (kések, réz- és kovácsoltvas áruk) is szállított, amelyek a tiltott cikkekhez (fegyverek és hadianyagok) álltak közel. Mindezek és a budai pasával ápoltsági kapcsolatuk szoros kapcsolata Bécsben egyre gyanúsabbá tették. Az ekkor már a leggazdagabb magyar kereskedőként emlegetett Thököly felismerte helyzete veszélyes voltát, s 1578 után többé már nem utazott a török országrészbe. Ezzel garantálta feltétlen hűségét uralkodójához, miközben kereskedőhálózatának működtetését egykori hódoltsági kalmártársaira (mint faktoraira) bízta. Egyúttal döntő irányváltást hajtott végre üzletpolitikájában is, ami szintén hűségét támasztotta alá. Nevezetesen: páratlan erővel kapcsolódott be a nagyszámú felső-magyarországi végvári katonaság ellátásába, mondhatnánk, a közjó szolgálatába. Mindez a század végére bár lassan, de meghozta számára az olyannyira áhított eredményt. Noha 1578-ban Vöröskő várát még nem tudta megszerezni a Fugger családtól – az később Pálffy Miklósé lett –, hamarosan mégis Készmárk ura volt. Innen már csak egy lépés hiányzott az igazi társadalmi elismertségig. Erre 1593-ban került sor, amikor Thököly bárói címet kapott, és ezzel a magyar nemesség legfelső rétegébe emelkedett.

A nagymarosi Trombitás János sok tekintetben hasonló karriert futott be. Kiválóan használta ki, hogy Duna-parti lakóhelye a hódoltság legszélső peremén, a legfontosabb vízi kereskedelmi és hadi út mentén feküdt. Ennek megfelelően nem pusztán a kalmárkodás, hanem az ezzel szorosan összefüggő kémkedés mesterségét is tökéletesen kitanulta. Az utóbbit talán már túlságosan is jól, hiszen mindkét félnek teljesített szolgálatot, kapcsolata pedig igen szoros volt Szokollu Musztafa budai pasával. Ennek köszönhetően 1574–1575-ben már odáig merészkedett, hogy még Báthory István erdélyi fejedelem és Bekes Gáspár küzdelmébe, azaz a nagypolitikába is beavatkozott. A trónkövetelővel bensőséges kapcsolatba elsősorban az antitrinitarizmus támogatása révén került, amelynek egyik legnyugatibb központját hozta létre Nagymaroson. Mivel ez időben már több tízezer forintot forgatott különböző kereskedelmi ügyletekbe, 1577 végén ő is elhagyni kényszerült a hódoltságot – pedig addig ő szedte Maroson a jól jövedelmező török vámot. Új lakhelyéről, Nagyszombatból, majd 1584-től Komáromból – ahol az egykori török vámos (nem tévedés) a váuradalom udvarbírájának posztját nyerte el – azonban nemcsak többirányú kereskedelmi kapcsolatait, hanem titkos mesterségét is folytatta. Emiatt 1592-ben végül a vérpadon kellett befejeznie életét. Pályája ennek ellenére kiválóan példázta, hogy a kereskedés – és a vele összefüggő kémkedés – a 16. század második felében micsoda lehetőségeket kínált a felemelkedésre még a szerényebb sorból származók részére is.

Bár a közvélekedés hajlamos a királysági főurakat a gazdasági vállalkozásoktól idegenkedők közé sorolni, történetírásunkban már elfogadott, hogy a nemesség is igen komoly részt vállalt a korszak kereskedelméből. Wolfgang Puchhaim 1550. évi kijelentése végleg eloszlatja minden ez irányú kétségünket: „A magyar urak kereskedést űznek, kereskedőket is fogadnak maguk mellé legényeknek, s marhával, posztóval, ólommal, rézzel s mindenféle más dologgal kereskednek.” A zólyomi kapitány megállapítása teljességgel megfelelt a valóságnak. A magyar főnemesség egyes tagjai (például ákosházi Sárkány Ambrus országbíró vagy a gyulai uradalom birtokosa, Brandenburgi György) már Mohács előtt is üzemeltek, s ez a tevékenység azután – az ország három részre szakadása ellenére is – egyre nagyobb méreteket öltött.

A Nádasdyak, Perényiek, Zrínyiek, Thurzók, Dobók, Forgáchok, Drugetek, Erdődyek, Mágochyak és Choronok – hogy csak az ismertebb „kalmárkodó” familiákat említsük – felismerték, hogy az új helyzetben mind a távolsági, mind az országon belüli kereskedelembe igencsak érdemes bekapcsolódniuk. Mivel az ország egyes területein ők töltötték be a legfontosabb katonai posztokat (az említett végvidéki és kerületi főkapitányi tiszteket), ennek köszönhetően a hódoltságból nyugatra irányuló marhakereskedelemből még könnyebben vállalhattak szerepet.

Noha tevékenységük a marhatenyésztés szokásain semmit sem változtatott – azaz ez továbbra is sok ezer hódoltsági parasztgazdaságban folyt –, élőállat-felvásárlási üzleteik révén a kereskedés hasznából ők is busásan részesedtek. Az egri hős, Dobó István, a kassai generális, Zay Ferenc, valamint Bornemisza Sebestyén egy társaságba szövetkezve próbáltak még nagyobb nyereségre szert tenni; miközben a Zrínyiek az Itália felé irányuló marhaexport már egy tekintélyes részének irányítását mondhatták magukénak. A nagybirtokosok és velük együtt szere nyebb vagyonú nemestársaik ezért egyre nagyobb konkurenciát jelentettek a hódoltsági és királyi magyarországi mező- és királyi városok lakóinak. 1574-ben az utóbbiak emiatt már azt szorgalmazták, hogy „az uraknak és nemeseknek a bőrökkel, lovakkal, ökrökkel és más hasonló dolgokkal való kereskedés megengedve ne legyen” – persze eredménytelenül.

A nagybirtokos vállalkozóknak óriási üzletet kínált a belkereskedelem is. Egyrészt a belső vámok alóli mentességük révén szállítási lehetőségeik igen kedvezőek voltak, másrészt a birtokaikon termelt gabonát és bort jó pénzért adhatták el a végvári katonaságnak vagy saját udvartartásuk egyre gyarapodó személyzetének. Héderváry Ferenc már 1542-ben ekként vetette papírra óhaját, tudniillik: „hajót vásároljak, amely ezer mérő árpát és búzát tud szállítani”. A jövedelmező gabona- és borkereskedelem a főurakat arra ösztönözte, hogy részben még nagybirtokaik gazdálkodását is átalakítsák. Mivel korábban a parasztgazdaságok voltak túlsúlyban, ezek mellett, sőt ezek terhére is igyekeztek majorsági gazdálkodásukat (*allodium*) kiterjeszteni. Ez a törekvés elsősorban a dunántúli területeken (a Nádasdy-uradalmakban) és a Fel-

föld egyes részein (a Thurzók, a Drugethek, a Perényiek, a Serédyek, majd a század végén Rákóczi Zsigmond uradalmaiban) járt számottevő eredménnyel. A birtokosok ezzel párhuzamosan jelentősen növelték a terményjáradékok (elsősorban a gabona és a bor) nagyságát, sőt részben még a robotot, valamint a bér- és az időszakai munkát is. Ennek köszönhetően alakulhatott ki az a furcsa helyzet, hogy a falusiak saját beszállított borukat vásárolták vissza nap mint nap jó áron az uraság kocsmájában. A földesúri borkimérésből (*educillatio*) ezért származott az uradalmak legnagyobb készpénzbevétele. Végül igen nagy jövedelmeket hozott a nagybirtokosoknak az egyházi gabona- és bortized bérlése is, hiszen a háborús állapotok közepette nagyon kedvező feltételek mellett köthettek bérleti szerződéseket. Mindezek következtében a nagybirtokok – Horvátországot és Erdélyt kivéve, ahol számuk elenyésző volt – tulajdonosaik számára nemcsak politikai és katonai, hanem tekintélyes gazdasági hatalmat is jelentettek.

A magyar nagybirtokosok mellett mind a kül-, mind a belkereskedelem hasznából a magyarországi végvárokban szolgáló idegen főtisztek is tekintélyes hasznot húztak. Hans Rueber kassai generális például a Dunán szállított bort a Német Birodalomba, de komáromi kollégája, Andreas Kielman sem pusztán főkapitányi zsoldjából gyarapodott oly jelentősen. Az 1560-es évek elején királyi mustramesterként kiválóan megismerte a magyar gazdaságban rejlő lehetőségeket, fizetőmester társaitól ugyanakkor a pénzzel való ügyes bánásmódot is eltanulhatta. Ezt követően 1566 és 1584 között Duna-parti végvárából könnyen szemmel tarthatta a nyugatra irányuló kereskedelem egy meghatározó részét, még Thököly és Trombitás vállalkozásait is. Sőt abban maga is nagy erővel vett részt, hiszen 1574-ben például mintegy 12 500 forintos követelését az Udvari Kamara harmincadmentes marhahihajtással elégitette ki. Bécs alatti birtokai nem véletlenül gyarapodtak annyira ebben az időben.

Összegzősképpen meg kell említenünk, hogy hiba lenne, ha a történeti köztudatban a török kor gazdaságáról élő erősen negatív képet – a megismert folyamatok jelentőségét túlértékelve – most egyenesen az ellenkezőjére festenénk. Pusztán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy a kor

embere – még a „pogány iga” és a háborúkkal járó tetemes pusztítások ellenére – sem élt világvége-hangulatban. Sőt felismerve korának gazdasági lehetőségeit, azokat a lehető legnagyobb mértékben igyekezett kiaknázni – függetlenül attól, hogy tekintélyes királysági nagybirtokosként, idegen végvári főkapitányként, az erdélyi fejedelem alattvalójaként, szabad királyi város polgáraként vagy hódoltsági civisként kereste boldogulását. De még a különböző hivatalok alkalmazottai és a velük szoros kapcsolatban álló korabeli értelmiség számára is volt lehetőség vagyonszerzésre. Az alig ismert Nagyváthy Ferenc – a magyar kancellária egykori jegyzője, majd a Magyar Kamara pénztárnoka, utóbb a Szepesi Kamara tanácsosa, végül a felső-magyarországi váruradalmak főudvarbírája – például 1593. évi testamentumában 30 000 forintot meghaladó készpénzről és meghatározhatatlan értékű kincsről (150 márka színezüst, 6 márka színarany, 13 aranyozott ezüstkupa stb.) rendelkezett. Jóllehet az utóbbiak jelentős része egykori ura, Oláh Miklós érsek vagyonából került – megkérdőjelezhető, hogy tisztességes úton – Nagyváthy birtokába, készpénze nagy részét kapcsolatainak köszönhette. Ezek jellegére és jelentőségére kiválóan világít rá, hogy végakarataiban a bécsi Udvari Kamara szinte minden tanácsosát és Rudolf király két magyar titkárát is bőségesen „megjutalmazta”.

MOHÁCS UTÁNI TÁRSADALMUNK ÚTKERESÉSEI

Az 1526 utáni fél évszázad gyökeres változásai a magyar társadalom minden rétegét komoly nehézségek elé állították. A kettős királyválasztás, a törökök berendezkedése, az állandósult háborús viszonyok és az átalakuló gazdaság következtében létrejött új helyzet – hogy csak az eddig vizsgált főbb problémákat említsük – a társadalom fejlődésére és mindennapjaira egyaránt nagy hatást gyakorolt. A különleges körülményekhez való alkalmazkodóképességtől ezért nagyon sok függött. Egy-egy társadalmi csoport sorsát alapvetően az határozta meg, hogy miként tudta kihasználni a kedvező lehetőségeket, és mi módon volt képes megszokott életmódját megváltoztatva vagy akár feladva igazodni a változásokhoz. A 16. századi magyar társadalom fejlődésében megfigyelhető új – részben még további kutatásokra váró – jelenségek elsősorban az előbbiekkal álltak összefüggésben.

Az ország három részre szakadásának következményei a társadalom szerkezetében – a végvári katonaság létrejöttét leszámítva – pusztán csekély változásokat okoztak. A társadalom legmeghatározóbb rétege továbbra is az ország belpolitikai életét irányító nemesség maradt. Sőt a korabeli értelmezés szerint csak ők és a szabad királyi városok polgárai tartoztak az országlakók (*regnicola*), modern kifejezéssel élve a „teljes jogú állampolgárok” közé. Maksay Ferenc rovásdó-összeírások alapján végzett vizsgálatait szerint a század közepén (az önállósuló Erdélyt, va-

lamint Horvátországot és Szlavóniát nem számítva) a nemesség a következő négy főbb rétegre tagozódott:

1. az 1000-nél több jobbágyportával rendelkező legnagyobb birtokosokra (a király, 4 világi és 3 egyházi),
2. a 300–1000 portát bíró akkor épp 30 nagybirtokosra (köztük 2 egyházi),
3. a nagy- és középbirtok határán álló, 100–300 portán gazdálkodó átmeneti rétegre (63 személy, köztük 15 egyházi és 5 város), végül
4. a legnépesebb, de egyúttal legszínesebb csoportra (megközelítőleg tízezer fő és családja), a közép- és kisbirtokos nemességre (0–100 porta).

A politizáló nagybirtokosság

A mohácsi csata az ország vezető rétege, a 300-nál több portával rendelkező nagybirtokosság számára ugyan óriási vérvesztést jelentett (6 főpap és egy tucatnyi báró esett el), a közvélekedéssel ellentétben az ütközetben mégis pusztán két nevesebb família (a Pálóczy és a Korlátkövy) halt ki. A társadalom legfelső rétege a családok számát tekintve tehát változatlan maradt (mintegy félszáz familia), a politizáló elitnek mégis erősen megcsonkítva kellett szembenéznie a korszakváltással. A magyar főnemességet valójában ez formálta át számottevő mértékben. A századforduló bárói családjainak túlnyomó része ugyanis az 1550-es évekre vagy kicserélődött, vagy jelentősen vesztett korábbi szerepéből.

Az 1526 utáni bő másfél évtizedben a Pálóczyak sorsára még három család jutott. 1532-ben Kanizsay László, a neves dunántúli familia utolsó férfi tagja távozott az élők sorából, 1540-ben a Muraközt birtokló csáktornyai Ernusztoz (másként Hampók), végül három esztendővel később a Szentgyörgyi-Bazini grófok haltak ki. A Jagelló-kor leghatalmasabb nagyura, Szapolyai János szintén gyorsan eltűnt a legnagyobb birtokokkal rendelkezők közül. János király ugyanis éppen azokon a főként északi területeken bírt tekintélyes váruadalmakat, melyek szinte elsőként kerültek Ferdinánd király fennhatósága alá. 1528-ban például

már örökre elvesztette Szepesvárt, Trencsént és Pápát, így még királysága ellenére is ő volt a kor egyik legnagyobb vesztese.

A régi jelentős családok közül csak a Perényiek, az alsólendvai Bánffyak, a Báthoryak, a Batthyányak, a Thurzók, a Homonnai Drutgethek és a horvát-szlavón területen birtokos Frangepánok tudták megőrizni pozícióikat, elsősorban a török támadásoktól védettebb helyen fekvő birtokaiknak köszönhetően. A század közepéig – a sokat emlegetett Perényi Péter mellett – különösen meghatározó volt betlénfalvi Thurzó Elek országbíró és helytartó, valamint eccsedí Báthory András szerepe. Hatalmukat jól szemlélteti, hogy 1549-ben az utóbbi a király után a leghatalmasabb birtokos volt, mert Baranyától Pozsony megyén át Szabolcs-Szatmárig jelentős várakkal és uradalmakkal rendelkezett. Ugyanekkor az 1543-ban elhunyt Thurzó örökösei a nagybirtokosok rangsorában a negyedik helyet foglalták el, főként északnyugati birtoktesteiknek köszönhetően. Több más egykori neves nemzetség (a Széchyek, a Héderváryak, a Ráskayak) szerepe viszont igen visszaesett. Végül a század közepéig még a Bebekék, a guthi Országhok, a Losonczyak és Erdély határán a bélteki Drágffyak is megtartottak valamit egykori jelentőségükből, az 1560-as évek végére azonban mind a négy család szintén örökre sírba szállt.

A kihalt familiák helyére tüstént újak (a Nádasdyak, a Serédyek, az idegen Salmok, a Nyáryak, a Choronok, illetve Horvátországban a Draskovicsok, az Erdődyek és a Zrínyiek) léptek, akik valamennyien Ferdinánd királynak köszönhették felemelkedésüket. A Mohács utáni évtizedekben a birtokváltások gyakran már szinte átláthatatlanul és rendkívül gyorsan követték egymást – sajnos, ezért nem tudjuk ezek folyamatát az olvasó számára sem táblázatban, sem térképen érzékletesebbé tenni. Mindezek közepette elsősorban azok számíthattak tartósabb hatalomra, akik házasságuknak, tehetségüknek és kapcsolataiknak köszönhetően védettebb helyen lévő és a török hódítás főirányától távolabb fekvő birtokokat szereztek. Nádasdy Tamás egykori királyi titkár, majd Szapolyai alkincstartója 1535-ben a 16. század első felének legkiválóbb házasságával alapozta meg vagyonát. (Az évszázad második felének legnagyobb hatású párválasztása Pálffy Miklós említett házassága volt.) Az uralkodó által történt fiúsítás révén öröklésre képes

Kanizsai Orsolya oltár elé vezetésével Nádasdy óriási uradalmak (kanizsai, kapuvári, sárvári, lékai) birtokába jutott, még hozzá a védettebb Dunántúlon. A biztonságosabb nyugati és északi területekre való visszahúzódság a török előretörésével egyébként egyre jellemzőbb volt. Batthyány Ferenc például Kőrös megyei területeiről fokozatosan vonult vissza (szépszámmú szolgálójával együtt) főként Vas megyei birtokközpontjaira.

A neves prédikációíró, Bornemisza Péter szavai frappánsan jellemezték a későbbi nádor anyagi gyarapodását: „Sok urak kincsei elszállnak egy özvegy asszonyra, és az férjhez menvén, arról más idegenekre.” Bár ennek ellenére 1550-re Nádasdy még nem került a nyolc legvagyonosabb nagybirtokos közé, Ferenc fia – újabb szerzemények után – a század második felében már az ország legnagyobb birtokosai közé számított. A nádor és fia ezzel évszázadokra lerakták családjuk anyagi alapjait, miközben ismertetett közszereplésükkel a politika és a hadviselés területén is utat mutattak utódaiknak.

A többi magvaszakadt család vagyonán és a hűtlenség miatt elkobzott birtokokon részben az említett „megmaradt”, részben az új családok osztoztak. Miként bemutattuk, Perényi Péter már 1526-ban lecsapott a Pálóczy-örökségre, a Bazini grófok birtokainak nagy részét viszont a Habsburg-párti kapitány, Serédy Gáspár szerezte meg. Emellett az utóbbi jelentősen részesedett János király elvesztett felső-magyarországi javaiból is. Az Ernuszt család muraközi birtokegyüttrese házasság útján ugyanakkor előbb a Keglevicsek, majd részben erőszakos foglalás révén végül a szigetvári hős Zrínyi Miklós tulajdonába került. A határvédelmi rendszer kiépítésében fontos szerepet játszó Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnoknak viszont Széchy Margittal kötött házassága hozott nagyobb birtokokat Zala és Vas megyében. Fia, Julius pedig Thurzó Elek egyik leányának, Erzsébetnek az eljegyzésével gyarapította a család magyarországi javait. A nagy hatalmú helytartó uradalmából jutott még az idézett ecsedi Báthory Andrásnak is, hiszen ő Thurzó másik leányát, Annát vette feleségül. A Drágffy-vagyon jelentős része a somlyói Báthoryak birtokába került, miközben az Erdődyek, a Draskovicsok és a Zrínyiek elsősorban katonai szolgálatuk fejében

kaptak uralkodói adományként újabb területeket, majd váltak a század közepére, második felére bárói familiákká.

Hasonlóképpen kardjának és jó házasságának köszönhetően emelkedett az ország előkelői közé Nyáry Ferenc, valamint devecseri Choron András és fia, János. Előbbi könnyűlovas-kapitányként mind a török elleni, mind a schmalkaldeni háborúban többször jeleskedett, de vagyona megalapozásában Korlátkövy Erzsébettel, a mohácsi csatamezőn elesett Péter királyi udvarmester leányával kötött frigye is segítette. A Choronok elsősorban a Dunántúlon vitézkedtek a Szapolyai-párti Török Bálint, majd később a berendezkedő oszmánok elleni küzdelemben. Choron János felemelkedésében szerepet játszottak osztrák és udvari kapcsolatai is, amelyekhez részben felesége, a Bécsben nevelkedett Schwetkovitsch (Svetkovics) Mária teremtett kiváló alapokat. A Nyáryak és a Choronok anyagi gyarapodásának a fentiekben túl volt még egy igen lényeges közös jellemzője. Birtokaik jelentős része a török hódítás következtében elpusztult kolostorok javaiból származott. A Mohács utáni három évtized polgárháborúja, majd a török előrenyomulás következtében – miként erről még a *Htkeresők* című fejezetben szólnunk – a magyarországi kolostorhálózatot óriási veszteségek érték. A hódolt-ság peremvidékének elárvult püspöki és kolostori birtokait azután vagy törvényes, vagy erőszakos úton – többnyire a felkapaszkodó családok szerezték meg.

Az új határvédelmi rendszer és az igazságszolgáltatás irányításában való részvétel szintén hozzájárult egy-egy nagyobb birtokoscsalád pályájának felfelé lééséhez. Dobó István, Forgách Simon, Mágochy Gáspár, Pethő János és Tahy Ferenc végvári főkapitányi szolgálata (Egerben, Gyulán, Komáromban és Szigetvárott) például kétségkívül elősegítette előmenetelüket és vagyoni gyarapodásukat. Révay Ferenc és Mérey Mihály viszont az értelmiségi-hivatali pályának köszönhetette előrehaladását. Előbbi egyszerű nádori titkárból, majd ítélőmesterből lett az ország egyik főbírája (személynök), majd nádori helytartó; míg utóbbit ugyanezekre a posztokra még jó bécsi kapcsolatrendszere és a Bazini grófok vagyonából való részesedése is segítette. A török korra általában véve is jellemző azonban, hogy a Bécsben székelő magyar kancellárokkal és királyi titkárokkal való jó kapcsolat (sőt anyagi „támogatásuk”) kiváló le-

hetőség volt a birtok- és tisztségszerzéshez, hiszen az uralkodók – a magyar tanácsosok véleménye mellett – döntéseiket főleg e két tisztségviselő javaslatai alapján hozták meg.

A század első felében felemelkedő családok nem mindegyikének sikerült az ország elitjében való végleges megkapaszkodás. A néhány kevésbé előkelő család (a Macedóniaiak, a Pekryek és a Tarnóczyak) jelentősége gyakorlatilag csak egy, a Choron, a Dobó, a Mágochy, a Serédy, a Tahy és az idegen Salm család virágzása különböző okokból (részben gyors kihalásuk miatt) pusztán két generációig tartott. Az Erdődyek, a Draskovicsok, a Nádasdyak és a Nyáryak viszont évszázadokra megalapozták hatalmukat. Melléjük a Mohács utáni harmadik generációban egy jelentősebb hullámban ismét új családok nőttek fel, természetesen részben épp a gyorsan kihalt familiák birtokainak elnyerésével. Ekkor azonban olyan nagy birtokszerzésekre, mint az 1526-ot követő évtizedekben, már jóval kevesebb módon, főként házasság révén volt lehetőség. Az uralkodói adományok száma csökkent, illetve ezekért hatalmas összegeket kellett fizetni, a kincstár állandó pénzhiánya következtében viszont a királyi váruradalmak zálogba adása – főként Felső-Magyarországon – bevett gyakorlattá vált. A jövedelmező kereskedelembe való bekapcsolódással pedig tetemes készpénzt lehetett felhalmozni, amelyből előbb-utóbb sikerült egy-egy váruradalomhoz jutni – miként azt Thököly Sebestyén példáján láthattuk. A századvég új előkelőinek sorából mindenekelőtt Pálffy Miklós, Illésházy és Bocskai István, valamint (ekkor még) szerényebb mértékben az Alaghyak, a Rákócziak, az Istvánffyak és a Czoborok emelhetők ki. A korán elhunyt Pálffy, Bocskai és a történetíró Istvánffy Miklós kivételével azonban a többi család valójában csak 1606 után futott be fényesebb karriert.

A magyar főnemesség összetételében a Habsburg Birodalomhoz való csatlakozás és főként a közös magyar-osztrák hadügy is nyomot hagyott. Miként azt a Salmok példáján már tapasztalhattuk, Magyarországon megjelent egy idegen származású nemesi réteg, amely eleinte főként katonai szolgálata fejében és házassági kapcsolatai révén birtokokhoz is jutott. Előbb-utóbb többen magyar nemességet (*indigenatus*) is kaptak, melynek köszönhetően teljes jogú „állampolgárokká” váltak. Bár az első magyar nemességet szerző idegen 1542-ben még Esztergom

várának spanyol kapitánya, Martin de Lascano volt, az elkövetkező évtizedekben a birodalom egészének vezetésében ez időben meghatározó szerepet játszó alsó-ausztriai nemesek egy-egy jelesebb képviselője kapott magyar nemességet. A 17. század végétől megfigyelhető gyakorlattal ellentétben azonban ekkortájt még időlegesen is csak nagyon kevesen vertek gyökeret és szereztek jelentősebb birtokokat Magyarországon. Nemesi címük tehát gyakran névleges titulusz volt, mellyel nekik a magyar arisztokrácia a kapcsolataik révén tett szolgálatokat viszonzta.

1542-ben az említett Erasmus Teufel kapott nemességet, aki végül a palásti csatában (1552) történt fogságba esését követően török rabságban végezte. Niklas Graf zu Salm három fia, Eck győri főkapitány, ifjabb Niklas későbbi erődítési főbiztos, valamint Julius 1563-ban kerültek a magyar nemesek közösségébe, s töltöttek be meghatározó szerepet a század második felében az ország katonai és kulturális életében egyaránt. Hasonlóan fegyveres szolgálatának köszönhetően vált magyar nemessé a kassai generális, Hans Rueber (1572), majd a század végén Seifried von Kollonitsch (1598) későbbi bányavidéki főkapitány is. Leonhard von Harrach főudvarmester (1563), Christoph von Althan, az Udvari Kamara elnöke (1578), Adam von Dietrichstein szintén főudvarmester (1583), David Ungnad, a Haditanács elnöke (1593) és Wolf Unverzagt (1600) császári tanácsos viszont elsősorban udvari befolyásuknak köszönhették nemességüket. Végül a cseh Georg Proskovskij (1563) és honfitársa Ladislav Poppel von Lobkowitz (1572) az északnyugati határ mentén kiépített kapcsolataik révén nyitotta meg a nem Ausztriából érkezők sorát. A következő évszázadban őket már számos német és itáliai nemes követte. Mindez azonban már az egész birodalomban bekövetkezett alapvető változásokkal állt összefüggésben.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan természetesen a magyar főnemesek is szerezhettek idegenben „állampolgárságot”. A *reges magyar út Bécsbe* című fejezetben bemutatott nehézségek miatt azonban ez jóval kisebb számban történt, mint az idegenek magyarországi térnyerése. Eddigi ismereteink szerint az alsó-ausztriai rendek legfelső rétegébe, a *Herrnstandba* a 16. században csak heten kerültek be. Bethlenfalvi Thurzó Bernát, Thurzó György körmöci kamaragróf és Anna Fugger fia

(1550) elsősorban rokonságának, a bécsi házzal bíró Pethő János (1563) pedig birodalmi és törökellenes szolgálatának, valamint második feleségének, az osztrák Elisabeth von Sinzendorfnek köszönhetően. Az önállóságra vágyó Majláth István erdélyi vajda fiát, Gábort (1567) és a sokat emlegetett Pálffy Miklóst (1589) elsősorban udvari szolgálata, a remek katonát, Forgách Simont pedig felesége (Ursula Pemfflinger, 1568) és a határ menti Hainburg várának zálogbirtoklása juttatta az osztrák nemesség sorába. Dóczy András (1593) ugyanennek elérésében rokonsága segítette. Apja ifjúkorától fogva udvari tisztségekben szolgált, anyja pedig az említett Thurzó Bernát nővére volt. Végül a felesége halála után egyházi pályára lépő Liszthy János püspök-kancellár unokája, János osztrák feleségének (Anna Puchaim), nagybátyja, István pedig a Chorontól örökölt ausztriai birtokainak köszönhetette 1599. évi befogadását. Csehországban viszont pusztán Pálffy Miklós és Nádasdy Ferenc kapott „állampolgárságot” (1597), elsősorban katonai szolgálataikra való tekintettel.

Az európai államok vezető társadalmi rétegével ellentétben a magyar főnemesség a 16. században még jelentős átalakulása és az idegenek megjelenése ellenére sem hígult fel. A mintegy félszáz arisztokrata-család, valamint a még mindig jelentős birtokokkal rendelkező néhány egyházfő (az esztergomi érsek és a nyitrai püspök) birtokolta az összes adózó porta mintegy 45 százalékát. A század második felében emiatt továbbra is ez a főnemesi réteg, valamint a püspök-helytartók köre határozta meg az ország belpolitikai életének irányítását. Ők töltötték be az országos főméltóságokat, ők ültek a magyar tanácsban és a legfőbb bíróságok elnöki tisztében. Emellett ők alkották az országgyűlés felsőházát is, ahová a főispánokkal együtt az uralkodótól személyes meghívót kaptak. A főméltóságokat betöltőknek a „tekintetes és nagyságos” (*spectabilis et magnificus*), míg a többieknek a „nagyságos uram” titulus járt.

Váraiknak, nagybirtokaiknak és növekvő magánhadseregeiknek köszönhetően a főnemesség az egyes országrészekben igen tekintélyes hatalommal rendelkeztek – elegendő pusztán a Zrínyiek muraközi vagy a Nádasdyak és Batthyányak dunántúli „kiskirályságára” gondolnunk. Országos és helyi jelentőségüket egyaránt növelte, hogy a szomszéd

nagybirtokos-famíliák gyakran egymással házasodtak. Mivel pedig képesek voltak alkalmazkodni a magyar gazdaság legfontosabb változásaihoz, a kereskedelemből és nagybirtokaik termeléséből évente óriási hasznot húztak. Így a gazdasági hatalom is megmaradt a kezükben. Vagyonukból bőven futotta értéktárgyak (főként ékszerek és ruhák) vásárlására, de még reneszánsz építkezésekre, sőt könyvtárak alapítására és mecénatúrára is.

A köznemesség tarkasága Míg a politizáló főnemesség – jelentős átalakulása ellenére – egységes és azonos szokások szerint élő réteg maradt, addig a közép- és kisbirtokkal (0–100 porta) rendelkező köznemesség legfőbb jellemzője a sokszínűség volt. A török kori Magyarországon ugyan – a *Hármaskönyv*ben megfogalmazott sarkalatos kiváltságok (az 1. rész 9. címe, azaz a *primae nonus*) értelmében – elvileg minden nemes „egy és ugyanazon nemességgel” (*una eademque nobilitas*) bírt, a köznemesség rétegei nemcsak a főnemességtől, hanem egymástól is elkülönültek. Elsősorban vagyonuk nagyságától, a vármegyei közigazgatásban betöltött szerepüktől, a nagybirtokosokkal való kapcsolataiktól és rokonságuktól függött, hogy melyik kisebb-nagyobb csoportban foglaltak helyet.

A köznemesség összlétszáma a 16. század közepén a királyságban megközelítette a 10 000 főt, Szlavóniával és Erdéllyel együtt pedig összesen akár a 16 000 főt is elérhette. Családtagaikkal együtt az egykori középkori királyság egész területén a köznemesek számát tehát mintegy 80 000 főre becsülhetjük, amely az egész ország összlakosságának körülbelül 2,5 százaléka volt. A korabeli Európában Lengyelország után Magyarországon volt legnagyobb számú a nemesség, hiszen nyugaton a lakosságnak pusztán 0,5–2 százaléka tartozott a kiváltságoltak közé. Ugyanakkor mindkét közép-európai országban – számában legalábbis – a szegényebb nemesség volt a meghatározó. Magyarországon ez a réteg a törökök berendezkedése következtében még tovább növekedett.

A köznemesség igen tekintélyes számából csak mintegy 2500–3000 volt a birtokos nemes, a többiek a valóban szegények kategóriájába tar-

toztak. Az előbbieik élén a több faluval (50–100 porta) rendelkező jómódú középbirtokos nemesek álltak (néhány száz fő), akik – a kisbirtokosok egy részével együtt – familiárisként (másként szervitorként) gyakran egy-egy nagybirtokos szolgálatába szegődtek. Mivel Magyarországon a hűbéri lánc nem alakult ki, a familiaritás rendszerének már a középkorban komoly jelentősége volt. A közép- és kisbirtokosok egy része egy-egy úr familiájához (családjához) tartozott (innen ered az elnevezés), pontosabban, a vele kötött szerződés értelmében szolgálta urát. A módosabb nemesek a nagyurak udvari familiárisai, különféle méltóságaikban helyetteseik (alországbíró, vicedán stb.), valamint katonai, gazdasági és igazgatási feladatokat ellátó tisztségviselői (várnagy, udvarbíró stb.) vagy magánkatonaságuk tisztjei voltak. A szegényebb nemesek természetesen kisebb tisztségekre számíthattak. Egy-egy nagyúrnak (például Nádasdy Tamásnak) sok száz szervitora volt, de Oláh Miklós esztergomi érsek is közel száz udvari familiárist tartott maga körül. Mivel egy-egy tehetősebb középbirtokosnak is lehetett néhány nemesi szervitora, ezáltal a rendszer lépcsőzetes hálózattá terebélyesedett. A familiaritás szerepe a 16. században továbbra is jelentős maradt, hiszen a nagybirtokosok politikai-katonai befolyását egy-egy régióban valójában ez biztosította. A vármegyék politizáló vezető rétegét, fontosabb tisztségviselőit (alispán) és országgyűlési követeit – akik a szabad királyi városok küldötteivel az alsótáblán foglaltak helyett – többnyire ez a módosabb középbirtokosság adta. A korban középbirtokos megyének számított például Győr, Szepes, Tolna és Veszprém megye.

A birtokos nemesség túlnyomó részét, több mint 90 százalékát a kisbirtokosság alkotta. Ezen belül is az a réteg volt a legnépesebb, amelynek birtoknagysága még a 10 portát sem érte el. Egy részük a középbirtokosokhoz hasonlóan a szomszédos földesúri várakban és uradalmaikban vállalt familiárisi szolgálatot. Ennek és kedvező házassági kapcsolataiknak köszönhetően – miként azt az újabb Sopron megyei kutatások bizonyítják – még az igen csekély birtokkal rendelkezők is betölthettek kisebb-nagyobb vármegyei tisztségeket (szolgabíró, esküdt, jegyző). Azaz nem feltétlenül a birtok nagyságától, hanem – a társadalom e szintjén is – gyakran a familiárisi és rokoni kapcsolatrendszerrel vagy akár az iskolázottságtól függött, ki milyen szerephez jut-

hatott vármegyéje politikai életében. Ez birtoka vagy ingó vagyona gyarapítását is lehetővé tette. Sőt így fordulhatott elő, hogy Sopron megyében a 16. század vége felé még a legszegényebb vagy birtokkal egyáltalán nem rendelkező családok tagjai is vármegyei szolgabírák vagy tanulmányaiknak köszönhetően ügyvédek lehettek.

A köznemesség ezen legalsó rétegét az egytelkes nemesek és az úgynevezett kurialisták, valamint az armalisták alkották. Számuk a királyságban mindösszesen mintegy 7000 főre becsülhető; Erdéllyel és Szlavóniával együtt még néhány ezerrel többre. Az egytelkes nemesek gyakran ugyanolyan életszínvonalon tengették életüket, mint a jobbágyok. A kurialisták pusztán nemesi jogállású lakóházzal (udvarházzal, azaz kúriával) rendelkeztek, az armalistáknak pedig sokszor még „hét szilvafájuk” sem volt, pusztán címeres nemeslevelük (armális, latinul *litterae armales*), melyről elnevezésüket kapták. De jobbágyaik sem voltak, csupán a maguk telkén gazdálkodnak, s főként a nagybirtokok szomszédságában, egy-egy szélesebb sávban, úgynevezett nemesi falvakban éltek. Ilyen települések jelentősebb számban feküdtek Zala, Vas, Sopron és Pozsony, északon pedig Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Ung és Bereg megyében.

Végül a nemesség különleges, függő helyzetű csoportját alkották az egyházi nemesek, az úgynevezett prédialisták. Ők földesuruktól katonai szolgálatuk fejében földet és bizonyos kiváltságokat kaptak. Adómentesek voltak, különleges korlátozott önkormányzattal és bírósággal (prédiális szék) rendelkeztek, sőt ispánjaikat és szolgabíráikat is maguk választották. Jobbágyaik azonban nem lehettek, nemesi birtokot sem szerezhettek, és a vármegyei közgyűléseken sem vehettek részt. Bár jelentőségük Mohács előtti fénykorukhoz képest a 16. században csökkent, az esztergomi érsek, a szentmártoni apát, a győri és a zágrábi püspök továbbra is rendelkezett prédialistákkal.

Noha az egytelkesek, a kurialisták és az armalisták elvileg legalábbis minden nemesi kiváltsággal rendelkeztek, a gyakorlatban ez nem teljesen érvényesült. A tizenöt éves háború idején az országgyűlési határozatok (1595: 5. és 1596: 10. tc.) ugyanis hadisegély fizetésére kötelezték őket, amely megadóztatásukat, korabeli szóval élve „taxáltatásukat” jelentette. Innen származott új közös nevük: „taxalisták” vagy „taxás ne-

mesek". A vagyonuk arányában fizetett hadiadóval így a nemesi adómentesség jelentősen sérült. Az általuk fizetett adó nagyságában való jelentős eltérés ugyanakkor – Sopron megyében 25 dénártól 10 forintig terjedő összeg – kiválóan mutatta, hogy még ez a látszólag egységesnek tűnő réteg is mennyire sokszínű volt.

„Elitjüket” – az eddig kutatott példánál maradva – Sopron vármegye nagy múltú, de fokozatosan elszegényedő kisnemesi családjai alkották, akik azonban még továbbra is részt tudtak venni a vármegyei hivatalok ellátásában. Helyzetük és szerepük így valójában a kisebb birtokkal rendelkező nemességgel erősen összemósódott. Őket a szerény ingatlanlannal rendelkező kurialisták és armalisták, majd a törökök elől menekült, gyakran valamelyik nagybirtokos szolgálatában álló vagyontalan kisnemesek követték. Végül a legszegényebbek a katonai vagy uradalmi szolgálatuknak köszönhetően a földesúr segítségével armalist nyert jobbágyságot voltak. S noha a század végi háború alatt ők már mindannyian adóztak, az egész nemesség mégis hatékonyan hátrította el az adófizetést. Jól példázza ezt az 1542-ben hadi célokra megajánlott vagyonadó (az úgynevezett hatvanad) esete, melynek behajtása szinte semmiféle eredményt nem hozott.

A 16. században a nemesség legszegényebb rétege gyarapodott leginkább. A törökök által megszállt területekről már az 1540-es évektől több hullámban nagyszámú csoportok érkeztek, akiknek nagy részét birtokaikat elvesztett kisnemesek alkották. Különösen jelentős belső migráció zajlott az ország határ menti nyugati vidékére Baranya és Somogy megye területéről Szigetvár 1566. évi esete után, de szlavóniai nemesek már az 1540-es években nagy számban vándoroltak erre az országrészre, majd szegődtek nem kis részben végvári szolgálatba. Emiatt például Sopron megyében a legszegényebb nemesség száma a század közepéről annak végére négy-ötszörösére emelkedett, miközben a török betörések miatt a porták száma egyre csökkent. Északon ugyanakkor Abaúj és Nógrád megyét szállták meg a hódoltságból érkezett, földjüket veszített kisnemesek. Egy részüket maguk a nagybirtokosok telepítették le, főként elhagyott jobbágy- vagy elnéptelenedett pusztatelkekre, néha azonban erőszakos birtokfoglalásokra is sor került. A nemességet ugyanakkor nem kímélte a szüntelen birtokaprózódás sem, aminek

következtében Vas megyében az sem számított ritkaságnak, hogy egy kúrián több család osztozott.

A királysági nemesség száma a menekültáradat mellett az 1570-es évektől még egy új jelenségnek köszönhetően növekedett szinte robbanásszerűen. A század utolsó negyedében a nemesítés egyre tömegesebbé vált, mely folyamatot „nemesi infláció” néven tartja számon a történetírás. Az uralkodók szolgálatuk fejében egyre több végvári katonát, a gazdaságban betöltött szerepük miatt pedig – Thököly Sebestyénhez hasonlóan – nagyszámú városi polgárt vettek fel a nemesség soraiba. Egy-egy nagybirtokos ajánlására ugyanakkor számos úgynevezett *agilis* családból, vagyis nemes anyától és jobbágy apától származó tanult ember vagy iskolázott parasztgyerek emelkedett fel a kiváltságoltak közé. Végül a század utolsó évtizedeiben már arra is volt néhány példa, hogy valaki pénzért vásároljon armálist. A nemességbe való bekerülés ezen útjai a következő évszázadban még gyakoribbá, majd egészen általánossá váltak.

A felemelkedésre ugyanakkor a kisbirtokos vagy vagyontalan nemeseknek is volt lehetőségük, bár jóval csekélyebb mértékben, mint középbirtokos társaiknak. A szegénységből kivezető legfontosabb utat részben számukra is a végvári katonáskodás kínálta, amelynek köszönhetően egy-egy kisebb vár kapitányi posztjára a tehetségesebbek és szerencsebbek könnyen eljuthattak. Sőt ritkán még országos katonai tisztségeket is elnyerhettek, és egyúttal nagyobb birtokot is szerezhettek. Az egyik legkirívóbb eset Thelekessy Imre pályája volt, aki a mohácsi csatátéren még Paksy Balázs győri püspök egyszerű huszárként küzdött a törökökkel. Bő három évtizeddel később viszont – pápai, veszprémi, győri, lévai és komáromi szolgálat után –, 1559-ben ő lett a felső-magyarországi főkapitányság első parancsnoka, ami az országgyűlésen a főnemesség nem csekély felháborodását váltotta ki. Gregoróczy Vince győri magyar vicegenerális pedig hosszú szolgálatának és örökölt ausztriai birtokainak köszönhetően még az alsó-ausztriai *Ritterstand*-ba is felvételt nyert (1568) – bár esete kivételnek számított. A végvári hadakozás mellett egy-egy tekintélyesebb nagybirtokos seregében, uradalmanak irányításában vagy valamelyik tiszte helyettesítésében familiárisként teljesített szolgálat is segíthette kisebb-nagyobb karrierek befu-

tását. Perneszi György egykori esztergomi érseki tisztartásból például a 16. század közepére Nádasdy Tamás nádor vezető udvarbírája és egyik fő szervitora lett. A poszttal természetesen birtokok is párosultak, részben a nádor 32 jobbágytelekig terjedő adományi jogkörének, részben az uralkodónál való közbenjárásnak köszönhetően.

A birtokgyarapítást követően még a kisebb ingatlanokkal rendelkezők is kihasználhatták az agrárkonjunktúra lehetőségeit (főleg a gabona- és szőlőtermesztést), persze saját szintjüknek megfelelő mértékben. A földvásárlás és a vagyongyűjtés ezért még a szegényebb nemesi réteg-nél is megfigyelhető volt. Végül a felemelkedés egyik különleges útjának az értelmiségi-hivatali pálya számított. A Sopron megyei kisbirtokos, Cziráky Mózes például egyszerű vármegyei szolgabíróból emelkedett fel két évtized alatt – elsősorban kiváló ügyvédi, majd ítélmesteri munkájának köszönhetően – egészen az ország egyik főbírói tisztébe, a személynökségbe. Az említett Nagyváthy Ferenc pedig a pénzügyi hivatali pályán lépdelt egyre felfelé a Magyar Kamara pénztárnoki tisztéből a felső-magyarországi végváruadalmak főudvarbírájának posztjára. S bár az efféle üstökösszerű karrierok nem számítottak általánosnak, a hivatali-értelmiségi pálya mégis sokak számára hozott számottevő anyagi gyarapodást.

A magyarországi köznemesség – nem számítva most horvátországi társait – rendkívüli sokszínűsége ellenére egyetlen dologban nagyjából mégis egységes volt. Nevezetesen: anyanyelvét és etnikumát tekintve a nemesség – legalábbis a század második feléig – túlnyomórészt magyar volt. Kivételt mindössze néhány északi határmegye jelentett. Trencsénben például jócskán akadtak már szlovák kisbirtokosok, de Zólyomban, Árvában, Turócbán és Liptóban is keveredett a magyar és a szlovák köznemesség. Ezeken a területeken ugyanakkor a vezető réteg is gyakorta szláv származású, bár utóbb teljességgel elmagyarosodott csoport volt (például a Podmaniczkyak, az Ostrosithok, a Kosztákák, a Rakovszkyak vagy a később Szentiványivá átkeresztelt Szvatojánszkyak). A távoli Máramarosban pedig jelentős számú volt már az ortodox vallású román kisbirtokosság is, s itt szintén csupán a vagyonosabbak és a tisztségeket viselők magyarosodtak el. Biharban ugyanakkor a század közepén még csak a birtokosok egytizede volt román

nyelvű; a legdélebbre fekvő területekről elmenekült magyar nemesek helyét viszont délszláv (szerb és horvát) előkelők vették át. Mindez azonban már az ország etnikai képeinek fokozatos megváltozásával állt összefüggésben, melyről a *Honkeresők* című fejezetben hamarosan bőven szólnunk.

Egy új köztes réteg: a végvári katonaság A magyar társadalomban a 16. század-

ban bekövetkezett legjelentősebb változás a végvári katonaság vagy – miként a korban nevezték – a „vitézlő nép” kialakulása volt. Ez a török hódítás következményeként végbemenő óriási átalakulás több szempontból különösen figyelemreméltó. Egyrészt a magyar társadalom a Mohács utáni fél évszázadban olyan új réteggel bővült, mely társadalomtörténetünknek pusztán átmeneti fejleménye volt, hiszen az oszmánok kiűzése után a 18. század első évtizedeire ugyanolyan gyorsan tűnt el, ahogyan az 1570-es évekre megszületett. Másrészt a „vitézlő nép” létrejötté hatással volt a magyar társadalom minden egyes rétegére, a fő- és köznemességre éppúgy, mint a jobbágságra, de még a városi polgárságra is.

A különleges fegyverforgató réteg kialakulása az új határvédelmi rendszer kiépítésével egyidejűleg ment végbe. Mivel ez a középkori királyság déli védvonalától már sok száz kilométerrel északabbra jött létre, a két várvonal katonasága között kevés folytonosság mutatható ki. Kivételt pusztán a horvát végek délszláv katonái jelentettek, ahol a frontvonal Mohács után alig húzódott valamivel északabbra. Az 1520-as években összeomlott déli várláncolatban szolgálók többsége ugyanis még nem magyar, hanem főként szerb és horvát kisnemesekből, valamint parasztokból verbuválódott. Rajtuk kívül még néhány nándorfehérvári és temesvári magyar huszár, valamint a Komárom vidékén letelepedett al-dunai rác flottakatonaság (a naszádosok), illetve Győrben a Bakics Pállal együtt gyökeret vert rác huszárok jelentettek kapcsolatot a régi és az új végvári hadinép között. S jóllehet a hadviselés és az életmód – a határ menti küzdelem jellegéből adódóan – az új várhalózatban igen hasonlított a korábbira, a Mohács előtti, többnyire

idegen várkatonaság még nem vált önálló és egységes társadalmi réteggé. Erre majd csak Buda elestét követően s már az ország belső területein került sor.

Az 1570-es évekre megszervezett új végvárvonal katonaságának legmeghatározóbb részét már magyarok alkották. A „vitélző nép” önálló társadalmi réteggé válásában – túlnyomórészt magyar etnikuma mellett – származás szerinti tagozódása is alapvető szerepet játszott. Tömegeit jobbágyok és földjüket veszített magyar kisnemesek alkották. A létbizonytalanságba kerülők felfogadására tehát igen kedvező volt a helyzet, ugyanakkor foglalkoztatásuk – fegyverforgatásban való jártasságuk miatt – egyúttal szükséges is volt. Az 1547. évi pozsonyi országgyűlés ezért szorgalmazta, hogy mivel „fölső számban van szolgálni kész ember, aki birtokaiból kiűzetett, ezek helyezettessenek a végvárakba”. A végváriak alacsonyabb rangú tisztikarát (vajdák, hadnagyok, várnagyok stb.) kisnemesek, a magasabb posztokat (várkapitányok és helyetteseik) viszont általában középbirtokosok látták el. Végül a főkapitányságok vezető posztjait – néhány kivételtől eltekintve – magyar és idegen főnemesek töltötték be. A nemességgel való keveredés jelentős mértékben elősegítette, hogy a társadalom legmeghatározóbb rétege – bizonyos ellenállás után – tudomásul vette az újonnan született csoport különleges státusát.

A század második felében a végvári katonaság a határvédelmi rendszer kiépültével már mintegy 20–22 000 (családtagjaikkal együtt jóval több mint százezer) főre gyarapodott, azaz létszámában a nemességet is túlhaladta. Jelentőségét elsősorban mégis állandó fegyveres szolgálatainak, valamint – miként arra már utaltunk – a hódoltsággal való kapcsolattartásban játszott szerepének köszönhetette. Nélkülözhetetlen szolgálataik fejében a végváriak fokozatosan mind több kiváltságot szereztek. Mivel uralkodói szolgálatban álltak, ezért jobbágyi származású tagjaik mentesültek a földesúri joghatóság alól, azaz – a nemességhez hasonlóan – Magyarország királyain kívül senki más hatalma alá nem tartoztak. Emellett ők is pusztán vérükkel adóztak, tehát mentesek voltak minden földesúri és állami szolgáltatás alól, ami korábban a magyar nemesség legfőbb és kizárólagos privilégiuma volt.

A végvári társadalom – a kiváltságoltak tiltakozása ellenére – a szá-

zad végére már önálló igazságszolgáltatással is rendelkezett. A várkatonák által elkövetett bűntettek felett nem az úriszék vagy a vármegyei törvényszék, hanem a várkapitányok ítélőszéke, az úgynevezett seregszék (*sedes bellica*) hozta meg döntését. A hadi bíraskodás európai fejlődésében különleges magyarországi sajátosságnak számított, hogy ha valaki a seregszéken hozott ítélettel nem elégedett meg, akkor a végvidéki főkapitányok székhelyein működő hadiszékekhez fellebbezhetett. Amennyiben a szintén esküdtszék formájában ítélkező másodfokú bíróság jóváhagyta a seregszék határozatát, az elítélt már csak az uralkodóhoz fordulhatott kegyelemért.

A Német-római Birodalomban szolgáló német lovas és gyalogos katonaság haditörvénykönyvéhez hasonlóan a magyar végvári hadinép is önálló hadiszabályzattal rendelkezett. Külön érdekességgént tartható számon, hogy mind a német, mind a magyar hadicikkekelyek kidolgozásában Lazarus von Schwendi felső-magyarországi főkapitánynak, a század egyik legjelentősebb hadvezérének és katonai szakírójának volt meghatározó szerepe. Míg azonban a német lovasság és gyalogság hadiszabályzatát az 1570. évi speyeri birodalmi gyűlésen a rendek törvénybe iktatták, sőt azonnal kinyomtatták, a huszárok és hajdúk rendtartását a nemesség tiltakozása miatt a magyar diéta sohasem cikkelyezte be. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy jóval csekélyebb hatást gyakorolt a végváriak igazságszolgáltatására, mint az 1570. évi haditörvénykönyv a német zsoldosok jogszolgáltatására. A magyarországi hadibíraskodásban ezért lett a végvári szokásjognak meghatározóbb szerepe. A nemességnek a végváriak önálló hadibíraskodásának megszállását mégsem sikerült megakadályoznia. Mindez pedig azt jelentette, hogy ettől fogva a sereg- és hadiszékeken nemes és nem nemes ugyanazon bíróság elé került, ami a középkori Magyarországon teljesen elképzelhetetlen volt. A nemesség önálló ítélkezése valójában mégsem sérült számottevően. A végvári bíróságok – kevés kivételtől eltekintve – ugyanis nemesek esetében pusztán kifejezetten katonai kihágások esetében hoztak határozatot.

A század második felére a várkatonák az úgynevezett kisebb királyi haszonvételek körébe tartozó bor-, sör-, pálinka- és húskimérés, azaz a kocsmá- és mészárszéktartás jogát is megszerezték, bár pusztán két

nyári (vagy a június-júliusi, vagy a július-augusztusi) hónapra. Ebben az játszhatta a legfőbb szerepet, hogy az Udvari Kamara még a tetemes birodalmi és osztrák örökös tartományi segélyek ellenére sem tudta megnyugtatóan biztosítani a végváriak pénzben és posztóban történő fizetését. (Innen ered a nevezetes mondás: „se pénz, se posztó”). A bor- és húskimérésnek számottevő jelentősége volt, miután – miként megismertük – a földesurak készpénzbevételeinek legnagyobb része is ebből származott.

A 16. század végétől a végvári katonák már vallásszabadsággal is bírtak. Az 1606. évi bécsi béke 1. cikkelye, majd az azt megerősítő 1608. évi pozsonyi országgyűlés ezt a kiváltságukat ráadásul már törvényileg is biztosította. Emellett megüresedett tisztségeikre is javaslatokat tehettek, bár a végső döntés – a gyalogvajdák és lovas hadnagyok szintjéig – a Haditanács hatáskörébe tartozott. Kollektív jogainak és megszilárduló szokásainak köszönhetően a „vitélző nép” tudatilag is fokozatosan egységesedett, így a magyar társadalom önálló és meghatározó rétegévé vált. Bár a szokásjogra alapozott, féltve őrzött kiváltságait – a vallásszabadságot kivéve – sohasem foglalták írásba, a társadalom szerkezetében a nemesség és a jobbágyosság között mégis közbülső helyet foglalt el, noha kétségkívül az előbbihez állt jóval közelebb.

Mindezek ellenére a végvári társadalom nem volt egységes réteg. A származásból eredő különbségeket a felemelkedés csak egy adott szintig és nem tömeges mértékben tüntethette el. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy vitézségüknek köszönhetően sokan szereztek nemességet, sőt néhány páratlanul felívelő karriert is ismerünk. Példaként említhetjük a neves bajvivó Thury György pályafutását. Az 1540-es években Thury egyszerű huszárlégényként még a kis Ság várában (Hont megye) Várday Pál esztergomi érsek zsoldján kezdte szolgálatát. Az 1550-es évek közepén azután Lévára, majd Palotára került kapitánynak. Itteni tevékenysége mind végvidéki főkapitánya székhelyén, Győrött, mind a bécsi Haditanácsban komoly elismerést váltott ki. 1563 őszén ezért Miksa főherceg magyar királlyá koronázásakor aransarkantyús vitézzé ütötték, majd Szigetvár elestét követően 1567-ben a kiépülő kanizsai főkapitányság élére nevezték ki. 1571 tavaszán egy török elleni összecsapásban itt érte a halál. Ekkor azonban már az ország leghíre-

sebb kapitányai közé tartozott, akinek szolgálatai fejében birtokai is egyre gyarapodtak. Elismertségét kiválóan jelezte, hogy Schwendi generállal és Miksa királlyal együtt külön metszet készült róla.

A korabeli európai zsoldosseregekhez hasonlóan a paraszti származásúak többsége a „vitézlő népen” belül is a gyalogságban, míg a köznemesek inkább a könnyűlovasság soraiban katonáskodtak. A dunai flotta már II. Lajos király által (1525) kiváltságokhoz juttatott rétege, a Komáromban letelepedett naszádosok továbbra is speciális csoportot alkottak, mert privilégiumaikat 1554-ben Ferdinánd király is megerősítette. Egy részük még szerb etnikumával járó szokásait és ortodox vallását is megőrizte (sőt pópájukat is a kamara fizette), ami szintén elkülönítette őket a végváriak más rétegeitől. Ráadásul a tizenöt éves háború idején nagy tömegű utánpótlást kaptak, részben ide érkező rác menekültekből, részben pedig a Pálffy Miklós által baranyai-tolnai területekről erővel áttelepített honfitársaikból. Hasonló volt a helyzet Győrött is, ahol a 17. század elején az 1580-as évekre igen megfogyatkozott rácok sorait újabb menekültek frissítették fel. Ők az erődváros melletti úgynevezett Újváros Rác utcájában, valamint a Rába menti falvakban telepedtek le.

Végül a harmadik – ez időben még nem önállósult – fegyvernem, a tűzérség tagjai kizárólag németek közül kerültek ki, miként a végvárak nehezebb fegyverzetű gyalogságát és lovasságát, sőt a főtiszti kar egy rétegét is ők alkották. Számuk összességében nem volt lebecsülendő: az 1580-as években a végvári hadinép mintegy ötödét tették ki. Különösen a nagyobb erődítményekben, a főkapitányi központokban volt meghatározó szerepük. Mivel mind nyelvük, mind fegyverzetük, mind szokásaik eltértek a magyar vagy a délszláv katonaságétól, a magyarországi vitézlő társadalom külön színfoltját alkották. Bár egy részük egészen távolról, a Német-római Birodalomból került zsoldosként a magyar hadszíntérre, többségük sohasem tért vissza egykori lakhelyére. Telepedésük után utódaik általában folytatták katonai szolgálatukat, esetleg a jelentősebb őrséggel rendelkező szabad királyi (például Kassa) vagy mezővárosok (Győr) polgárságába tagozódtak be, egy-egy céhes mesterséget (fegyvergyártók, szabók stb.) kitanulva vagy magyar feleséget választva.

A „vitélző nép” összetételéhez hasonlóan életmódja is rendkívül színes, sőt felemás volt. A végvári katonaság mindennapos fizetett szolgálata ellenére sem volt modern értelemben vett állandó zsoldos haderő. Fejlődése a határ menti hadviselésnek köszönhetően ezért már a 16. században olyan különleges útra lépett, amelyhez Európában – talán egyedül a kozákságot leszámítva – nem nagyon volt hasonló példa. A végváriak részben akadozó zsoldellátásuk, részben a kedvező gazdasági lehetőségek felismerése következtében az 1568 utáni „nyugalmasabb” időszakban már nem pusztán a törökök elleni portyázással és bajvivással voltak elfoglalva. Hétköznapijaik egy részét a várak melletti földeken vagy szőlőkben töltötték. Ezt igazolja, hogy 1578-ban a kiskomáromi kapitány utasítása már arról rendelkezett, hogy a katonák maradjanak meg a fegyverforgatásnál, a parasztság dolgába pedig ne ártsák magukat. Ennek az előírásnak azonban nem sok fogantatja lett, mivel anyagiilag maguk a kapitányok is érdekeltek voltak a különféle „vállalkozásokban”. A gyalogok ezért a várak körül továbbra is maguk művelték birtokaikat, borukat pedig saját kocsmájukban vagy a vásárokon értékesítették. A huszárok számára ugyanakkor a marhahajtás és az állatcsempészés virágzása kínált számottevő jövedelmet, de néhányan a határ mentén a váltságdíjért folytatott rabkereskedelemből is meggazdagodhattak. (Ugyanez viszont egy-egy családtag török fogságba kerülése esetén sokak számára olykor teljes anyagi pusztulást hozott.) Végül a nagyobb erődítmények katonái még kézművességre is adhatták a fejüket, miként Győrben a főkapitány joghatósága alá tartozó német polgári mesterek, akik a katonaság ellátása szempontjából fontos céheket alapítottak (elsőként 1582-ben a vargák). Ezek szabályzatait a főkapitányok erősítették meg.

A megindult folyamatok a harmincéves háború (1618–1648) következtében nehezebbé váló zsoldellátás miatt a 17. században tovább erősödtek. A végvári katonaság tehát félig katonai, félig polgári életmódot folytatott, ami természetesen konfliktusokat eredményezett a termelőmunkát végző jobbágysággal, a kézművesiparban meghatározó szerepet játszó városi polgársággal, de még a nemességgel is. Az utóbbi társadalmi csoporttal ráadásul a kiváltságaikkal való visszaélések és túlkapások is gyakran ellentétekhez vezettek. Mindez harcértékükre és egész

fejlődésükre rányomta a bélyegét. Ennek ellenére mégsem állítható, hogy a végvári katonaság fejlődése zsákutcát jelentett volna. Helyesebb, ha egyedi, a törökellenes magyarországi hadszíntér adottságaihoz igazodó külön útról beszélünk. A „vitézló nép” egészen a török kor végéig tökéletesen ellátta azt a feladatot, amelyre a 16. század második felében megszervezték. Bár fejlődése jelentősen eltért a kora újkori zsoldoshadseregektől, ezrekbe szervezése után a 17. század végétől egyik csoportja, a magyar huszárság a Habsburg Birodalom, sőt a Francia Királyság állandó hadseregének is meghatározó elemévé vált.

Jobbágyok és parasztok Bár a katonai szolgálat a kiváltságokkal nem rendelkező jobbágyok számára is felemelkedési lehetőséget kínált, a társadalom legnépesebb rétegét továbbra is ők alkották. A Dózsa György vezette 1514. évi parasztfelkelés után kimondott röghözkötésükre ugyan a század folyamán az ország egyes területein történtek kísérletek, ez teljességgel szinte sehol sem valósult meg. Sőt a jobbágyok költözését a török háborúk, az egyre növekvő végvári katonaság emberigénye, valamint a nagybirtokosok majorságaik növelésére irányuló törekvései is elősegítették. Főként ezekkel magyarázható, hogy az 1540-es évek második felétől a szabad költözést korlátozott mértékben már az országgyűlési határozatok is lehetővé tették, sőt 1556-ban a korábbi szigorú tilalmat némi megkötésekkel végleg feloldották (27–33. tc.).

A földesurakhoz hasonlóan alattvalóik sem képeztek egységes réteget, hanem az ország eltérő természeti-gazdasági viszonyainak, a gazdaságkodás módjának és a kereskedelembe való bekapcsolódásnak megfelelően számos csoportra tagozódtak. Legtehetősebb rétegüket a hódolt-sági és azon kívüli mezővárosoknak – a gazdaságról szóló előző fejezetben sokat emlegetett – parasztpolgárai alkották. Ők azonban több szempontból inkább polgárnak, mint parasztnak számítottak. A marhatenyésztésben és a nyugatra irányuló élőállat-kereskedelemben való részvételüknek köszönhetően módosabb csoportjuk, a tőzsérgazdák általában magasabb színvonalon éltek, mint például a királyság nemesi falvaiban lakó kisnemesek vagy akár egyes királyi városok polgá-

rai. De még kevésbé tehetős, pusztán állattenyésztő tagjaik is gyakran tartottak napszámosokat és cselédeket. Anyagi gyarapodásuk lakóhelyük önkormányzataiban is fontos szerephez juttatta őket.

A gazdagparaszsok helyzete számos tekintetben hasonlított a mezővárosi parasztpolgárokéhoz. Számuk a királysági területeken a század végén a parasztság mintegy 7–8 százalékára rúgott, bár a tizenöt éves háború csapásai következtében valamelyest csökkent. Ők az állattenyésztésen kívül a környék lakosságának és végvári katonaságának ellátása szempontjából meghatározó gabona- és szőlőtermesztésből is gyarapodhattak. A csallóközi magyar jobbágysok azonban rendszeresen szállítottak gabonát és tenyésztett baromfit még a bécsi vásárookra is. Különösen azok a gazdagparaszsok voltak előnyös helyzetben, akik a jobbágysok rendszerétől független állattenyésztést vagy szőlőművelést folytattak, például irtásföldeken és bérelt legelőkön, illetve szőlőhegyeken. Ők állandó és időszakos alkalmazottakat is tartottak a házaiknál szükséges napi munkák elvégzésére, állataik legeltetésére vagy aratásra, szüretre stb. A szőlőtermesztés több szempontból kedvezett a tehetősebb jobbágysok gyarapodásának, s nemcsak a nagyobb, hanem a kisebb és rosszabbul vagy gyengébb minőségben termő borvidékeken is. Egyrészt, noha ezek a jobbágysok sem mentesültek a földesúri adózás alól, az általuk fizetett hegyvám (*ius montanum*) nem változó nagyságú terméshányad, hanem előre megszabott bormennyiség vagy annak pénzbeli megváltása volt. Másrészt a szőlőművelés gondos munkát igényelt, így a robot alkalmazása nem volt ajánlatos. A földesurak ezért szőlőhegyeiket bér munkával műveltették meg, ez viszont a gazdagparaszsok számára nagyszerű lehetőséget kínált, hogy újabb parcellákat vegyenek bérbe.

A szőlőhegyeken nemcsak helybéli, hanem úgynevezett *extraneus*, azaz idegen, nem helyben lakó jobbágysok, valamint mezővárosi parasztsok, városi polgárok, sőt nemesek is bérelhettek vagy birtokolhattak földet. Miként már a középkor végén, úgy a 16. században is a szőlőtermesztés e módja az egri, a miskolci, a bihari, valamint főként a tokaj-hegyaljai borvidéken terjedt el. Az utóbbi területen a helybéli jobbágysok mellett a szőlőtermesztésben a felső-magyarországi királyi és mezővárosok polgárai is meghatározó szerepet játszottak. Természete-

sen szüleiket sem ők, sem a gazdagparasztnak nem maguk művelték, hanem napszámosokat foglalkoztattak. A szőlősgazdáknak pedig még külön önkormányzatuk is volt. Úgynevezett hegyközségekbe tömörültek, évente több alkalommal hegygyűléseket tartottak, ahol maguk választották szőlőhegyük első emberét, a hegybíró (hegymestert) és a munkáját segítő 6–12 esküdter. A hegyközségek életét szabályozó úgynevezett hegytörvényeket (statútumokat) is ugyanitt hozták meg.

A nagybirtokokon gazdálkodó telkes parasztnak helyzete általában jóval nehezebb és kötöttebb volt. A földesurak ugyanis felismerték az agrárkonjunktúra kiváló lehetőségeit, ezért növelni kezdték a terményadót, és kiszélesítették a kilencedbe tartozó termények körét. Az állódi-umok kialakítása miatt megnövekedett munkaigény következtében a jobbágynak robotterhei is emelkedtek, különösen a század második felében. A földesurak leginkább szántáskor, vetéskor, kaszáláskor, aratás-kor, fuvarozáskor és szüret idején vették igénybe jobbágyaik munkáját. Heti egy napnál többet azonban – legalábbis elvileg – az országgyűlés rendeletei értelmében senki sem dolgoztathatott; a gyakorlat a század vége felé mégis gyakran már ennek sokszorosát jelentette. A robot mellett egyes területeken meghatározóvá vált a bérmunka is, hiszen a majorsági területek egy részét egyfelől állandó alkalmazottakkal (majorosok, kertészek, pásztorok, béresek stb.), másfelől napszámosokkal (például aratók, cséplők stb.) műveltették meg.

Az utóbb említett rétegek a jobbágyság szegényebb csoportjaiba tartoztak. Ők már főleg a földhöz nem jutó családtagokból, illetve a zsellé-rekből kerültek ki. A birtoktalan nemességhez hasonlóan még a majorsági alkalmazottak és a cselédek között is jelentős különbségek voltak. Bár fizetség fejében mindannyiuknak állandó munkájuk volt, a belső szolgálatot teljesítő alkalmazottak és cselédek (kocsis, szakács, szobalány, kertész) élete nem volt összehasonlítható az állatgondozó pásztorok, gulyások, juhászok, csikósok, kanászok mindennapjaival. Utóbbiak viszont a szintén hosszabb időre felfogadott béreseknél, valamint a pusztán időlegesen alkalmazott napszámosoknál még mindig kedvezőbb helyzetben voltak.

A rendkívüli sokszínűség a magyar társadalom – felületes megállapítással – általában legszegényebbnek tartott rétegére, a zsellérekre (in-

quintus) is igaz volt. Számuk a középkor végéhez képest a 16. században főként a hódoltság peremterületein gyarapodott tovább, így 100 jobbágyra országos átlagban már mintegy 25-30 zsellér jutott. A védettebb országrészekben és a nagybirtokokon (például Vas megyében) ez a folyamat jóval kevésbé vagy egyáltalán nem volt jellemző. Jóllehet nagy hányaduk igen szerény színvonalon tengette életét, egy részük még jobbágytelek hiányában sem számított szegénynek. Azok ugyanis, akik bérelt legelőkön, irtásföldeken vagy szőlőhegyeken bekapcsolódtak az állattenyésztésbe és a szőlőtermesztésbe, gyakran módosabbak voltak és jobban éltek, mint a telkes jobbágyok. A legszegényebbeknek viszont még házuk sem volt – őket nevezték házatlan zselléréknek (*subinquilinus*) –, így általában a gazdagparasztsok mellett laktak, és azok napszámosaiként dolgoztak. A zsellérek számát növelték az adóösszeírásokban felbukkanó úgynevezett „szegények” (*pauper*) is, akiknek javai annyira megfogyatkoztak, hogy már nem érték el a hatforintos adóalapot, s ezért mentesültek az adófizetés alól. Számuk elsősorban a török portyák által leginkább érintett területeken gyarapodott. Amennyiben nem tudtak megerősödni, előbb-utóbb kénytelenek voltak beköltözni a közeli mezővárosokba, vagy béresként, napszámosként a nagybirtokokon próbáltak megélhetést találni.

A legnagyobb áldozatot a török korban is a társadalom legnépesebb és legszegényebb rétegének kellett elszenvednie. Az ellenséges betörések nagyjából öket sújtották, soraikból szedte legtöbb áldozatát a szultáni vagy a királyi csapatok pusztítása, illetve a seregekkel gyakran együtt járó gyűjtogatás, éhínség és járvány. A jobbágyokra várt a végvárak ingyenmunkájukkal (*gratuitus labor*) történő megerősítése is, ami a robottal együtt állataik erejét is gyakran fölemésztette, eszközeiket pedig tönkretette. Mindeközben pedig uralkodójuk hadiadója és földesuraik kilencede mellett az egyháznak még tizeddel is tartoztak – bár a földbirtokosok egy jelentős része bérelte vagy szekularizálta a tizedet, és így összességében gyakran kéttizednyi adót, azaz úgynevezett bor- és gabonaötödöt (*quinta*) szedett. Ráadásul a településhálózat pusztulása is őket érintette legsúlyosabban. Szegényedésük folyamata mind ezen okok következtében tovább tartott. Ennek ellenére hosszú ideig páratlan regenerálódási képességről tettek tanúbizonyságot, hiszen

egy-egy pusztító portya után sokan visszatértek felégetett és kirabolat falvaikba, majd kezdtek újra termelőmunkába. Ebben a folyamatban az első igazán nagy törést majd a század végének hosszú hadakozása, a tízenöt éves háború okozta. Ez még szélesebb rétegek számára járt továbbí szegényedéssel, vagy kényszerítette őket a zsellérek és napszámosok soraiba, illetve a közeli mezővárosok legszegényebb rétegébe.

Városi polgárság A 16. századi magyar társadalom legkisebb kiváltságolt rétegét a szabad királyi és bányavárosi polgárok alkották. Noha gazdag levéltáraiknak (Sopron, Nagyszombat, Kassa, Lőcse, Körmöcbánya stb.) köszönhetően a rájuk vonatkozó források nagy számban maradtak fenn, a kutatások jelenlegi szintjén – bemutatott gazdasági szerepüket kivéve – sajnos még középkori helyzetüknél is kevesebbet tudunk róluk. Összlétszámuk a 16. század második felében mintegy 40–50 000 fő lehetett. Az egyes királyi városok lakosságszáma – még a komolyabb betelepülések ellenére is – alig gyarapodott, sőt gyakran stagnált, miközben a törökök által megszállt területeken maradtak fejlődése hanyatlott.

A betelepülők természetesen a hódoltságú városokból érkeztek a királyi Magyarországra, illetve kisebb részben Erdélybe. Buda erős és tekintélyes német polgársága nagyrészt Pozsonyba és Bécsbe menekült. A század végére már az egykori főváros és szomszédja, Pest magyar lakossága is igen megfogytakozott. Aki tehette, Nagyszombatba, Kassára, Váradra, illetve az utóbbin keresztül vagy a felső-magyarországi városokba, vagy Kolozsvárra tette át lakhelyét. A budaiak mellett – kezdeti kivárás után – az 1550-es évek második felétől a szegediek egy része is pánikszzerű gyorsasággal távozott a hódoltságból, és vert gyökeret Pozsonyban, Nagyszombatban, Kassán, Debrecenben, Kolozsvárott, de ötvöseikből még Münchenbe és Krakkóba is jutott. Az egykori szabad királyi városok mellett néhány török fennhatóság alatt álló jelentősebb mezővárosból is települtek át polgárok a királýsági nagyvárosokba. A mezőtúri származású Thököly Sebestyénen kívül többen érkeztek Nagyszombatba Debrecenből, sőt még a Maros-parti Makóról is.

Mivel a menekülők túlnyomórészt magyarok voltak, betelepülésük

jelentősen átalakította a korábban jobbra német lakosságú vagy legalábbis német irányítás alatt álló városok közösségét. Kassa nemzetiségi összetételének megváltozása volt az egyik legszembetűnőbb. A középkorban erős német polgársága a beáramlóknak köszönhetően a század második felére kisebbségbe szorult. Politikai szerepét ennek ellenére egy ideig még képes volt megtartani, a 17. század elejére viszont részben kihalt, részben elmagyarosodott. Nagyszombatban hasonló folyamatok mentek végbe, aminek eredményeként a város vezetését ott már a század közepétől a jóval meghatározóbb magyar népcsoport vette át. Pusztán a gazdaságilag kevésbé fejlődő és részben védettebb helyen fekvő Pozsony, Sopron, Kőszeg, valamint a szepességi és az erdélyi száz városok tudták megőrizni német polgárságukat.

A királysági városokba érkező betelepülők másik jelentős csoportját a nemesség alkotta. A frontvonaltól távolabb fekvő hivatali-egyházi központokba (például Pozsony és Nagyszombat) elsősorban főurak és tisztségviselők, a határvédelemben is szerepet játszó szabad királyi (Kassa) és mezővárosokba (Győr) viszont főként katonáskodó nemések költöztek be. Az utóbbi városokba még komolyabb helyőrség is került, ami szintén hatott a polgárság fejlődésére és életmódjára. A nemesség és a katonaság ugyanis nem fizetett adót, ami gyakran komoly ellentétekhez vezetett. A város nyújtotta kedvező gazdasági lehetőségeket viszont mindkét társadalmi csoport igyekezett minél jobban kihasználni. A nemések főként a kereskedelem hasznából kívántak részesedni, a fegyverforgatók pedig elsősorban a kézművesiparba kapcsolódtak be. A nemések szerényebb vagyonú rétege házasságok útján hamarosan keveredni kezdett a polgárság elitjével, miközben Kassán például az idegen gyalogok a német polgárcsaládokkal kerültek rokonságba. A városokba betelepült nemesség életmódja mindeközben egyre inkább mintá lett a polgárság vezető rétege számára – miként Magyar István írta: „Az polgári rend a nemes öltözetre, az nemesség az urakéra, az urak az fejedelmekére űznek, úgy annyira, hogy majd alig tehetsz immár választást közöttük.” Emiatt a polgárok mindent megtettek annak érdekében, hogy földet és armálist szerezzenek.

A városok nemessége a 16. század második felében mégsem a betelepülőknek köszönhetően gyarapodott számottevően. Miként a német

területeken (például Nürnbergben), nálunk is meghatározóbb volt a nemességet szerző polgárok száma. A kereskedésből meggazdagodott városlakók a „nemesi infláció” időszakában mind a jelentősebb királyi (Nagyszombat, Kassa), mind a tehetősebb mezővárosokban (Győr, Komárom) már gyakran jutottak a kiváltságoltak közé. 1611-ben például a Rába-parti városban már 23 polgár-nemest számoltak össze, akik kisebb vármegyei tisztségeket (szolgabíró, esküdt) is betöltöttek. Ilyen családból származott a 17. század első felének két győri püspöke, a keserű nürnbergi élményei kapcsán már említett Lépes Bálint (1619–1623) és utóda, Dallos Miklós (1623–1630) is; mindkettőjük édesapja a század végén szerzett armálist. A nemességgel bíró polgárok a városi vezető réteg meghatározó részét alkották, sőt a későbbiekben a nemesi cím több helyen szinte előfeltétele lett a bírói tisztség betöltésének.

A többi társadalmi réteghez hasonlóan a városi polgárság is erősen differenciálódott, mind vagyonát, mind politikai szerepét, sőt még jogállását tekintve is. Elitjébe városonként néhány tucat egymással rokon család, a leggazdagabb kereskedők és kézművesek tartoztak. Ők rendelkeztek a legjelentősebb ingatlanokkal, a városi tanács döntéshozó tagjaiként pedig kezükben tartották a közösség politikai vezetését is. Utánuk következett a középpolgárság széles rétege, főként a szegényebb kereskedők és kézművesek. A városok alsóbb néprétegébe a legszegényebb adófizetők, a polgárjoggal ugyan bíró, de adót nem fizető, valamint a polgárjoggal nem rendelkező városlakók számítottak. Az utolsó réteg sem volt azonban egységes. Ebbe tartoztak a céhes mesterlegények, az inasok, a gazdagabb polgárok szöleit művelő napszámosok, a házaiknál alkalmazott cselédek, sőt még a „tiszteességtelen” foglalkozást űzők (kéjnek, hóhérok, zenészek) is.

A polgárság vezető rétege a városon belül térbelileg is elhatárolódott az alsóbb csoportoktól. A viszonylag jól kutatott Kassa városáról például tudjuk, hogy a polgárok két, egymástól elég jól megkülönböztethető, de azért egymást kiegészítő rendszer szerint különültek el. Az elit a város központi fekvésű részén, a Szent Erzsébet-székesegyház környékén, vagyis a főtéren lakott, míg a többiek a külsőbb környező utcákat foglalták el. A középréteg foglalkozások szerint tagolódott tovább, sőt

eszerint őrizte a városhatár egy-egy bástyáját vagy tornyát is. Az elkülönülés ellenére a várost vezető elit és a középréteg között volt bizonyos átmenet, hiszen közös érdekeik védelmében sokszor egymásra voltak utalva. Az iparosok egy-egy tehetségesebb és nagyobb vagyonra szert tevő tagja (főleg néhány ötvös, szabó és varga) gyakran kapaszkodott fel az elit soraiba, majd került annak tagjaival rokoni kapcsolatba.

Várostörténetünk általában – jogi szempontból csoportosítva a településeket – pusztán a peres ügyeiket a tárnokmester és a személynök székeire fellebbező tárnoki és személynöki városok (a század második felében: Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Eperjes, Bártfa; illetve Lőcse) lakóit tekinti „valódi” polgároknak. Ennek ellenére mindenképpen szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a 16–17. században néhány jelentősebb földesúri mezőváros is komoly kiváltságokkal (vám- és adófizetési mentességek, árumegállító jog, borkimérési privilégium stb.) rendelkezett. Ezeknek köszönhetően – *gazdasági szerepét és városi feladatkörét tekintve* – meghatározóbb helyet foglalt el az ország gazdasági életében és városhálózatában, mint egy-egy kevésbé fejlődő szabad királyi vagy bányaváros. Sőt e mezővárosok lakói vagyonukat és életszínvonalukat tekintve is gyakran megelőzték a „valódi” polgárokat. Ebből a szempontból korszakunkban a Rába-parti erőd- és kereskedőváros, Győr, valamint a marhatenyésztésben és az állatkereskedelemben jeleskedő cívisváros, Debrecen szolgál kiváló példaként. Nem véletlen, hogy – a frontvonal közvetlen közelsége ellenére – éppen ezek a kiváltságolt mezővárosok tudták megőrizni, majd gyarapítani privilégiumaikat, sőt megtenni az első lépéseket a török kiverése után elnyert szabad királyi városi rang megszerzéséhez.

Végül rövid kitekintésben szeretnénk utalni arra, hogy a 17. század elejétől a magyar társadalom történetében egy korábban alig megfigyelhető jelenség kezdett egyre inkább megerősödni. Mivel a tizenöt éves háború alatt a magyar településhálózat alapjaiban roppant meg, sok ezer ember vált a frontvonal közelében földönfutóvá. Egy részük kilátástalannak tűnő helyzetéből Bocskai István zászlaja alatt próbált kiutat keresni. A fejedelem 1605 decemberében próbálkozott meg leszerelésükkel, amikor Szabolcs megyében nevezetes kiváltságlevelével mintegy

MOHÁCS UTÁNI TÁRSADALMUNK ÚTKERESÉSEI

9200 hajdút telepített le. A probléma azonban ezzel csak részben oldódott meg, hiszen a mindenét elvesztett, fegyverforgatásban jártas elemek száma ennek sokszorosa volt. Az elkövetkező évtizedekben emiatt a közállapotok aggasztóan romlottak, amelyeket az újabb hajdúfelkelések, majd Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelem magyarországi hadjáratai tovább rontottak. A társadalomból kiszakadt réteg ugyanis mindig kapva kapott az alkalmon, hogy a polgárháborús viszonyok közepette szerezzen magának rablással, fosztogatással élelmet, vagyont, jövedelmet. Az erdélyi fejedelmek és a királysági földesurak ezért igyekeztek ezt a réteget hajdúként és katonaparasztként vagy letelepíteni, vagy fegyveres szolgálatba fogadni; miközben a lakosság önvédelmi szervezeteket kezdett létrehozni ellenük.

Sommásan tehát úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar társadalomban 1606 után számos kedvezőtlen fejlemény erősödött fel, s ebből a helyzetből igen hosszú ideig nem volt kiút. A végső megoldást majd csak a II. Rákóczi Ferenc mozgalmát (1703–1711) követő konszolidáció hozta meg, mely a törökök kiűzését követően a helyüket nem találó társadalmi elemeket visszairányította oda, ahonnan a 16–17. század fordulójának hosszú háborújában kiszakadtak.

HONKERESŐK

A 16–17. század fordulójának hosszú hadakozása alapjaiban mért csapást a kora újkori Magyarország településhálózatra, tette tönkre a termelőerők nagy részét, a háborúk szükségszerű velejárói (az éhínségek és a járványok) pedig a katonák mellett szép számmal tizedelték a lakosságot is. Mindez alapvetően hatott az ország népességének alakulására.

Az ország népességének alakulása Magyarország középkor végi, majd 17. század eleji össznépességének meghatározása régóta nagy problémák elé állította a történészeket és a demográfusokat. Mivel átfogó népszámlálás II. József uralkodásáig nem volt (1784–1787), elsősorban a fennmaradt magyar és török adóösszeírások (a dika- és dézsmajegyzékek, illetve a defterek), továbbá a jobbágyság szolgáltatásait számba vevő urbáriumok nyújtanak lehetőséget a rekonstrukcióra. Ezek a források azonban csak töredékesen maradtak fenn, és értelmezésük is komoly problémákat jelent. Az adójegyzékek pusztán az adóköteles családfőket veszik számba. S mivel nem ismerjük pontosan az ország egyes régióinak családtípusait és népsűrűségét, csak körülbelül tudjuk meghatározni, mekkora szorzóval kell számolnunk, hogy megkapjuk például egy-egy megye lakosság-számát. Hasonlóképpen óvatosságra int az adóösszeírások által elpusztultnak titulált falvak (*villa deserta*) problémája. Más forrásokból (urbáriumok, levelezés) ugyanis gyakran kiderül, hogy olykor nagy számban laktak ezeken a településeken is, noha adót rövidebb vagy hosszabb ide-

ig valóban nem fizettek. Végül a kutatást az is nehezítte, hogy új források előkerülése tömeges mennyiségben már nem várható. Így csupán a rendelkezésünkre álló adatokat értékeljük modernebb szempontok szerint újra meg újra, és ezek alapján *becsüljük meg* az ország lakosságának számát.

Mindezekkel a nehézségekkel magyarázható, hogy az elmúlt évtizedekben a középkor végi Magyar Királyság össznépességéről egészen eltérő becslések készültek. A túlzottan pesszimisták pusztán 2,3 millióról, egyes kutatók viszont – a Dráva-Száva közti Szlavónia nélkül is – mintegy 3,5–4 millióról beszéltek. A 16–17. század fordulójára vonatkozóan szintén többféle adat látott napvilágot: a 2,5 milliótól kezdve egészen a 4,5 millióig. A számokban eltérő vélemények túlnyomó része abban mégis megegyezett, hogy a török megszállás idején csökkent az ország lakosságszáma. A források újabb, sokadik értékelése után ez a nézet egyre kevésbé látszik elfogadhatónak. A napjainkban kialakulóban lévő szakmai konszenzus szerint a középkor végi Magyarország népességét Erdéllyel és Szlavóniával együtt mintegy 3,3 millióra, a 16–17. század fordulóján pedig a három részre szakadt ország lakosságának számát körülbelül 3,5 millióra (vagy maximum egy-két százezerrel többre) tehetjük. Végeredményben tehát mindez nem csökkenést, hanem szerény növekedést jelent.

A 3,5 milliónyi lakosság nagyobb része a legsűrűbben (15 fő/km²) betelepült királyi Magyarországon élt. Az 1598. évi házösszeírás szerint (a Partium mintegy 100 000 fős népességével együtt) ezen az országrészen körülbelül 1,8 millió ember lakott. A királysággal nagyjából azonos területű hódoltságban a népsűrűség jóval kisebb, az előbbinek csak mintegy fele volt (7 fő/km²), azaz az itteni lakosság száma 900 000 főre becsülhető. Végül a Királyhágón túli Erdély lakossága körülbelül 800 000 főt számlált (13 fő/km²), akiknek többsége magyar és román (összesen mintegy 550 000 fő), illetve a két kisebb lélekszámú kiváltságolt rétegből kikerülő székely (150 000 fő) és szász (100 000 fő) volt. A lakosság túlnyomó része országos szinten pusztán 20–25 házból álló aprófalvakban élt. A hódoltságban körülbelül 140 lélek lakott egy átlagos faluban – ezek egymástól viszonylag nagy távolságban feküdtek –, míg a sűrűbben benépesült királyi országrészen egy-egy faluban en-

nél valamivel több, mintegy 150–170 fő élt. A magyarországi népsűrűség messze elmaradt az itáliai 50–120, a németalföldi átlagos 40, de még a szomszédos ausztriai 18 fő/km²-es értékektől.

Az egy évszázad alatt bekövetkezett pusztán 6 százalékos szerény növekedés csak látszólag fedi a valóságot. A korabeli Európában ugyanis – miként arról a táblázat adatai tájékoztatnak – országonként igen jelentős növekedés ment végbe. A demográfiai robbanás még a Magyarországgal szomszédos területeket sem kerülte el, hiszen Ausztriában és Csehországban mintegy 20 százalékkal, Lengyelországban pedig 36 százalékkal emelkedett a lakosságszám. Eközben Anglia és a Német-római Császárság össznépessége száz esztendő alatt több mint háromnegyedével gyarapodott.

**Néhány európai ország és régió népességének alakulása
1500 és 1600 között (gyarapodásuk nagyságának sorrendjében)**

Az ország/régió neve	A lakosság száma 1500 körül (millió fő)	A lakosság száma 1600 körül (millió fő)	A növekedés mértéke %-ban
Franciaország	16,4	19,0	16
Spanyolország	6,8	8,1	19
Ausztria	1,5	1,8	20
Csehország	1,9	2,3	21
Itália	10,5	13,1	24
Lengyelország	2,5	3,4	36
Anglia és Wales	2,6	4,4	76
Németország	9,0	16,2	80
Magyarország	3,3	3,5	6

Ez az általános népességyarapodás nem kerülte el a Duna medencéjében fekvő Magyarországot sem – miként ez a legvédekezett területeken elhelyezkedő rohonc–szalonaki (Vas megye) Batthyány-uradalomban valóban nyomon követhető. Pusztán a szomszédos osztrák és cseh területek lakosságnövekedésének arányával számolva tehát a 3,3 milliónyi népességnek a századfordulóra éppen 4 millióra kellett volna gyarapodnia. A mintegy félmillió abszolút népességcsökkenés volt tehát az or-

szág hadszíntérré válásának egyik legsúlyosabb következménye. Az egy évszázad alatt bekövetkező szaporulat nagy részét az állandó háborúskodás és káros hatásai csapolták le. E folyamaton belül azonban jelentős különbséget kell tennünk a várháborúk és a „háborús békeévek” valamivel nyugalmasabb időszakai, illetve a legnagyobb szultáni hadjáratok és a századvég másfél évtizednyi hadakozása között. Az általános vélekedéssel ellentétben ugyanis az oszmánok berendezkedése közel sem járt mindenütt olyan látványos és katasztrofális pusztulással, mint azt történetírásunk az utóbbi időkig vélte. A hódoltság centrumának számító budai szandzsák területén például az 1546 és 1559 közötti időszakban az elköltözők csupán a lakosság 8,2 százalékát tették ki. Ők azonban főként szegénylegények és nőtlen ifjak voltak, és csak kivételes esetben hagyták el a török országrészt; általában a 15-20 kilométeres körzetben fekvő falvakba távoztak. Ez azt mutatta, hogy a településhálózat a várháborúk idején – ezen a területen legalábbis – még nem szenvedett nagyobb károkat, így lakói sem ítéltettek megsemmisülésre vagy menekülésre.

Az 1568. évi drinápolyi béke utáni helyzet kissé még kedvezőbb volt. Az állandó török–magyar portyák idején a frontvonal széles sávjának lakossága csak időlegesen hagyta el otthonát, hogy a közeli védettebb (mocsaras, erdős) területeken vagy településeken vészelve át a kritikus napokat. Persze ez nem jelentette azt, hogy a hadi útvonalaktól és a betörések területeitől távolabb ne lettek volna már elpusztult vagy pusztuló falvak, elszegényedett emberek vagy földönfutóvá vált menekültek. A feldúlt házakat általában mégis hamar újjáépítette, földjeit ismét művelni kezdte, a kínálkozó gazdasági lehetőségeket pedig kihasználta a lakosság. Mindez egyértelműen megmutatkozott a gazdasági fejlődésben, illetve a törökök hódoltsági bevételeinek növekedésében is. A század végéig tehát a magyar társadalom hihetetlen ellenálló- és alkalmazkodóképességről, valamint újjáéledési erőről tett tanúbizonyságot.

Az 1590-es évek elejétől az ország tartósan hadszíntérré vált. Az évről évre ismétlődő megrendítő csapásokat a legellenállóbb lakosság sem heverhette ki. Így volt ez mindenütt Európában, ahol évekre elhúzódt a hadakozás. A tizenöt éves háború ezért jelentett „vízválasztót” mind a településhálózat, mind a népesség pusztulása szempontjából. A széles sávban évente újra meg újra clórenyomuló több tízezer fős hadak

pusztítása elől már nem volt menekvés. S ez valójában már független attól, hogy az oszmán sereg fosztogatásban élen járó alakulatairól (az akindzsis és a tatárok) vagy a királyi hadak rabló zsoldosairól, esetleg a magyar lakossággal gyakran még a törököknél is elvetemültebben kegyetlenkedő szabad hajdúkról volt szó. Néhány esztendő alatt a hadszíntér szinte teljesen kimerült, s ezután már csak az volt a kérdés, hány újabb település és lakossága pusztul el vagy menekül északabbra a következő hadműveletek során.

A tizenöt éves háború alatt a katonaság fosztogatásai és gyilkosságai mellett az emberi életre az igazi csapást az éhínségek és a járványok mérték. A hadszíntér kimerülése miatt ugyanis az újabb és újabb expedíciók során már a külön élelemellátó alakulatokkal rendelkező oszmán sereg is komoly problémákkal küszködött. A keresztény hadaknál az ellátás még súlyosabb nehézségeket jelentett, hiszen a Rudolf császár tartományai által megszavazott szekerekre és igavonó állatokra épített utánpótlás többször teljesen csődöt mondott. Az éhező katonákat hamar megtámadták a különféle járványok (a pestis, a vérhas, a tífusz, a malária vagy a kiütéses tífusz, az úgynevezett *morbis hungaricus*), melyek hihetetlen gyorsasággal szedték áldozataikat. (Ezek közül a pestis egyébként a békeesebb évtizedekben is gyakran ütötte fel a fejét.) Az 1597. évi hadjárat idején például a Szentszék által küldött mintegy 7000 főnyi segélyhad a kitört járvány következtében néhány hét alatt harmadára fogyatkozott, miközben Pápa várának visszavételében csupán néhány százan estek el. A németeknél tartózkodó „sok asszonyállatok”, valamint az olaszok mellett a „sok szép ifjú legények az ő módjuk szerint” szintén elősegítették a betegségek gyors terjedését. A hadszíntéren teletett tatár és valón hadak pedig még tovább tizedelték a környék lakosságát.

Szerbek és bosnyákok útja Magyarországra

Mind a nagy hadjáratok pusztításai, mind a „békeések” betörései leginkább a magyar lakosságban tettek kárt. A nagy seregek és a portyák általában a folyók, patakok és a fontosabb útvonalak mentén haladtak előre, melyek vidékét a Kárpát-medencében való megtelepedéstől kezdve elsősorban magyarok lakták. Az

abszolút népességsökkenésből tehát a síkvidéken élő magyarság részesedett leginkább, miközben a védettebb hegyvidéki területek román, szlovák és ruszin népessége jóval kisebb veszteségekkel vészelte át a hadjáráásokat. Sőt a délvidéki szerbek is szerencsésebbnek mondhatták magukat, hiszen a tizenöt éves háború nagy hadműveletei az ország középső területén, lakóhelyeiktől általában távolabb zajlottak. Mindez azt eredményezte, hogy Magyarország etnikai viszonyai az 1526-tól 1606-ig terjedő időszakban a magyarság szempontjából igen kedvezőtlen módon változtak meg. Ráadásul a következő századvég másfél évtizednyi hadakozása, a felszabadító háború (1683–1699) ezt a helyzetet újabb óriási csapással még tovább rontotta.

A 16. század legnagyobb etnikai átalakulását a szerbség igen számottevő magyarországi térnyerése jelentette. Ez alapvetően összefüggött azzal, hogy a szerbek már a Mohács előtti Magyarországon is komoly kisebbségnek számítottak. A 15. század első felében az oszmánok újabb jelentős balkáni terjeszkedése következtében az ortodox vallású szerbség fokozatosan északabbra, részben már a Magyar Királyság területére szorult. Ezt elősegítette, hogy a török betörések az Al-Duna és a Száva északi partvidékén egyre újabb magyar falvakat, mezővárosokat tettek teljesen tönkre. Ezek újraneépítésére mindenképpen nagy szükség volt. Egyrészt a termelés elmaradása veszélybe sodorhatta a szomszédos várak ellátását, másrészt a végek védelmében a magyar uralkodók az általuk fizetett magyar lovasok és gyalogok mellett a félkatonai életmódra berendezkedett rác katonaparasztokat (*vojnik*) sem nélkülözhettkék. Az önként menekülők mellett ezért a határ menti magyar földbirtokosok és főtisztek – például a neves Kinizsi Pál, az alsó részek főkapitánya – erővel is telepítettek rácokat az elnéptelenedő déli megyékbe. Az áttelepülők és a betelepítettek jól jártak, hiszen biztonságosabb körülmények közé kerültek, sőt jobb termelési feltételekhez jutottak. A Szerémségben ugyanekkor még a szerb környezetet és egyházi gondoskodást sem kellett nélkülözniük. Brankovics György despotája (1427–1458) és utódai, valamint más szerb előkelők ugyanis a magyar királyoktól katonai szolgálat fejében a határ mentén jelentősebb birtokokat kaptak. Ezekre pedig ők is nagy számban telepítették át honfitársaikat, sőt görögkeleti monostorokat is alapítottak. Hunyadi

Mátyás uralkodása alatt a délen vitézkedő Jaksicsok már a Maros-parti nagylaki uradalomban is birtokokhoz jutottak.

Ezen folyamatok eredményeként az 1430-as évektől a középkor végéig a Szerémség lakossága csaknem teljesen kicserélődött, de már a Temesközben (Keve megyében és Temes déli részén) is sok szerb élt. Szórványaik voltak Bács, Bodrog, Torontál, Csongrád és Békés megyében, valamint Erdélyben Hunyad és Szászváros környékén is. Számukat a Mohács előtti időkig 200 000 főre tehetjük, ami az ország összlakosságának mintegy 6 százaléka volt. Valkó és Szerém megye tehát ez időben már „rác vidéknek” számított. Nándorfehérvár és a szomszédos végvárak eleste után az 1520-as években a helyzet tovább romlott, hiszen a környező megyékre az elkövetkező évtizedek újabb szultáni hadjáratai és a szendrői–belgrádi törökök rendszeres betörései miatt további hanyatlás várt. Az ország ezen déli területein a 16. század közepéig emberben és anyagi javakban mérhetetlen, 90 százalékhoz közeli pusztulás ment végbe. A szerbeknek a mohácsi csata után tovább folytatódó betelepülése ezen a helyzeten gazdasági szempontból javított ugyan, a déli országrész etnikai viszonyai azonban visszafordíthatatlan mértékben alakultak át.

A Szerémség 1526. évi teljes megszállása után az ottani szerbek egy tekintélyes része, különösen fegyverforgatáshoz értő csoportjaik nem kívántak a hódítók szolgálatába állni. A Fekete Emberként emlegetett Cserni Jován vezetésével több tízezer János király oldalára állva próbálták új hazát keresni. Szapolyai felismerte katonai jelentőségüket, és Bács megyében kívánta letelepíteni őket. A földjüket és megélhetésüket vesztett katonaparasztok azonban nem verhettek itt gyökeret, hamarosan ugyanis a két magyar király küzdelmének eszközeivé váltak. Ferdinánd királynak megbízottai révén sikerült átpártolásra bírnia őket, minek következtében Szapolyai fegyveres erővel kényszerült felépíteni ellenük. A kínálkozó alkalom egy – a törökellenes harcokban már tapasztalatokkal rendelkező – határvédő katonaság létrehozására ezért e területen teljes kudarccal járt. János király fővezére, Cibak Imre 1527 júniusában Arad mellett végleg szétverte Jován cár hadait. A szerbek többsége ezt követően az oszmánok oldalára kényszerült, és zsoldjukban folytatta szolgálatát, immár a magyar királyok ellen.

Egy-egy kisebb szerb katonacsoport – még Cserni Jován hadainak szétverése ellenére is – a két magyar uralkodó szolgálatában maradt. Jován egykori kapitánya, Radics Bosics és csapata mindvégig János királyt szolgálta. Szapolyai seregében főleg nekik köszönhetően a rácok szerepe olyannyira meghatározó volt, hogy még külön főkapitánnyal (*supremus capitaneus Racionum*) is rendelkeztek, 1530-ban például Bálintics István személyében. A szerbek János király fontosabb váraiban és főként a temesközi, valamint a Maros menti erősségekben állomásoztak. Az ország délkeleti területeinek további elrácósodásában így ők is szerepet játszottak. Ez végül teljességgel a Temesköz 1552. évi megszállása után valósult meg. Az előző esztendőek háborúskodásai idején e területet újabb csapások érték, a törökök berendezkedése következtében a magyar lakosság egy része elmenekült, helyüket pedig a délről újabb hullámokban érkező szerb tömegek foglalták el. Az 1526 előtt csaknem színmagyar lakosságú Temesvár két évtized alatt teljesen elszerbesedett. Egy 1577-ben Antwerpenben megjelent térképen a Temesközre már rákerült a rácok (*Rasci*) felirat. A Szerémség ugyanakkor már egy 1564-ben készült velencei mappán is Rácországgént (*Rascia*) szerepelt. Mindezek szemléletesen mutatták, hogy e területek etnikai viszonyai alapjaiban változtak meg.

Ferdinánd király zsoldjába szintén szegődtek szerb katonák. Miként arról a „vitéztlő nép” bemutatásánál már szóltunk, az al-dunai rác nasszadosok egy része Komáromban vert gyökeret, másik csoportjuk viszont 1541 után a törökök dunai flottáját erősítette. Rácok – a folyami szolgálat mellett – az 1537-ben kinevezett utolsó szerb despota, Bakics Pál vezetésével könnyűlovasként is csatlakoztak a Habsburg-uralkodóhoz. Bár 1525-ig Bakics a törökök, majd rövid ideig János király zsoldját élvezte, 1527-től haláláig Ferdinánd király megingathatatlan híve volt. A vele érkezett vagy hívására átvált szerbek azután Győrben és környékén telepedtek le, ahol – noha egyre megfogyatkozva és részben elmagyarosodva – még a 16. század végén is éltek. Erre utal, hogy még az erődváros 1594. évi elését követő esztendőkből is fizette az Udvari Kamara az ekkor éppen Magyaróvárott szolgáló rácok pópáját.

A tizenöt éves háború alatt mind a Komárom, mind a Győr környéki szerbek komoly utánpótlást kaptak. Az előbbieket számát Pálffy Miklós

1596 és 1598 között fegyveres akciókkal végrehajtott telepítései növelték. Az állandó hadfelvonulások és Esztergom ostromai (1594, 1595) a Duna partvidékét szinte teljesen elnéptelensítették, így az 1595-ben visszafoglalt végvár ellátása és erősítési munkái csak a környék újranépesítésével voltak megoldhatók. Pálffy ezt részben Óbuda, valamint a Buda melletti falvak magyar lakosságának kimenekítésével, részben pedig Baranya, Tolna és Fejér megye területéről rácok áttelepítésével biztosította. Az utóbbiakat – amennyiben önként nem voltak hajlandók északra költözni – falvaik felégetésével kényszerítette jobb belátásra. S míg a magyar lakosság az 1606. évi zsitvatoroki békét követően fokozatosan visszatért eredeti lakhelyére, az Esztergom környéki szerbek nagy része a vár 1605. évi eleste után is Komárom és Érsekújvár vidékén maradt. Ugyanekkor a Győrben élők száma is szaporodott, mert 1606 és 1610 között Temesvári Száva kapitány vezetésével újabb csoportjaik érkeztek, egy részük egyenesen vezetőjük távoli névadó városából.

A királyságba menekült, majd ott megtelepedett szerbek csupán szórványokat alkottak. Pálffy Miklós század végi telepítési akciója azonban ékes bizonysga volt annak, hogy a Temesköz és a Szerémség mellett a század második felében már a Dunántúlon is jelentős számban éltek szerbek. Az 1540–1550-es évek szlavóniai és dél-dunántúli török előrenyomulása után egyre többen jelentek meg e területeken, elsősorban Pozsega, Baranya, Tolna, de kisebb részben még Somogy és Fejér megyében is. Velük együtt Észak-Balkánról jelentős számban érkeztek a több délszláv népcsoport keveredéséből létrejött állattenyésztő etnikum, a vlahok képviselő is, akiket a korabeli magyar nyelvű források oláhoknak (latinul *vlachus*, törökül *eflak*) neveztek. (Ők azonban nem keverendők a szintén oláhoknak hívott románokkal.) A Duna menti ortodox rácok és vlahok száma oly jelentős volt, hogy 1585-ben a Szekszárd melletti Grábócon lelki életük gondozására külön monostoruk is létesült. Az őslakosságtól eltérő vallásuk és szokásrendszerük pedig szinte teljes gátat vetett beolvadásuknak.

Bár történetírásunk a hódoltsági délszlávokat a korabeli bizonytalan elnevezések alapján szinte kizárólag szerbeknek tartja, a délszláv és magyar egyháztörténeti kutatások ezt az elnagyolt képet nemrég pontosították. Ezek szerint a hódoltság alapzatára bevándorolt délszláv lakos-

ság túlnyomó része ugyan valóban ortodox vallású szerb és vlah volt, ugyanakkor jelentős (több tízezer fős) számban érkeztek ide katolikus bosnyákok, valamint kisebb számban még horvátok, sőt cigányok is. A bosnyákok számottevő homogén tömbjei elsősorban az egykori Szlavóniában, a Pozsega–Velika vonaltól keletre, valamint a Nyugat-Szerémségben, vagyis nagyjából az egykori Pozsega megye keleti területén és Valkóban, továbbá Baranya Dráván túli részén jöttek létre. A 16–17. század fordulóján a folyamatos utánpótlást kapó bosnyákok pedig már megtelepedtek a Bácskában is (például Bácsón, Baján, Jánoshalmán, Zomboron stb.). E csoportjaikat már a korabeli források is sokácoknak és bunyevácoknak nevezték. Sőt néhány nagyobb bosnyák és egyéb délszláv katolikus szórványról a 17. század közepéről már tudunk a Marostól délre fekvő területeken, főként Lippa, Temesvár és Karánsebes vidékén is. Mindezek a katolikus délszlávok lettek azután – a hódoltság megmaradt magyar katolikusai mellett – a 16. század második felétől kezdődő szentszéki missziók legfőbb célpontjai.

A 16. század végére tehát a szerbek, a vlahok és a bosnyákok Magyarországra való betelepődése óriási mértékű volt. A Maros vonalától délre és ennek meghosszabbításában a Duna–Tisza között – a bosnyákokkal együtt – a szerbek már nagy többségbe kerültek, miközben a Délkelet-Dunántúlon is meghatározó volt jelenlétük. A tizenöt éves háború pusztításai után ráadásul korábban szintén magyarok lakta alföldi falvakat szálltak meg, főként a Maros és a Körösök közötti területen, valamint a Duna két partvidékén. 1629-ben Esterházy Miklós nádor szomorúan összegezte a kialakult helyzetet: „Szinán pasa feljövetele [1593] és Eger bevétele [1596] előtt az Tisza-Duna között Titeltől fogvást egész Jánoshalmáig, Szegedig és Kiskunhalas tájáig is feltolakodott a rác nemzetség. A Dunántúlon Szinán pasa feljövetelének előtte Mohácson, Szekszárdon, Baranyán, Somogyon felül vagy igen kevés, vagy semmi rácság nem lakott, hanem mind magyarság lakta.” A hódoltság talapzata tehát erre az időre már visszafordíthatatlanul délszláv – nagyjából szerb, kisebb részben bosnyák – etnikumú területté vált, ezért emlegették a 17. századi magyar nyelvű források már rendszeresen Rácországgént.

Uszkokok és vlahok a horvát-szlavón végeken

A szerbek bevonása a határvédelemben Mohács után – néhány Duna menti várunkat kivéve – tehát nem járt számottevő eredménnyel. Erre majd csak a 18. század elején, a harmadik törökellenes védelmi hálózat, az Al-Duna és Száva menti határörvidékek (*Militärgrenze*) rendszerének kiépítése alkalmával adódott új, akkor már sikerrel megvalósított lehetőség. Az 1526 utáni rövid 16. században mégis volt a középkori Magyar Királyságnak egy olyan területe, ahol a szintén menekült délszláv lakosság nem vált a két egymással viaskodó magyar király küzdelmének áldozatává. A dalmát tengerparton és a vele szomszédos horvát területeken az uszkokok (latinul *uscoci*, a szó jelentése menekült), Szlavóniában pedig az említett vlahok más csoportjainak letelepítése és felfogadása hozott komolyabb eredményeket.

Ezt a folyamatot több tényező segítette elő. Egyrészt Ferdinánd király uralma Horvátországban és Szlavóniában Frangepán Kristóf említett halála (1527. szeptember) után gyorsan megerősödött. Másrészt a horvát területeken az oszmánok meglehetősen közel kerültek Krajna határaihoz, ezért az osztrák tartomány védelmének mielőbbi megszervezésére égető szükség volt. Végül a középkori Magyar Királyság bukása után északnyugati irányba itt is jelentős népvándorlás indult meg. A törökök szokásait ismerő és a kardforgatáshoz értő menekültek foglalkoztatására tehát kiváló alkalom kínálkozott, miközben ez anyagi, katonai és politikai megfontolásokból egyaránt igen ajánlatos volt. A földönfutók katonaként vagy letelepített katonaparasztként való befogadása azért sem okozhatott jelentősebb problémát, mert Horvátország hegyvidékes tája tele volt kisebb-nagyobb középkori várakkal, a frontvonal jelentős sávja pedig a megelőző fél évszázadban ugyanúgy károsodott, mint a szerémségi területek. Különösen a tengerparti Zenggtől Bihácsig terjedő dalmát-horvát terület pusztult el csaknem teljesen.

A bécsi hadvezetés nem hagyta kihasználatlanul a kedvező alkalmat. A védelemben érdekelt krajnai rendekkel együttműködve a Boszniából és Hercegovinából érkező uszkokokat hamarosan letelepítették vagy végvá-

ri szolgálatba fogadták. Az előbbire a Kulpa felső folyásának északi partján fekvő Sichelberg, Novo Mesto, Möttling (Metlika) és Tschernembl (Černomelj), ma mindegyik Szlovénia, akkor Krajna déli részén) környékén több hullámban került sor. A telepítést elősegítette, hogy a frontvonaltól nem messze fekvő terület főhercegi birtok volt, és azt a korábbi zálogbirtokos, Kobasics Iván özvegyétől sikerült visszaváltani. Ezután már nem volt akadálya a menekültek letelepítésének. 1535-ben az uszkokok katonai szolgálatok fejében külön kiváltságlevélben nyerték el szabadságaikat (előbb húsz esztendőre, majd – bár kimondatlanul – örökös adómentességet stb.). Vajdáik és bíráik előjogai azonban szélesebb körűek voltak, mint a közembereké. Az elkövetkező évtizedekben a szomszédos területeken újabb menekültcsaládok, kapták meg a privilégiumokat – összesen mégis csak mintegy 150 familia. A század közepére így jött létre az úgynevezett sichelbergi kerület (*Sichelberger Distrikt*), melynek élén a katonai és a civil életet egyaránt irányító kapitány állt. Ő a horvát generálisok alárendeltségébe tartozott, így körzete a 16. század második felétől a károlyvárosi főkapitányság különleges része volt, s egészen a 19. századig fennmaradt.

Az uszkokok jelentősebb csoportjainak letelepítésére földhiány miatt nem volt lehetőség. Őket ezért részben a kialakulóban lévő horvát főkapitányság várainak (főleg Zengg, Karlobag, Szljun, Cetin és Ogulin) katonaságába, részben az adriai-tengeri flotta hajóira fogadták fel. Akiknek itt sem jutott hely, azok vagy továbbvándoroltak Krajna belső területeire és Stájerországba, vagy az oszmánok szolgálatába álltak, és martalócként vagy hajósként katonáskodtak. A királyi várakban és a keresztény flottán szolgálók rendes havi zsoldban részesültek, azaz hasonló végváriakká váltak, mint például a Balaton-felvidéki végházak magyar védői. A tengerpartiak tevékenysége azonban sok problémát okozott, hiszen az akadozó zsold miatt a kalózkodás mesterségét is gyorsan kitanulták. Ebből rövidesen komoly politikai bonyodalmak támadtak, hiszen az uszkokok a török bárkák mellett az oszmánokkal fontos kereskedelmi kapcsolatban álló velenceiek gályáit sem kímélték.

A századfordulóra a Bécs és Velence közötti ellentétek pattanásig feszültek. A grazi hadvezetés ezért mérlegelte annak lehetőségét a 17. század legelején, hogy az uszkokokat – a később említendő vlahok egy

részeivel együtt – a Tiszántúlra áttelepítse. Ennek azonban sem katonai, sem társadalmi, de legfőképpen politikai okokból éppúgy nem volt realitása, mint a német lovagrend szintén többször szóba került magyarországi letelepítésének. Ráadásul Bocskai István mozgalma idején az udvar a magyar rendekkel nem vállalhatott újabb politikai konfliktust. A Tiszántúlon pedig volt elég probléma magukkal a hajdúkkal is, hiszen 1607 őszén Nagy András vezetésével újabb felkelést robbantottak ki. Az uszkok-kérdés így még bő egy évtizedig napirenden maradt, míg nem a császári hadvezetés fegyverrel kényszerült megrendezésükre, illetve letelepítésükre.

A Szlavóniában előrenyomuló vlahokkal jóval szerencsésebben járt a Habsburg-hadvezetés. Hasonlóan privilégiumok fejében való letelepítésük jelentette az egyetlen megoldást arra, hogy ne vándoroljanak tovább Krainába és Stájerországba. A 16. században ez még viszonylag könnyen megoldható volt, hiszen a Dráva és a Száva között szinte minden folyó völgy széles sávban teljesen elpusztult. Körös megye eredeti lakosságának jelentős része pedig elmenekült, amiről hamarosan még szólunk. Az uszkokokhoz hasonlóan katonáskodásuk fejében tehát a szlavón főkapitányság területén a vlahok is földet és különféle kiváltságokat (adó és egyéb szolgálatok alóli mentesség) kaptak. A fontosabb utak és átkelők inentén teljesített őrszolgálatuk jól kiegészítette a végvárak német és délszláv katonaságának tevékenységét. Jelentős szerepük ellenére előjogaik sértették az országrész horvát és magyar földbirtokosainak érdekeit, még mindig megmaradt jobbágyaik ugyanis gyakran kíváncsoktak el a kiváltságoltak falvaiba, vagy követeltek hasonló kedvezményeket. A 16. században a keveredést megkönnyítette az is, hogy a vlahok még nem bírtak azonos privilégiumokkal, és nem alkottak egységes réteget.

Mivel a tizenöt éves háború 1593-ban éppen az e területen kirobbant hadakozásból szélesedett országos konfliktussá, a kisebb-nagyobb expedíciók következményei itt is tragikus helyzetet eredményeztek. Az 1597 és 1600 közötti esztendőekben a szlavón főkapitányság területére mintegy tízezer újabb bevándorló érkezett. A 17. század elején ez mind társadalmi, mind ellátási szempontból igen komoly gondokat okozott. A horvát és a szlavón rendek közös gyűlései, valamint a magyar diéták

ezért emelték fel mind gyakrabban szavukat a vlahokkal szemben. A kérdés rendezése tehát egyre égetőbb feladattá vált. Ez elsősorban Kőrös, Ivanics és Kapronca vidékén történt letelepítésük után, 1630-ban valósult meg. II. Ferdinánd király ekkor külön privilégiumlevélben (*Statuta Valachorum*) rendezte helyzetüket, melyet utóbb I. Lipót császár is megerősített (1667). A „vlahok statútumai” részletesen szabályozták önkormányzatukat, igazságszolgáltatásukat, katonai feladataikat és félig katonai, félig „civil” életük minden területét. A különleges szerkezetű, megerősített településeken lakó vlahoknak fontos szerep jutott még a 18. század elején újonnan megszervezett határőrvidék-rendszerben is. Letelepítésük ugyanakkor alapvetően hozzájárult ahhoz, hogy a török kor másfél évszázada alatt Nyugat-Szlávia lakossága szinte teljesen kicserélődött.

Horvát vándormozgalom a nyugati országrészen Az uszkokok és a vlahok mind Horvátországban, mind Szlavóniában vagy teljesen, vagy nagyrészt elhagyott területekre telepedtek le. Ezek egykori lakói a Mohács előtti és utáni évtizedek igen aktív török portyái, valamint a kialakulóban lévő végvárrendszerben szolgáló katonák fosztogatásai következtében elpusztultak vagy elmenekültek. Az északi-északnyugati irányban kezdődő elvándorlás már a középkor végén sem volt jelentéktelen. Batthyány Ferenc páharnokmester 1524 tavaszán II. Lajos királytól már engedélyt kapott arra, hogy azokat a horvátokat, akiknek házait a törökök felgyújtották, és lakóit menekülésre kényszerítették, magyarországi birtokain, elsősorban Enying (Veszprém megye) és Battyán (Fejér megye) környékén leteleptse. Ebben az esztendőben már Ferdinánd osztrák főherceg is több horvát nemes Ausztriában való megtelepedéséhez járult hozzá.

A horvát-szlavón területek legveszélyeztetettebb részét elsőként a nemesség hagyta el, miként azt az osztrák példa is igazolta. A magyar nemesség hódoltságából való kirajzásához hasonlóan 1526 és 1550 között aki csak tehette, elköltözött a frontvonal közvetlen közeléből. A boszniai és a szerémségi török martalócok emberrabló és fosztogató tevékenysége miatt a közállapotok e területeken ebben az időben

nagyon megromlottak. Az ekkor még Greben várában (Körös megye) tartózkodó Batthyány Kristóf későbbi pohárnokmestert ezért féltette annyira nagynénje, a nagy hatalmú Batthyány Ferenc felesége, Svetkovics Katalin, amikor 1538 nyarán a következőket írta neki: „Én azt tanácsolom, hogy sehogya semmiképpen ne menj, mert uram örökké haragudni és nehezteni kezd rád. Én sem veszem jó néven tőled, mert érted te magad, hogy nem szükséges most tenéked ilyen időben oda járnod, ahol minden bokorban félsz az ellenségtől.”

A nemesek persze nem egyedül, hanem szépszámmú kíséretükkel keltek útra, hogy Magyarország nyugati területein vagy valamelyik osztrák tartományban találjanak új hazára. Már az 1524-ből említett horvát nemesek is családtagjaikkal és szolgálóikkal kaptak Ausztriában menedéket. A jobbágyosság nagy tömegben való útra kelése főként az 1532. évi szultáni hadjárat által okozott hatalmas pusztítások után vált általánossá. A kivándorlás ugyan többnyire önkéntes volt, hamarosan komoly telepítési akciók is kezdődtek. A horvát-szlavón területeken és Magyarországon egyaránt birtokos főnemesek (a Batthyányak, Nádasdyak, Erdődyek, Keglevicsek és Zrínyiek) felismerték, hogy délvidéki uradalmaik igen jelentős pusztulását nem tudják megakadályozni. Várnagyaik javaslataira ezért egyre gyakrabban döntöttek úgy, hogy e birtokaik jobbágyaikat megpróbálják áttelepíteni a Drávától északra fekvő magyarországi uradalmaikba. Mivel az utóbbiakban bőven volt még műveletlen, pusztásodott vagy irtásra alkalmas terület, a menekülni vágyók befogadása nem ütközött nehézségekbe, sőt komoly gazdasági érdek volt. Az 1530-as évek végén ezért fordult már elő olyan eset is, hogy egy-egy nagybirtokos-familia összeveszett azon, kinek a birtokán telepedjen meg egy ismeretlen területről érkező újabb bevándorlóhullám.

A menekülni vágyók Magyarországra való felköltözésének segítésére, illetve a telepítésekre általában egy-egy tekintélyesebb horvát származású familiáris kapott megbízást. A Batthyányak esetében például különösen fontos szerepet játszott Francsics Péter, a németújvári (ma Güssing Burgenlandban) uradalom udvarbírája. Ő felismerte, hogy a jelentős nagyságú erdős és bozotos területek művelés alá vonásával növelheti az uradalom bevételeit, de egyúttal honfitársait is megmenetheti a végső pusztulástól. Telepítő tevékenysége tehát többszörösen hasz-

nos volt – nem véletlenül emlékezett meg erről oly szemléletesen a család 17. században készült genealógiája: „Szulimán török császár nagy erővel megszállván Boszniát, Krupa és Jajca nevű várakat megveszi, végre 1566. esztendőben Sziget várát is megvévén, kinek birtokába esni és hódolása alatt lakni nem akarván, a Francsicsok kénytelenítettek elhagyni jószágukat és minden marhájukat, s jöttek ide Magyarországra. Francsics Péter először is jött a tekintetes és nagyságos Svetkovics Kata asszony udvarába, aki látván szolgálatra való indulatát, németújvári gondviselőjévé tette. Egynéhány esztendeig híven szolgálván és hűségesen járván el a dolgokban, Boszniának elvesztése után egynéhány esztendővel a horvátság kikíváncozván a pogány igája alól, egyszer is, másszor is, lovakon, gyalog, gyermekeikkel és portékájukkal megrakodván, jöttenek ki. És mivel már annak előtte ismerősek voltak Francsics Péterrel, instálták [kérték] általa Svetkovics Kata asszonyt, adjon helyet, földet, amelyet megszállhatnak, amit effectuála [végrehajtott] is Francsics Péter. Asszonya pedig ezt az egész dolgot rábízta, és a németújvári uradalomban lévő horvát falvakat ekkor szállította meg.”

Az áttelepítés során különösen nagy figyelmet fordítottak a műveltebb réteg (papok és írástudók), valamint a mesteremberek kimenekítésére. 1538 nyarán Svetkovics Katalin Raveni Mihály szlavóniai ítélőmester habozására a következőket jegyezte meg: „Kár volna olyan tudós embernek elveszni.” Mihály mester hamarosan valóban Magyarországon volt, hiszen 1548 és 1552 között már Nádasdy Tamás országbíró ítélőmestereként teljesített szolgálatot. Nem csekély problémát jelentett a szekerek és igavonó állatok biztosítása a menekültek számára, akik állataik mellett amit csak tudtak, igyekeztek új hazájukba magukkal hozni. A menetoszlopok ellátása és fegyveres védelme is komoly nehézségek elé állította a telepítőket. Sőt az is vitákra adott okot, hogy a menekültek mi módon kötelesek javaik után belső vámot fizetni. A befolyásosabb főurak – például Batthyány Ferenc – azonban már az 1530-as években uralkodói engedményeket szereztek, hogy Magyarországra átköltöző alattvalóik mentesüljenek a vámok fizetése alól.

Az 1530–1540-es évek nagy hullámai után az Una-parti Kosztajnica várának 1556. évi elestét követően újabb jelentős tömegek keltek útra Magyarországra. Ezen a területen ugyanis a határvédelem kiépítése

még éppen csak megkezdődött, így a Bihács és Sziszek közötti terület szabad prédájává vált a boszniai martalócoknak. A század második feléig összességében végül több tízezer horvát és szlávón nemes és jobbágy hagyta el lakóhelyét, s menekült északra. Ennek köszönhetően a Muraköztől egészen Morvamezőig a királyi Magyarország és az osztrák tartományok határán egy viszonylag széles, horvátok által (is) lakott sáv alakult ki. Különösen szép számban telepedtek le Németújvár, Körmend, Rohonc, Szalonak, Kismarton, Sopron, Bécs és Pozsony vidékén, főként az említett családok uradalmaiban. Sőt számuk az 1570-es évek elejére annyira megsaporodott, hogy az alsó-ausztriai rendek ekkor már azt szorgalmazták Miksa császárnál: általános rendeletben tiltsák meg a további bevándorlást, a letelepülteket pedig zárják ki mindenféle tisztség viseléséből. Mivel azonban a Horvátországból és Szlavóniából kiköltözők egykori falvai nem maradtak sokáig üresen, a további – bár csökkenő – magyarországi és ausztriai betelepedés nem volt megakadályozható. A frontvonal közeléből a Dráva és a Száva közére is mindig bőven érkezett utánpótlás, nagyrészt vlahokból, de még horvátokból is. 1566 elején Batthyány Kristóf például tíz esztendőre adott adómentességet a Varasd megyei Jakupецben letelepedő horvátoknak.

Bár a szerbekkel ellentétben a horvátok katolikusok voltak, jelentősebb mértékben mégsem olvadtak be a környék magyarságába. Ez főként azzal volt magyarázható, hogy meghatározott időre szóló kiváltságok (adómentesség és különféle engedmények) fejében általában önálló településeket, irtásfalvakat hoztak létre, vagy egy-egy magyar falu jól elkülönülő részén vertek gyökeret. A Körmend melletti Nádáljából ekkor lett Magyar- és Horvátnádálja, miközben Rohonc mezővárosa magyar, német és horvát városrészeire oszlott. Nyelvük és azonosság-tudatuk megőrzésének köszönhető, hogy a horvátok száma Burgenlandban mind a mai napig igen tekintélyesnek nevezhető, hiszen a 20. század elején létrehozott új osztrák tartomány lakosságának ma is körülbelül 10 százalékát alkotják.

A betelepülő horvátokat vezető nemesi családok nagy része viszont fokozatosan elmagyarosodott. A nagybirtokosok udvaraiban, uradalmaiban vagy magánhadseégeiben a magyar nyelv ismeretének hiányában nem volt lehetőség a felemelkedésre. Az udvari szolgálat és a magyar

köznemességgel való keveredés fokozatosan vezetett a nyelv, majd az identitástudat váltásához. Petar Nizancsicsból így lett Madarász Péter, akinek emlékiratából ismert pályája kiválóan példázta hasonlóan járt honfitársainak sorsát: „A török horvátországi Kosztajnicát és egyéb erős várakat elvette a kereszténységtől, ami miatt sok nemes és polgári rendben való emberek életüket bujdosásra vették és – a maguk saját marhájukat elhagyván – idegen országba kellett költözniük. Az én atyám is akkor, a maga örökségét elhagyván, ide Magyarországra jött. Ezt mikor látta a néhai boldog emlékezetű Batthyány Boldizsár, látván nemeslevelét és maga friss voltát, tovább nem akarta bocsátani, hanem szolgálatát megkedvelvén magánál tartotta még egész esztendeig. Esztendő múltán Őnagysága felküldte volt Német- avagy Ausztriai Országba madarászságot tanulni. Ő megtanulván, ismét hazajött az úrhoz, és madarász szolgálja volt Őnagyságának. Azonban Istenben elnyugodott Zrínyi Dorica asszonyom Őnagyságának [Batthyány feleségének] egy jámbor szolgáját vette volt házastársul. Ezért Őnagyságaik mindkettőjükhöz jó akarrattal voltak, és ez mostani telket, melyet én bírok Rohoncon, az én atyámnak és anyámnak jámbor szolgálatukért adták.”

Románok, szlovákok és rutének A 16. században a románság is jelentősen bővítette középkorban megszállt területeit (Déli-Kárpátok völgyei, Fogarasföld, Hátszeg-vidék, Máramaros megye déli fele, Temesköz keleti része). Ennek a folyamatnak több tényező kedvezett. A főként pásztorkodásból élő oláhok – miként őket a korban nevezték – földművelésre való áttérése az önálló erdélyi fejedelemség kialakulását követően is folytatódott. Kenézeik és vajdáik a nagyobb medencék és síkvidékek magyar földesuraival kötöttek egyezségeket, s ezek értelmében a megmaradt, általában gyengébb minőségű területekre telepítették le őket. Mivel a földesurak érdekeltek voltak minden talpalatnyi föld művelés alá vonásában, ideiglenes adókedvezményekkel támogatták az akciókat. A nehezebb körülmények közötti gazdálkodás ellenére a románság egy részének mindennapjaiban ezért életmódváltás következett be, bár továbbra is nagy tömegeik foglalkoztak hegyvidéki pásztorkodással.

A romániség térnyerését jelentősen elősegítette, hogy a 16. század második felétől Havasalföldről és Moldvából a romló politikai-gazdasági viszonyok miatt erőteljes bevándorlás kezdődött. Ezt a népességtöbbletet a hegyvidéki területek már nem tudták befogadni, ezért a síkvidékekre való román behatolást ez a folyamat is megkönnyítette. A tizenöt éves háborúban ráadásul a magyarlakta területeket (például a Mezőséget) érték a legsúlyosabb csapások, ahová azután a hadak pusztításaitól kevésbé érintett románoknak kiváló alkalmuk kínálkozott a betelepülésre. Az Erdélyben megfordult császári fizetőmester, Zacharias Geizkoffler 1602-ben tökéletesen összegezte e folyamatok eredményét: „Erdélyben román falu azelőtt kevés volt, de most a hegyekben nagymértékben elszaporodtak, mivel a síkvidék pusztulásával szemben a hegyvidék megépült.” Végül a románok lakta területek kapcsolattartásának a politikai viszonyok is kedveztek, hiszen a középkori Magyar Királyság csaknem minden román lakója az erdélyi fejedelemségbe került. A romániség száma tehát a század folyamán mind a Királyhágón túli területeken, mind a Partiumban jócskán gyarapodott. Az általuk benépesített területek majd mindenütt megközelítették a magyar, a székely és a szász náció által lakott vidékeket. Sőt valójában már ekkor megkezdődött egy többé-kevésbé összefüggő románlakta sáv kialakulása a Kárpátok vonala mentén, valamint a Partium hegyvidéki területein (például a Gyalui-havasokban) is.

A szerbekhez hasonlóan az asszimilációs folyamatok a románokat is csak kismértékben érintették. Ortodox vallásuk és eltérő életmódjuk következtében – a Hunyad megyében református hitre áttértek egy részét kivéve – a környező népcsoportokba való beolvadásuk nem volt jellemző. Mivel pedig nem alkottak rendi nemzetet, azok a telepítéseket végző kenézek és vajdák (főként Hunyadban, Máramarosban és Biharban), akik szolgálataikért armálist és birtokot szereztek, hamar betagozódtak a magyar nemességbe. A szász városok támogatásával az 1540-1550-es években ugyanakkor Nagyszebenben és Brassóban megjelentek első anyanyelvű könyveik. Néhány évtized múltán pedig a katolikus Báthory István fejedelem már ortodox püspökségeik (a révi avagy románosan vádi és a felsőszilvási) területi hatáskörét szabályozta.

Az ország legészakibb területein élő szlovákok és a ruténok (ruszinok) 16. századi térnyerése viszont egyáltalán nem volt meghatározó. A hadjárások következményei persze őket jóval kevésbé érintették, mint a magyarságot. A szlovákok ezért a 17. század első felében a tizenöt éves háborúban elpusztult magyarlakta észak-alföldi területeket fokozatosan kezdték benépesíteni, néhány szórványuk kivételével viszont ekkor még elmagyarosodtak. Az északkeleti folyóvölgyek mentén elszórtan megjelentek a Máramaros, Ugocsa, Bereg, Ung, Zemplén, Sáros és Szepes megyében élő, ekkor még ortodox, a 17. század közepétől majd görög katolikus ruténok is. Ez a folyamat azonban pusztán jóval később, csak a 18. században hozott számottevő eredményt.

Összességében Magyarország etnikai képe a 16. században óriásit változott. A háborúk következtében megfogyatkozó magyarság a honkereső délszláv (szerb, horvát, bosnyák, vlah) és román lakossággal szemben visszafordíthatatlanul megindult a kisebbségbe kerülés útján. A különböző etnikumok együttélése azonban ekkor még nem okozott nemzetiségi problémákat, hiszen a korban a választóvonalak nem kötöttük, hanem a társadalmi rétegek között húzódtak. Ez időben tehát a királyi Magyarország minden lakója *Hungarusnak*, Horvátországé *Croatának*, az erdélyi fejedelemségé pedig *Transilvanusnak* számított, függetlenül attól, hogy melyik etnikumhoz tartozott, vagy milyen nyelvet beszélt. A magyar és erdélyi földbirtokosok ezért gazdasági érdekeiknek megfelelően a következő évszázadban is folytatták a telepítéseket, aminek eredményeképpen a magyarság szempontjából az arányok még tovább romlottak. A magyar lakosság fokozatos kisebbségbe kerülésének később igen nagy jelentősége lett. Hosszú távon ez volt az oszmánok berendezkedésének és a velük való nagy háborúknak az egyik súlyosabb következménye.

A hódítók népessége Az oszmánok hódoltságot megszállva tartó alakulatai és a velük érkező csekély létszámú polgári lakosság szintén a fenti folyamatokat erősítette. Az összesen pusztán 50–80 000 főt ugyanis – a közvélekedéssel ellen-

tétben – nem igazítható törökök, hanem többségében délszlávok (főként bosnyákok és szerbek) alkották. Ezt tökéletesen alátámasztják a budai vilájet várkatonaságának etnikai összetételére vonatkozó legújabb kutatások. Ezek szerint a magyar hadszíntér váraiban szolgálók több mint 90 százaléka már kezdetben is a Balkán-félszigetről, főleg Boszniából, Macedóniából és Szerbiából érkezett. Az 1550-es évektől ez az arány még tovább növekedett. A gyorsan fogyó és változó várkatonaságot ugyanis ekkor már csaknem kizárólag Boszniából, Hercegovinából, Észak-Szerbiából és a Dráva–Száva közéről pótolták. Míg azonban az első két területről érkezők főként muszlimok voltak, így a balkáni muszlim szokásokat hozták magukkal, addig a rác és a velük keveredő-összeolvadó vlah katonák ortodox szokásaik szerint éltek tovább Magyarországon. A tímárbirtokos szpáhik származása kevésbé ismert ugyan, de minden jel szerint többségükben ők is balkáni renegátok voltak.

A hódítók társadalmának legmeghatározóbb katonai-hivatalnoki rétegei: a begler- és szandzsákbégek, a különböző kisebb-nagyobb tisztviselők (a vilájetek pénzügyeit irányító hivatalnokok, a defterdárok; az egyes szandzsákok területén birtokos szpáhik előljárói, az alajbégek; a kádik stb.), a vallási élet vezetői (a dzsámik és mecsetek előimádkozói, az úgynevezett imámok; a különféle jogtudósok és kolostori előljárók) többségében mind a Balkánról származtak. A jelentősebb polgári lakossággal rendelkező „török” városokban élő kereskedők és iparosok szintén ugyanerről a területről – illetve kisebb részben a dalmáciai Ragúzából – érkeztek. Ezt igazolja a régészeti ásatások során nagy tömegben előkerült balkáni típusú, feketésszürkére vagy feketére égetett, kézikorongon készült kerámiaanyag (korsók, fazekak stb.). A nyelvészeti kutatások szerint pedig oszmán-török jövevényszavaink tekintélyes része is bizonyíthatóan szláv közvetítéssel került át a magyarba. Sőt egy 1668-ban Magyarországon készült török nyelvtankönyv is arról tanúskodott, hogy az itt élők boszniai török nyelvjárást beszéltek. A hódoltság végvárainak és nagyobb városainak élete tehát valójában nem török, hanem bosnyák és rác világ volt. Joggal állapította meg a neves török utazó, Evlia Cselebi az 1660-as években, hogy „Buda egész lakossága boszniai bosnyák”.

HITKERESŐK

Magyarország történetében a kora újkor nemcsak politikai, gazdasági és etnikai szempontból hozott hosszú évszázadokra kiható változásokat. A 16. század első felében Európában végbemenő átalakulások – a magyar gazdaság fejlődése mellett – alapvető következményekkel jártak az ország felekezeti viszonyainak megváltozása szempontjából is. Az 1517-ben Wittenbergben Luther Márton fellépésével megindult reformáció kezdeti hatása Magyarországon már II. Lajos uralkodása alatt jelentkezett. A Mohács utáni bő fél évszázadban azután a protestantizmus a három részre szakadt ország szinte minden területén elsöprő győzelmet aratott.

Metamorphosis religionis: **katolikusból protestáns ország**

A 16. század végére a protestantizmus különböző irányzatainak elterjedésével, majd egyházzá szerveződésével Magyarországon kialakult a felekezetek nagyjából állandó aránya. Mivel az országba betelepült igen csekély számú, 50–80 000 főnyi „törökség” egy részét sem muszlimok, hanem ortodox szerbek és vlahok, valamint katolikus bosnyákok alkották, az oszmán megszállás ellenére az ország lakossága 99 százalékban megmaradt kereszténynek. A csaknem 3,5 millió kereszténynek a század végén azonban már több mint a fele református, negyede evangélikus, a többi pedig antitrinitárius, katolikus és ortodox volt. Összességében tehát a lakosság mintegy 85–90 százaléka vált protestánná.

Bár eléggé általános az a nézet, miszerint ebben az óriási „átváltozásban” legalábbis a hódoltság területén a törökök engedékenységeinek nagy szerepe volt, szükséges felhívni a figyelmet arra, hogy a szomszédos Alsó-Ausztriában a század második felében a protestánsok a lakosság megközelítőleg hasonló részét tették ki. De még a vallásháborúk dúlta Német-római Császárság katolikusainak is mintegy fele a protestantizmus valamelyik irányzatára tért át. Mindez azt bizonyítja, hogy a közép-európai országok lakóiban mindenütt megvolt a fogékonyság az új hit iránt, függetlenül attól, hogy milyen politikai berendezkedésben vagy mely dinasztia hatalma alatt éltek. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy az oszmánok az általuk megszállt magyar területeken ritkán állítottak akadályokat a reformáció terjedése elé. Amennyiben keresztény alattvalóik adóikat rendesen megfizették, vallási szokásaikkal szemben közömbösek – nem pedig türelmesek – voltak. Amikor viszont pillanatnyi érdekeik úgy diktálták, a protestáns-katolikus hitvitákban az utóbbi félnek kedveztek. A protestantizmus magyarországi elterjedéséhez az igazi alapot valószínűleg a katolikus egyház középkor végi válsága és a megreformálása iránti óriási igény teremtette meg.

A katolikus egyház Európában a 15. század végétől súlyos válságperiódust élt át. A földrajzi felfedezések kitérítették a világ határait, a reneszánsz megrendítette a középkori ember világképét, miközben a váltságosság iránt egyre nőtt az érdeklődés. A meglehetősen konzervatív katolikus egyház nehezen tudott ezekhez az új igényekhez igazodni. Ráadásul a papság egy részének műveltségével és visszaéléseivel szemben egyre nőtt az elégedetlenség. A belső megújulásra tehát rendkívül nagy szükség volt. Az erre irányuló és főként alulról induló egyházi reformkísérletek (a szerzetesrendek átszervezése, majd később újak alapítása, laikus vallásos társulatok létrehozása, valamint az új vallási igényeket kielégítő vallásos irodalom elterjesztése) kezdetben csak igen szerény eredményeket hoztak. Ezek a törekvések éppen a reformáció hatására a tridenti (trentói) zsinat (1545–1563) eredményeit követően váltak valódi egyházi reformprogrammá.

Magyarországon a középkor végén a katolikus egyház helyzetének alakulása teljesen megfelelt az Európában zajló folyamatoknak. A főpapság elsősorban politizált, és magas méltóságokat töltött be – gon-

doljunk csak Bakócz Tamás, Szatmári György vagy Szalkai László esztergomi érsekek páratlan politikai befolyására a Mohács előtti évtizedekben. Az alsópapság ugyanakkor igen szegényesen élt, hiányos műveltsége miatt pedig nem tudta megfelelően ellátni a hívek lelki gondozását. A szerzetesrendek egy része szintén komoly válságba került. A problémák megoldására irányuló reformok pedig csupán szerény mértékben jelentkeztek, így természetesen csak kisebb eredményeket hozhattak – miként például Tolnai Máté szentmártoni főapát bencés reformmozgalma. A ferencesek megújulást sürgető prédikációi és a Magyarország is szép számmal létrejövő vallásos társulatok (az úgynevezett *konfraternitások*) – melyek a vallásosság elmélyítését tűzték ki célul – mind meggyőzően jelezték, hogy az embereket komolyan érdekelte hitük. A zarándoklatok számának növekedése és a magyar nyelvű kódexirodalom virágzása ugyanezt támasztotta alá. A katolikus egyházat átalakítani (latinul *reformare*) kívánó reformáció különböző irányzatai iránt ezért mutatott a kor Magyarországnak embere (is) nagy érdeklődést. Nem véletlen, hogy a magyar reformátorok első generációjának jelentős része (Sztárai Mihály, Szkhárosi Horvát András stb.) a katolikus megújulást szorgalmazó ferencesek közül került ki. Elsősorban tehát ennek a fogékonyságnak köszönhetően ért el a protestantizmus oly meghatározó eredményeket a század második felére még a hadszíntérré vált országban is.

A két király közötti és a török elleni hadakozás paradox módon szintén elősegítette a reformáció terjedését. Az amúgy is válságban lévő katolikus egyház pozíciói ezekben a küzdelmekben óriási károkat szenvedtek. Mohácsnál az ország tizenkét püspökéből hat holtan maradt a csatatéren, a két ellenkirály által az egyházmegyéik élére újonnan kinevezetteket pedig a pápák nem vagy csak vonakodva erősítették meg. Ezzel magyarázható, hogy 1538-ban mindössze három, 1574-ben pedig négy felszentelt püspöke volt az országnak. A zűrzavaros körülmények között még a kinevezett egyházfők is alig tudtak egyházmegyéjük vallásos helyzetével foglalkozni. Ehelyett továbbra is diplomáciai megbízatásokat vállaltak, illetve a királyság belpolitikai életének és igazságszolgáltatásának irányításában vettek részt. 1541-ben török fennhatóság alá került a kalocsai, 1543-ban pedig az esztergomi

érsekség központja, ahonnan a káptalan Nagyszombatba költözött. Sőt ugyanebben az esztendőben a pécsi, majd – még szintén 1543-ban – a váci püspök székhelye is török vár lett, 1552-ben pedig erre a sorsa jutott Csanád és ideiglenesen Veszprém is. Noha az utóbbi püspök káptalanja már ezt megelőzőn a védettebb Sümeg várába menekült, onnét csak 1630-ban tért vissza. A csanádi, majd 1560 után a váradi és a gyulafehérvári püspökség igen hosszú időre megszűnt, noha a hódoltságban vagy Erdélyben lévő püspöki székekre a magyar királyok továbbra is kineveztek főpapokat. Végül az egri káptalan a század második felében a Kassa melletti egykori jászói premontrei kolostorban talált menedékre.

A katolikus egyházi struktúrák nemcsak felső szinten roppantak össze. A polgárháborúban a gazdag, de védtelen egyházi (püspöki, káptalani és kolostori) birtokokra – miként arról már szóltunk – a környék főnemesei vagy a feltörekvő családok csaptak le. A végvárláncolat kialakulásával az uralkodók nem voltak érdekeltek a megmaradt jelentősebb egyházi tisztségek állandó betöltésében sem, az ezekhez tartozó jövedelmek ugyanis a védelmi rendszer ellátásához nagyban hozzájárultak. Az esztergomi érseki széket főként emiatt nem töltötték be az 1573 és 1596 közötti esztendőkből. A törökök fokozatos előrenyomulása következtében ugyanakkor az 1540-1560-as években az ország közepén még azok a kolostorok is elpusztultak, amelyek addig átvészelték a korábbi másfél évtizedet. A veszprémi egyházmegye mintegy 100 – ugyan nem egy időben létező – középkori kolostora például mind egy szálalig eltűnt, miközben 600 plébániájából is pusztán néhány tucat maradt meg a század második felére. Erre az időre országos szinten is pusztán a ferencesek (például Jászberényben, Szegeden és Gyöngyösön, valamint az erdélyi Csíksomlyón) és a pálosok (Szlavóniában), valamint a Pozsonyba és Nagyszombatba menekült apácarendek tudták megőrizni vagy átmenteni néhány kolostorukat. A törökök tehát valószínűleg a katolikus egyház pozícióinak hódításuk miatt bekövetkező meggyengítésével segítették elő önkéntelenül is a reformáció 16. századi magyarországi diadalát.

Európa szellemi vérkeringésében A protestantizmus újabb és újabb reformokat követelő irányzatai nagyjából európai elterjedésüknek megfelelően vertek gyökereket Magyarországon is. A folyton meg-megújuló, majd radikalizálódó tanok megismerése és elsajátítása állandó kapcsolatot igényelt a reformáció legfontosabb központjai (Luther Wittenbergje, Kálvin Genfje és több német város), valamint a török „torkában” hányódó Magyarország között. Az állandó összeköttetést a német és svájci egyetemeken egyre nagyobb számban tanuló magyarországi és erdélyi diákok, valamint a – Gutenberg találmányának köszönhetően – már nagy mennyiségben hozzáférhető új vallási irodalom biztosította. Ugyanakkor a keleti Habsburg Birodalommal létrejött perszonálunió is igen kedvezett a német területekkel való szorosabb vallási-szellemi kapcsolatok kialakításának. Mindezeknek köszönhetően az éppen szétesőben lévő, majd végleg három részre szakadt Magyarország is képes volt megmaradni Európa szellemi vérkeringésében. Ez pedig mind az adott pillanatban, mind hosszú távon páratlanul fontos eredmény volt.

A lutheri reformáció tanait először 1521-ben a budai főiskola néhány tanára fogadta el. Kezdeti terjedését a Wittenbergbe *peregrináló* diákok mellett a budai német polgárságnak és a királyi udvar néhány tagjának fogékonysága segítette. Hamarosan a nyugat-magyarországi, a szepességi és az erdélyi városok német polgársága is megismerkedett a tanítással, amely 1530-ban a császárságban hivatalosan is külön egyházzá szerveződött. Ennek hitvallását már nem Luther, hanem Philipp Melanchthon fogalmazta meg. Mivel 1530-ban ezt az augsburgi birodalmi gyűlésen fogadták el, a város nevéből származott a lutheri egyház régi elnevezése: ágostai hitvallású evangélikus egyház.

Az új hitnek a főpapok és a köznemesség körében eleinte bőségesen akadt ellenzője. Az előbbiek eretnekséget, az utóbbiak pedig az erősödő Habsburg-befolyás közepette újabb „német praktikát” láttak benne. Ennek ellenére a század folyamán a lutheri irányzat két nagy hullámban jelentős sikereket ért el. Az erdélyi szászok körében a brassói lelkész és térképmetsző, Johannes Honterus, míg a felső-magyarországi német polgárok között a Wittenbergben tanult bártfai rektor, Leonhard

Stöckel játszott elvülhetetlen szerepet az új hit terjesztésében. Bár előbbi is komoly írói munkássággal dicsekedhetett, utóbbi még azzal is kiemelkedett, hogy 1546-ban megszerkesztette a magyarországi reformáció első hitvallását, az úgynevezett *Confessio Pempolitaná*t. A neves öt szabad királyi város (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kísszeben) ezzel védekezett Ferdinánd király előtt az eretnekség vádjával szemben.

A német polgárság után a lutheri reformáció – wittenbergi diákokból lett városi és vándorprédikátoroknak köszönhetően – hamarosan magyarul területekre is áterjedt. Első nagy terjesztői közül a „magyar Luthernek” nevezett Dévai Bíró Mátyás, Ozorai Imre és Gálszécsi András emelkedett ki. Az ő munkájukat a várháborúk korszakában, majd az 1568-ban beköszöntő „békeesség” idején a második hullám térítői folytatták. Elsősorban Székharosi Horvát András tályai prédikátor, Sztárai Mihály hódoltsági reformátor és a híres prédikátor vándor-nyomdász, Huszár Gál érdeme volt, hogy az ágostai egyház országosan is gyökeret tudott eresztetni. Irodalmi műveikkel (gyülekezeti énekek, zsoltárok, hitvitázó drámák, verses históriák) és térítőmunkájukkal ők juttatták Luther eszméinek már Melanchthon által átdolgozott változatát a magyar falvakba, mezővárosokba és néhány nagy tekintélyű főúr (Perényi Péter, Thurzó Elek, Nádasdy Tamás, Petrovics Péter stb.) birtokára. Ezek a nagybirtokosok patronáló tevékenységüknek és igen jelentős országos befolyásuknak köszönhetően a reformáció elterjedésében meghatározó szerepet játszottak – miként erről még a *Nyelvkeresők* című fejezetben is szólnak. Melanchthon tanai egyébként azért is voltak nagy hatással Magyarországon, mert a protestáns humanizmus legfőbb alakja 1555-ben alapvető szerepet játszott a wittenbergi magyar diákközösség (*coetus*) megalapításában, annak kéthetente tartott disputáin pedig haláláig általában ő elnökölt.

A reformáció magyarországi befogadásának mintegy bő fél évszázada alatt a különféle tanítások (mind a lutheri, mind a kálvini, de főként a radikálisabbak) meglehetősen képlékenyek voltak. A hívek ugyanis eleinte igényeiknek megfelelően válogattak a különféle irányzatok elemeiből, sőt gyakran tértek át egy régebbi tanításról az újabbra, vagy fogadták el mind az egyik, mind a másik bizonyos részeit. A század végéig ezért a sokszínűség jellemezte még a többnyire egységesnek

mondott áramlatokat is. Ezt a helyzetet jól jellemezték a század közepétől szinte megszámlálhatatlan különféle hitviták és zsinatok, melyek során az egyes irányzatok fokozatosan tisztultak le. Ezek eredményeként megkezdődhetett a hitvallások szerkesztése és az egyházszervezetek alapjainak lerakása.

A felső-magyarországi öt város hitvallását 1559-ben a szintén német lakosságú Garam menti hét bányaváros (Körmöc-, Beszterce-, Selmec-, Új-, Baka-, Libet- és Bélabánya), majd a következő évtizedben a tizen-négy magyarországi szepességi város hitvallása (*Confessio Heptapolitana*, ill. *Confessio Scepusiana*) követte. Időközben megindult az egyházszervezet kiépítése is. 1545-ben Báthory Anna, Drágffy Gáspár özvegye támogatásával Erdődön (Szatmár megye) megtartották az első protestáns zsinatot. Egy évtized sem telt el ezután, s már létrejött az első evangélikus egyházkerület is. Miközben Erdélyt megszállták Castaldo generális hadai, 1553-ban Berethalom központtal megalakult az erdélyi szász egyházkerület. Ennek első vezetője, azaz szuperintendense Paul Wiener nagyszombati lelkész lett. A század végén – szintén háborús körülmények közepette, 1595-ben jött létre a Sopron–Vas megyei egyházkerület is, melynek székhelye utóbb a névadó város volt. A Dunán inneni országrészben viszont csak az 1610-ben Thurzó György nádor elnökelete alatt tartott zsolnai gyűlés határozott önálló kerület létrehozásáról, főleg a szlovák nyelvű evangélikus lakosság számára.

A század végére mégsem a lutheri, hanem az Ulrich Zwingli, majd Kálvin, végül a Heinrich Bullinger és Théodore de Bèze (Beza) tanításait követő, úgynevezett helvét irányú reformáció vált Magyarországon a legmeghatározóbb protestáns felekezetté. Bár a három részre szakadt országban csak jóval a lutheri irányzat után, az 1550-es évek elejétől jelent meg, hatása sokkal jelentősebb és így terjedése is lényegesen gyorsabb volt. Az egykori gyulafehérvári kanonok és iskolamester, Kálmáncsehi Sánta Márton elsősorban az 1538. évi nevezetes segesvári hitvita hatására állt a reformáció pártjára, s működött az 1550-es években már Zwingli szellemében. Vándorlása során tiszántúli állomás helyein – a befolyásos nagyúr, Petrovics Péter hathatós támogatásával – a templomokból eltávolította az oltárokat, a képeket és a szobrokat, s így a magyarországi képrombolás egyik élharcosává vált. Kálmáncsehi

eredményes tevékenysége idején már nemcsak a katolikus papokkal, hanem a lutheri irányzat követőivel is komoly vitákba kényszerült, aminek köszönhetően előbb kiközösítették (bár ő ezt szintén megtette ellenfeleivel), majd több helyről elűdözték.

Kálmáncsehi munkáját a következő évtizedekben újabb prédikátorok folytatták, kiknek eszméi a mezővárosi polgárság, a parasztság, majd a végvári katonaság soraiban is követőkre találtak. A Bécsben, Krakkóban, majd Wittenbergben tanult Szegedi Kis István működésének fő területe a hódoltság volt. Az 1540-es évek közepétől 1572-ben bekövetkezett haláláig a Fehér-Körös menti Gyulától Baranyáig számos helyen volt lelkes. Eleinte még ő is a lutheri, az 1550-es évektől azonban már a helvét irányzat lelkes híve volt. Európai mértékben is jelentős írói munkássága mellett az önálló református egyházszervezet kiépítésében is alapvető érdemeket szerzett. 1554-ben a laskói zsinat az ő szorgalmazására hozta létre a tolna-baranyai szuperintendenciát, melynek első vezetője lett. Az 1560-as években ebből nőtte ki magát az alsó-dunamelléki egyházkerület, amely már több kisebb egységre, úgynevezett szeniorátusra tagolódott, élükön egy-egy esperessel.

A Tiszántúlon Kálmáncsehi örökebe Szegedi Kis tanítványa, a Wittenberget szintén megjárta Melius Juhász Péter lépett. 1558-tól debreceni lelkesként a cívisvárosban megszilárdította, majd megvédelmezte a helvét irányzatot. Tanító- és szervezőmunkája egyaránt kiemelkedő volt. 1561-től ő lett a püspöke az 1554-ben Óvárrott (Szatmár megye) létrejött Szatmár vidéki, illetve a Debrecen–Nagyvárad vidéki szuperintendencia egyesülésével létrehozott (1557) tiszántúli egyházkerületnek. Ennek szervezetét megszilárdította, majd kidolgozta a debreceni hitvallást (1562), s azt mind a katolikusokkal, mind a lutheránusokkal szemben megvédelmezte. 1565-től igen kemény hitvitákra kényszerült az egyre radikalizálódó Dávid Ferencsel is, aki ebben az esztendőben indította meg a fejedelem udvari orvosa, Giorgio Blandrata nyomán a Szentháromság-tagadók mozgalmát.

Dávid 1564-ben még az erdélyi református irányzat egyik fő szónoka volt. Az ekkor tartott nagyenyedi zsinaton ugyanis végleg eldőlt, hogy a lutheranizmus és a helvét irányzat hívei között a fejedelemségben nem születhet megegyezés. A végső szakítás miatt jött létre

Nagyenyed székhellyel az erdélyi református egyházkerület, melynek első püspöke Dávid volt. Az evangélikus egyház fejlődéséhez hasonlóan a reformátusok is a Dunától nyugatra alakították ki legkésőbbi egyház-szervezetüket. A dunántúli kerületet 1595-ben éppen annak eredményeként hozták létre, hogy az ország nyugati felén élő lutheránusok és helvét irányúak elváltak egymástól. Az ország északkeleti területein ugyanakkor különös csoportot alkottak az úgynevezett *kriptokálvinisták* (magyarul titkos kálvinisták), akik Melanchthon hatására főleg az úrvacsora tanáról alakítottak ki sajátosságos, a lutheri ortodoxiától eltérő véleményt. A magyar társadalom fejlődésének sajátosságai miatt a kálvini tanítások Magyarországon egyébként is erősen módosult formában jelentkeztek. Különösen hatottak ugyanakkor – Melanchthon mellett – Heinrich Bullinger nézetei, akivel tucatnyi magyar prédikátor, de még Oláh Miklós esztergomi érsek kancellári titkára, Fehértóty János is levelezett.

A magyarországi reformáció még egyházzá szerveződött legradikálisabb ága a Szentháromság-tagadó, másként antitrinitárius irányzat volt. Az elnevezés onnan eredt, hogy az irányzat követői nem fogadták el Jézus isteni mivoltát, s tagadták a Szentháromságot. Eszméik Itáliában és Lengyelországban jelentek meg először, ahonnan János Zsigmond olasz udvari orvosának, Giorgio Blandratának köszönhetően jutottak el Erdélybe. Hamarosan maga a fejedelem is a hatásuk alá került, s haláláig az irányzat legfőbb patrónusa volt. Ez a körülmény indokolta elsősorban, hogy Európában egyedülálló módon – a katolikus vallás és a két legismertebb protestáns felekezet mellett – az 1568. évi tordai országgyűlés az antitrinitáriusok szabad vallásgyakorlatát is megerősítette. Ezzel a fejedelemségben bevett vallás lett a Szentháromság-tagadó irányzat.

Az erdélyi antitrinitarizmus legjelentősebb képviselője Dávid Ferenc volt, aki kolozsvári református püspökként szintén Blandrata hatására fogadta el az új eszméket. Mivel zseniális szónok és félelmetes hitvitázó volt, az újabb zsinatokon kifejtett sikeres tevékenységének köszönhetően Kolozsvár lakosságának jelentős része csatlakozott az új tanításhoz. Sőt a század nyolcvanas éveiben már Erdély magyar lakosságának mintegy fele antitrinitárius nézeteket vallott. A kolozsvári uni-

tárius kollégium pedig az 1560-as évektől hosszú ideig menedéket nyújtott a vallási nézeteik miatt még a protestáns országokban is üldözött radikális szabadgondolkodóknak (például Jacobus Palaeologusnak és Matthias Vehe-Gliriusnak). Az antitrinitarizmus végül a 16. század végén Hunyadi Demeter és Enyedi György püspök tevékenységének köszönhetően szerveződött egyházzá, amelyet ettől kezdve nevezzünk unitáriusnak. Ezzel egyidejűleg került sor tanításaik rögzítésére is.

Dávid Ferenc követői hevesességük mellett mozgékonyaságukkal is kitűntek. Hamarosan a Partiumban és a hódoltság számos területén megjelentek az új vallás követői. Az 1570-es években Basilius István egykori kolozsvári lelkész vezetése alatt népesebb csoportok tűntek fel a Körösök és a Maros közötti területeken (Bihar megyében Belényesen, Zarándban Simándon, Csongrádban Makón). Ugyanezen időben szépszámmú Szentháromság-tagadó élt már a Dél-Dunántúl szellemi központjában, Pécsen is, amely még a 17. században is egyik legfontosabb támaszpontjuk maradt. Szórványaik voltak még Fejér megyében (Battyán és Polgárdi), Északkelet-Magyarországon viszont az egri, majd ungvári lelkész, Egri Lukács csak ideiglenesen ért el szerény sikereket. A királyság közvetlen szomszédságában Nagymaros mégis fontos központjuk volt, az említett Trombitás János befolyásának köszönhetően.

A reformáció egyéb mozgalmai már nem szerveződtek egyházzá. A gyermekkeresztséget elvető és a felnőttek újrakeresztelését (görögül *anabaptizein*) szorgalmazó anabaptisták az 1540-es évektől Morvaországból érkeztek Magyarországra. A főként német ajkú anabaptista kézművesek (a habánok) az északnyugati országrész megyéiben (Nyitra, Pozsony és Trencsén) telepedtek le. Bár kiűzésüket országgyűlési törvénycikkkel is elrendelték, 1556-ban Nyitra megyében már püspökökről is van tudomásunk Peter Riedemann személyében. Mivel kiváló iparosok voltak, a magyar nagybirtokosok gazdasági érdekből nem hajtották végre az ellenük hozott rendeleteket. A Thurzók és az Illésházyak birtokain így továbbra is viszonylagos nyugalomban élhettek. A 17. században azután Bethlen Gábor fejedelem Alvincen, I. Rákóczi György pedig Sárospatakon telepítette le egy-egy csoportjukat.

A Szentháromság-tagadók egyes képviselői hamarosan tovább radikalizálódtak. Ők voltak a Krisztus imádását tagadó úgynevezett

non-adorantisták vagy radikális antitrinitáriusok. A század végétől közülük kerültek ki az úgynevezett szombatisták, akik az Ószövetség primátusát fogadták el, irányzatuk így a zsidó valláshoz állt közel. Nevük onnan eredt, hogy az Ószövetség előírásait követve, a vasárnap helyett a szombatot tartották szent napnak. Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy a Dávid Ferenc halálát követő időkben az antitrinitarizmus és a szombatosság között még nem rögzültek a határvonalak, jöllehet az előbbi – miként utaltunk rá – már fokozatosan haladt előre az egyházzá szerveződés útján. A szélsőséges antitrinitáriusok fő patrónusa az 1580-as években az egykori erdélyi püspök, Gerendi Miklós családjából származó János volt. Ő támogatta a neves költőt, Bogáti Fazakas (Fazekas) Miklóst is, aki szintén ennek az irányzatnak a befolyása alatt állt. A szombatosság még később is meglehetősen sokszínű vallási mozgalom maradt. Legnevesebb képviselője Bethlen Gábor kancellárja (1613–1621), Péchi Simon volt, aki zsidó imádságokat héber eredetiből ültetett át magyarra. A szombatos irányzat végül az 1638. évi úgynevezett dési *complanario* (végzés) következtében szűnt meg, amikor képviselőiket perbe fogták, majd vezetőjükkel, Péchivel együtt jószágvesztésre és elzárásra ítélték.

A magyarországi reformáció ezen sokszínűségével és képlékenységgel kiemelkedett az európai fejlődésből. Ennek köszönhetően azonban egyik felekezet sem tudott abszolút túlsúlyba kerülni, s ezért olyan protestáns nemzeti egyház sem alakulhatott ki, mint például Skóciában vagy a skandináv országokban. A különböző irányzatok egyszerre járták át a társadalom széles rétegeit, és egyidejűleg ugyanazokon a területeken építették ki egyházszervezetüket is. A még katolikusnak született Dávid Ferenc pályája kiválóan jelképezte a magyarországi protestantizmus 16. századi képlékeny állapotát. Dávid 1557-ben Paul Wienert követően még az erdélyi evangélikusok második püspöke volt. Az említett nagyváradi zsinaton viszont erre a méltóságra már a reformátusok választották meg, végül 1576-tól a kiváló szónok már a Szentháromság-tagadók püspöke volt. Dávid ezt követően villámgyorsan sodródott még tovább, immáron a *non-adorantizmus* (Krisztus imáadásának tagadása) irányába, amiért életével fizetett. Déva várának börtönében halt meg 1579 novemberében.

A 16. század végére az egyes irányzatok végül fokozatosan letisztultak. A legnépesebb református egyház hívei elsősorban a magyar nemességből, a mezővárosi polgárságból, a parasztságból és részben a magyar végvári katonaságból toborzódtak, főként a három részre szakadt ország középső és keleti területein. Az evangélikusok a királyság peremvidékeire szorultak vissza, elsősorban néhány dunántúli és felvidéki főnemes birtokára. A német városi polgárság és a szlovák parasztság azonban szinte kizárólag, sőt ekkor még a németen kívül a magyar végvári katonaság tekintélyes része is a lutheri irányzat követője volt. Az antitrinitáriusok hódoltsági szórványaitak leszámítva valójában csak Erdélyben értek el komolyabb sikereket, a fejedelemségben viszont meghatározó erőt képviseltek. Mindezek ellenére a katolikus egyház sem szűnt meg, noha csupán bizonyos városokban (Pozsony, Nagyszombat) és egy-egy katolikusnak megmaradt nemes birtokán, valamint a Székelyföldön maradt túlsúlyban. A Drávától délre, a horvátok körében a reformáció nem ért el jelentősebb sikert, vagyis döntő többségük katolikus maradt. Végül a hódoltságban megőrizték ortodox valóságukat az ipeki pátriárka fennhatósága alatt álló, igen megszaporodott szerbek, Erdélyben pedig az újabb területeket megszálló románok.

Az ország vallási megosztottsága a 16. században gyakran nemcsak társadalmi csoportokon, hanem még egyes családokon belül is megfigyelhető volt. Kiváló példaként szolgál erre az ország bárói familiái közé tartozó ghymesí Forgách család esete. A família Mohács utáni története ugyanakkor azt is jól szemlélteti, hogy az európai szellemi vérkeringésben való megmaradásban az említett nagyszámú mezővárosi és paraszti származású prédikátoron kívül a nemesség is fontos szerepet játszott. Forgách Zsigmond nemestársaihoz hasonlóan hamar követte a protestantizmust. Fiai (Simon, Imre és Ferenc) ellenben már nem vallottak egységes álláspontot. Az országos hírnévre szert tett egri, majd bányavidéki főkapitány, végül királyi pohárnokmester, Simon meggyőződéses protestáns volt. Az ő útjai mégis inkább a hadakozás, a politika és említett osztrák felesége (Ursula Pemfflinger) révén vezettek nyugatra. Katona létére ugyanakkor a kultúra és az új hit iránt is érdeklődött, hiszen Ferenc bátyja históriáját magyar nyelvű megjegyzésekkel

egészítette ki, a neves prédikátorokat, Huszár Gált és Bornemisza Pétert pedig támogatta.

Utóbbiak meghatározó patrónusa mégsem ő, hanem öccse, Imre volt. A Trencsén vármegye ispáni tisztét betöltő Forgách fiú nem katonáskodása és politikai szereplése miatt volt mind Magyarországon, mind nemzetközileg is ismert. A Bullingerrel szoros kapcsolatban álló Huszár Gál hosszú ideig nála talált menedéket, és ő keresztelte sorban a gyermekeit. Forgách rajta kívül a magyar prózairodalom alapítóját, Bornemiszt is pártfogásába vette. Európa több jeles tudósával és humanistájával (Hugo Blotius, Dudith András stb.) való kiterjedt levelezése révén pedig meghatározó tagja volt a kontinens szellemi vérkeringésének, a nemzetközi protestáns *respublica litteraria*nak is. Sőt második felesége, a szigetvári hős, Zrínyi Miklós leánya, Katalin hatására még történetírással is próbálkozott. Latin nyelvű munkája, az úgynevezett Zrínyi-album a végvár nevezetes 1566. évi ostromáról Wittenbergben látott napvilágot (1587) a neves szász humanista, Petrus Albinus közreműködésével. Az újabb kutatások szerint pedig Forgách még Károlyi Gáspár nevezetes Vizsolyi Bibliájának (1590) megjelenítésében is szerepet játszhatott. Joggal írta róla a költő Rimay János, hogy „a Múzsák legnagyobb mecénása, tudománnyal és életével kiváló férfiú”.

A harmadik testvér, Ferenc egészen más pályát futott be. Oláh Miklós esztergomi érsek hatására katolizált, majd a középkori humanisták hagyományait követve az itáliai Padovában tanult. Hazatérve különböző egyházi méltóságokat töltött be, majd ő tartotta Bécsben Ferdinánd király 1564. évi halotti búcsúztatóját. Később mégis Erdélybe távozott, ahol a katolikus Báthory István fejedelem kancellárja lett. Vaskos történetírói munkája a 16. századi Magyarország históriájának egyik legfontosabb forrása. Unokaöccsei, Simon fiai, Mihály és Ferenc követték a család vallási megosztottságának hagyományait. Az előbbi a strasburgi, majd a wittenbergi egyetemen tanult, s ő volt az eddig ismert első magyar, akinek levelére a késő humanizmus talán legismertebb alakja, a leideni egyetem neves professzora, Justus Lipsius válaszolt. Ferenc viszont névrokon nagybátyja nyomdokain haladt. Még serdülőkorában (1584) katolizált, majd előbb veszprémi, később nyitrai püspök, végül esztergomi érsek lett. A 17. század elején pedig haláláig

(1615) ő volt a magyar ellenreformáció vezéralakja. Sőt fontos szerepet játszott abban, hogy fivérei, az említett Mihály és a későbbi nádor (1618–1621), Zsigmond 1603-ban elhagyták az evangélikus hitet. Áttérésük azonban már nem számított ritkaságnak, a közvélekedéssel ellentétben ugyanis a magyar nemesség katolizálása – politikai, anyagi és hitbéli okokból – már jóval Pázmány Péter tevékenysége előtt megkezdődött. Az első konvertiták (1584: Forgách Ferenc és maga Pázmány, 1586: Balassi Bálint) után a századforduló táján már olyan neves személyiségek katolizáltak, mint a későbbi nádor (1625–1645), Esterházy Miklós vagy a felső-magyarországi nagyúr, Homonnai Drugeth György.

A két Forgách-generáció története az eddigieken túl két további szempontból is kiválóan reprezentálta a korabeli Magyarország vallási és kulturális sajátosságait. Egyrészt: az ifjabb Ferenc pályafutása bizonyította, hogy a katolicizmus válságára választ adó reformáció hatására a század végétől a katolikus egyház is képes volt a megújulásra, főként a tridenti zsinaton elfogadott reformok szellemében és az új szerzetesrend, a jezsuiták segítségével – miként erről hamarosan külön alfejezetben szólnunk. Másrészt: a Forgách család tagjainak tevékenysége azt is jól mutatta, hogy a korban a magyar nyelvű irodalom, de általában a magyarországi kultúra fejlesztése szorosan összefüggött a protestantizmus különféle irányzataival, miközben ebben jelentős szerepet vállaltak még a katolicizmus megfoglyatkozott számú képviselői is.

Idegen főtisztek a magyar protestantizmus szolgálatában

A magyarországi reformáció állandó európai kapcsolatait nemcsak a fentiekben sorra vett számos magyar prédikátor és nemes biztosította. Az újabb kutatások szerint ebben a magyar hadszíntéren szolgálatot teljesítő idegen főtisztek művelt csoportjának is szerepe volt. A magyar protestantizmus európai mértékben is jelentős fejlődésének, elismertségének, sőt talán mondhatjuk, egyetemességének valójában ez volt az egyik legfőbb bizonyítéka.

Az új törökellenes határvédelmi rendszer kiépítése, majd működtetése a hadügy fejlődésének köszönhetően komoly szaktudást és felké-

A magyarországi reformáció állandó európai kapcsolatait nemcsak a fentiekben sorra vett szá-

szültséget igényelt. Az irányítását végző magyar és idegen főtisztek ezért nem pusztán harcmezőkön, hanem iskolapadban is edződött nemesek voltak. A győri német főkapitányok közül a 17. század első feléig például négyen jártak a padovai egyetemre, miközben magyar helyettesek közül is többről tudjuk, hogy az alsó-ausztriai rendek bécsi tartományi iskolájában szereztek bővebb ismereteket. A többi idegen főkapitány és az Udvari Haditanács tagjai is az iskolázott nemesség soraiból verbuválódtak. Mivel a századfordulóig a keleti Habsburg Birodalom egész vezetésében – így a hadügyekben is – az alsó-ausztriai nemesség játszotta a vezető szerepet, ez a magyar reformáció fejlődésének is nagy hasznára vált. Az osztrák nemesség ugyanis a század utolsó évtizedéig túlnyomórészt protestáns volt, és ezért magyarországi szolgálata idején is előszeretettel támogatta az új hit terjesztését. Sőt úgy tűnik, hogy az idegen vezető réteg ehhez politikai-katonai kapcsolatrendszerét is kíválóan használta fel.

Ez a megállapítás különösen igaz David Ungnadra, aki a Haditanács utolsó 16. századi elnöke volt. A német származású Ungnad – nemes-társai egyre jobban terjedő szokásához hasonlóan – fiatalkorában beutazta Európát, hogy nyelveket tanuljon és világot lásson. Ezt követően a kor legfontosabb német egyetemére, a sokat emlegetett wittenbergire iratkozott be, ahol közeli kapcsolatba került a magyarok által is jól ismert Melanchthonnal. Az 1550-es évek elején feltételezhetően nagybátyja, a horvát-szlavón végek akkori főkapitánya, Hans Ungnad hívására jött Magyarországra, hogy a katonáskodás mesterségét is kitanulja. A nagybácsi 1555-ben azonban előbb Wittenbergbe „emigrált”, majd a württembergi Urach városában telepedett le, ahol a Biblia mellett több tucatnyi protestáns egyházi művet fordított, majd jelentetett meg délszláv nyelven. David Ungnad viszont továbbra is császári szolgálatban maradt. Előbb Hans Rueber lovaskapitány (a későbbi kassai generális) mellett szolgált, majd 1573-tól fél évtizeden át a Habsburgok isztambuli állandó követe volt. 1584-től haláláig (1600) pedig ő felelt a törökellenes védelmi rendszer megfelelő működéséért.

Ungnad a megertherelő katonai-hivatali feladatok közepette sem feledte el a wittenbergi *alma mater* szellemiségét. Szabad idejében zsoldárokat fordított, támogatta Nádasdy Ferenc udvari papja, Magyar Ist-

ván egyik magyar nyelvű munkájának (*Kézbeli könyvecske*) megjelentetését. Sőt még a költő Balassi Bálinttal is levelezett; fiát, Andreast pedig a strasburgi egyetemre járatta. A magyarországi hadügyigazgatás első embereként pedig beosztottjait abban is támogatta, hogy állomáshelyeiken – az új egyházszervezet, az iskoláztatás, az irodalom és a könyvkiadás felkarolásával – a protestantizmus pozícióit megerősítsék. 1587-ben például egykori isztambuli beosztottja, Stephan Gerlach segítségét használta fel arra, hogy Kassa városa számára Tübingenből megfelelő felkészültségű német prédikátort szerezzen. Gerlach ugyanis ez időben már a teológia rendes tanára volt a tübingeni egyetemen, ahol több jezsuitaellenes vitairatot szerkesztett.

A Haditanács elnökének alárendeltségében álló, főként alsó-ausztriai származású győri, komáromi és kassai főkapitányok az 1570–1580-as években hasonló tevékenységükkel tűntek ki. Andreas Teufel győri generális a protestantizmus egyik igen aktív ausztriai támogatója volt, aki saját birtokaira – talán Ungnad segítségével – Württembergből hívott prédikátorokat. Győrről ugyanakkor biztosította az evangélikus német végváriak szabad vallásgyakorlatát, akikhez hamarosan számos magyar is csatlakozott. Sőt ugyanitt a század második felében a német katonaság prédikátorai – 1586-ban például a Wittenbergben végzett Andreas Ammon – már egy úgynevezett seregiskolát is működtettek. A német és magyar végváriak gyermekei mellett 1586-ban néhány hónapot még a későbbi neves költő, író és műfordító, Szenczi Molnár Albert is eltöltött a seregiskola padsoraiban. Hasonló iskolák működtek a század második felében Komárom, Szendrő és Szatmár váraiban is, melyekben a tanítás szervesen összekapcsolódott a prédikációkkal.

A marhakereskedéssel is foglalkozó említett komáromi főkapitány, Andreas Kielman ugyancsak Ungnad közeli ismerőse volt. Az 1570-es évektől ezért részben az utóbbi tübingeni barátainak, részben Kielman testvérének volt köszönhető, hogy a Duna-parti végvár német katonái is a württembergi hercegségben fekvő város egyeteméről kapták prédikátoraiikat. Az Itáliában és Franciaországban orvostudományt tanult Johann Kielman ugyanis rövid magyarországi hadifelcseri szolgálata után – testvérével ellentétben – visszatért szülőföldjére, Németországba. Bár Eperjes városa szívesen fogadta volna szolgálatába, ő Kristóf

württembergi herceg udvarát választotta. Bátyja kérésére azonban nyilván ő is gyakran közbenjárt a tübingeni egyetem professzorainál, hogy a kor legújabb protestáns áramlatait már ismerő prédikátorok működjenek Magyarországon.

Az 1572-től magyar nemességgel is rendelkező Hans Rueber kassai generális hasonlóképpen komoly szolgálatokat tett a magyarországi protestantizmusnak. Érdemes visszaemlékezünk a korábbi fejezetekben elmondottakra: Ruebernek alapvető szerepe volt az 1570-es években a felső-magyarországi főkapitányság kiépítésében, egy Báthory-párti szervezkedés felszámolásában, de még a távolsági borkereskedelemben is. Mindezek mellett ő sem feledkezett meg vallása, a lutheri irányzat pártfogolásáról. Még győri szolgálata (1564–1566) idején támogatta a német nehézlovasok prédikátorát, Magdeburgi Joachimot egyik műve kiadásában. Később Kassáról saját költségén küldött polgárgyermekeket a wittenbergi egyetemre, sőt székhelyére befogadta Kopernikusz neves tanítványát, a korabeli Európa egyik leghíresebb matematikusát, Joachim Georg Rheticust is. Patronáló tevékenysége ország-szerte jól ismert volt, s nemcsak a német, hanem a magyar anyanyelvű protestánsok körében is. Balassi Bálint nevelője, Bornemisza Péter ezért szerette volna Bibliáját Rueber sárosi várában elkészíteni.

A törökellenes magyar hadszíntéren szolgáló idegen főtisztek a 16. század utolsó harmadában rehat számottevő mértékben járultak hozzá a magyarországi protestantizmus megerősödéséhez. Az Európával való állandó szellemi kapcsolattartásban nekik is fontos szerep jutott, sőt olykor még a magyar nyelvű irodalom újdonságainak megjelenítésére is készek voltak áldozni. A magyar rendek nem feledkeztek meg ezen szolgálatokról. 1593-ban David Ungnadot többek között azzal az indoklással (1593: 23. tc.) vették fel soraikba, hogy ő „a Haditanácsban betöltött tiszténél fogva – amelynek élén áll – az országlakosoknak úgy nyilvánosan, mint magánúton nagy hasznára volt”. Az utóbbi kifejezés Ungnad és főtisztzi köre tevékenységének volt – talán mondhatjuk – hivatalos elismerése.

1595 nyarán a Haditanács befolyásos elnökének hit- és honfitársa, Ferdinand Graf zu Hardegg győri főkapitány kivégzését nem sikerült megakadályoznia. Pedig 1594 őszén a generális az erődvárost az óriási

oszmán túlerővel szemben páratlanul hosszú ideig védelmezte, és csak a Mátyás főherceg vezetete felmentő sereg megfutása után adta fel. Minden közbenjárás ellenére feje porba hullott. Hardegg főkapitány azonban nemcsak a főherceg súlyos baklövései miatt fizetett életével. A koncepció-s jellegű perben a trónörökös által összeállított „pártatlan bíróság” – ahogy akkor nevezték – az evangélikus Hardeggból igazi bűnbakot kreált. Az esemény valójában az Alsó-Ausztriában meginduló ellenreformáció első, bár egyáltalán nem lovagias módon kivívott sikere volt.

A katolikus egyház megújulásának első csírái

A magyar történeti köztudat

mind a mai napig általában az efféle kemény fellépések alapján alkotó elítélő véleményt a katolikus egyház 16. században kezdődött megújulási mozgalmáról. Hasonló koncepció-s perekre, sőt brutális leszámolásokra azonban bőven került sor a reformáció berkein belül is – elegendő, ha a Kálvin által máglyára küldött spanyol antitrinitárius teológusra, Szervét Mihályra gondolunk. Az új eszmék terjedésével elszabadult indulatoknak sajnos a kora újkorban is sokan estek áldozatul. A 16. század végén a katolikus egyház az Európa-szerzte óriási sikereket ért el, de egymás ellen is hevesen fellépő protestáns irányzatokkal szemben szerény szólammal már nem érhetett el eredményeket. Megújulásának első kezdeményei után legelszántabb ellenfeleinek dinamizmusát kellett majd átvennie ahhoz, hogy a 17. században visszaszerezhesse elvesztett pozíciójának egy részét. Az első komoly sikerekhez azonban hosszú és nehéz út vezetett.

A hagyományos vélekedéssel ellentétben a katolicizmus megújulása nem kizárólag a reformációra adott válaszként, azaz az ellenreformáció formájában kezdődött meg. Miként a fejezet elején bemutattuk, az egyház válságának leküzdésére mind Európában, mind Magyarországon a középkor végén számos alulról induló reformkísérlet született. A reformáció sikereit érzékelve, a pápaság vezetésével intézményes keretek között megindult egy felülről vezényelt reformmozgalom is. A két jelenség a tridenti zsinat (1545–1563) eredményei után a század második felében vált egymás kiegészítőjévé. Ez tette lehetővé, hogy a

katolikus egyház végül megalálta a kiutat története egyik legsúlyosabb válságából.

A majd két évtizedig, három nagy ülésszakban tartó zsinat a felülről irányított megújulási törekvés fő letéteményese volt. A reformációra adott válaszként a zsinat részvevői – köztük Gregoriánc Pál zágrábi, majd Draskovics György pécsi, Dudith András tinini és Kolozsvári János csanádi püspökökkel – pontosították a katolikus egyház tanításait főként azokban a kérdésekben, melyeket Luther és követői súlyos kritikával illették. Rendelkezéseikkel igyekeztek megszilárdítani az egyházfegyelmet, és felismervén a vallásosság iránti igény jelentőségét, a pápaság legfőbb feladatának a lekipásztori szolgálatot írták elő. Ennek alapfeltétele volt, hogy megfelelően képzett és a hívekkel törődő papokat neveljenek, illetve hasonló szellemben működő püspököket nevezzenek ki – a középkor végi válság ugyanis elsősorban ennek ellenkezőjére volt visszavezethető.

Mindezek megvalósítása Magyarországon óriási nehézségekbe ütközött. A katolikus egyház az 1526 utáni polgárháború, a törökök berendezkedése és a reformáció sikerei következtében elvesztette legfontosabb pozícióit. Egyedül az a különleges helyzet kínált számára némi előnyt, hogy a királyság legfontosabb világi méltóságait (helytartó, kancellár, Magyar Kamara elnöke) továbbra is főpapok adták, azaz az országrész belpolitikájában szerepük meghatározó maradt. Ugyanakkor élvezték a mindvégig katolikus Habsburg-uralkodók támogatását is. Sőt törekvéseik megvalósításához felhasználhatták az alulról induló reformkezdeményezések egyikének, az 1540-ben Loyolai Szent Ignác alapította jezsuita rendnek a támogatását is. (Ne feledjük: az egykori katona nem a reformációra adott válaszként és nem felső kezdeményezésre alapította rendjét. Alulról jövő útkereső volt, akinek mozgalmát a pápaság felülről érkező támogatása tette igazán eredményessé.) Az engedelmességükről és szívósságukról ismert páterek a 16. században a királyságon kívül a szétszakadt ország többi területén is igyekeztek megtenni az első lépéseket a katolicizmus megújítására. Kísérleteik azonban ekkor még csak nagyon szerény eredményeket hoztak.

A királyi Magyarországon a katolikus újjáéledés bölcsője az esztergomi érsekség új székhelye, Nagyszombat városa volt. A reformmozga-

lom a korszak legkiválóbb főpap-politikusa, Oláh Miklós érsek vezetésével már a tridenti zsinattal egyidejűleg megindult, ami európai mértékben is figyelemre méltó. A humanista képzettségű főpap megkezdte a teljesen szétzilált katolikus intézményrendszer újjászervezését és a hívek megfelelő lelki gondozásának előkészítését. Az utóbbi érdekében 1554-ben egyesítette a nagyszombati városi és az esztergomi káptalani iskolát, majd külön egyházmegyei szemináriumot (1558) alapított. Emellett főesperesével 1559 és 1562 között főegyházmegyeje plébániáin egyházlátogatást (*canonica visitatio*) végeztetett, majd 1560 és 1566 között öt zsinaton hozott törvényeket a megismert hiányosságok orvoslására. 1561-re székhelyén a jezsuitákat is sikerült letelepítenie, akikre korábban kidolgozott terveinek megfelelően rábízta a megreformált nagyszombati iskola vezetését is. A jezsuiták eredményes működését azonban rengeteg nehézség gátolta: még kicsiny kollégiumuk ellátásához sem rendelkeztek elegendő jövedelemmel, templomuk nem volt, a rendtagok nagy része egyáltalán nem tudott magyarul, miközben még a város plébánosával, Telegdi Miklóssal is többször összekaptak. 1567 nyarán ezért az első magyar rektor, Hernáth Péter halála után a római rendfőnök úgy döntött, hogy véget vet az igen csekély eredményeket hozó vállalkozásnak.

Két évtized múlva a rend mégis újra megjelent Magyarországon. A jezsuitákkal szoros kapcsolatokat tartó Draskovics György kalocsai érseknek 1586-ban sikerült Rudolf királynál elérnie, hogy az atyák egy új kollégium alapítására megkapják a megüresedett turóci prépostság birtokait. A korábbi kudarcok miatti habozása után a rend vezetése végül csak 1589-ben létesített egy-egy missziót a Nyitra megyei Vágsellyén és a Turócbán fekvő Znióvárálján. Az utóbbi helyen 1591-ben kollégiumukat is megnyitották, ezt azonban Győr visszafoglalása után a kedvezőbb fekvésű Vágsellyére helyezték át. A rendház a háborús viszonyok ellenére egészen Bocskai István csapatainak 1605. évi bevonulásáig működött. Mivel azonban a rendtagok túlnyomó többsége még ekkor sem tudott magyarul, látszólag az újabb kísérlet is pusztán helyi jelentőségű volt. Az ismételt megtelepedés a rend későbbi magyarországi szereplése szempontjából mégis meghatározóvá vált. Miként a Mohács utáni évtizedekben a határvédelem megszervezésében részt vevő idegen fő-

tisztek, a jezsuita páterek is megkezdtek a magyarországi viszonyok megismerését, és elsajátították a pasztorálás legalapvetőbb módszereit. Sőt Sellyén – a nehéz körülmények ellenére is – több későbbi neves magyarországi képviselőjük (Dobokay Sándor, Forró György, a bibliafordító Szántó István s nem utolsósorban Pázmány Péter) kezdte meg pályafutását. A Vág-parti kollégium így lett a királlyági katolikus megújulás bölcsője és egyúttal a 17. századi nagy előretörés bár kicsiny, de meghatározó alapkőve.

A megújuló katolikus egyház elit csapata a század második felében még az európai protestantizmus legkeletibb fellegvárában, Erdélyben is gyökeret vert. A fejedelmi hatalom erejét kiválóan mutatta, hogy János Zsigmond antitrinitárius „uralma” után utódja, a katolikus Báthory István 1579-ben az egykori kolozsmonostori bencés apátságban jezsuitákat telepített le. A páterek egyrészt a nagy távolság, másrészt a nagyszombati kudarc miatt és természetesen politikai okokból nem az oszt-rák provinciából, hanem Lengyelországból érkeztek. Tevékenységük hamarosan ígéretes eredményeket hozott. 1581-ben már betelepedhettek Kolozsvárra, az egykori ferences kolostorba, idővel pedig Gyulafehérvárott is létrehozhatták rendházukat. Emellett egy kisebb missziójuk (két-három páterrel) működött a partiumi Váradon is. Kolozsvári iskolájuk az évtized közepén már népszerűbb volt, mint az unitárius kollégium. A 17. századi magyarországi katolikus megújulás legnagyobb alakja, az eredetileg református Pázmány Péter 1584-ben az ő hatásukra katolizált. A neves jezsuita diplomata, Antonio Possevino támogatásával pedig 1583-ban papnevelő intézetet is alapítottak, sőt két esztendő múlva a filozófia szak bevezetésével iskolájukban a felsőfokú képzés is megkezdődött.

A kezdeti sikerek azonban hamarosan Erdélyben is véget értek. 1586-ban előbb az országos pestis ragadta el a 45 rendtag több mint felét, az esztendő végén pedig Báthory fejedelem halála nyitott új korszakot történetükben. Két esztendő múlva a protestáns rendeknek ugyanis sikerült elérniük, hogy a fiatal Báthory Zsigmond a hatalom elnyerése fejében aláírja a jezsuiták kitiltásáról rendelkező törvényt. Ennek értelmében a következő esztendőben a jezsuitáknak távoznuk kellett, az általuk nevelt fejedelem azonban az ellenzék felszámolása után,

1595-ben biztosította visszatértüket. Ekkor ismét Monostoron, Kolozsvárott és Gyulafehérvárott telepedtek le. Szerencsétlenségükre azonban Erdély épp ekkor vált a tizenöt éves háború keleti hadszínterévé, így a hadakozások súlyos megpróbáltatásai őket sem kímélték. Bár 1603-ban kolozsvári rendházukat teljesen feldúlták, az 1607. évi újbóli törvényes kitiltásukig mégis megmaradtak a fejedelemségben. Erős katolikus elit hiányában királlysági társaikhoz hasonlóan tehát az erdélyi fejedelemségben is pusztán időleges sikereket értek el. Működésüknek nem kedvezett az sem, hogy rendtagjaik egy része nem tudott magyarul, egy-egy páter pedig még hivalkodásával is kitűnt, ami sokakban ellenszenvet ébresztett. Mindezek ellenére majdnem három évtizedes tevékenységük szintén alapvetően járult hozzá a rend következő századbeli magyarországi sikereinek előkészítéséhez.

A katolikus egyház 16. századi helyzete a hódoltságban alakult leg-sajátosabban. Mivel a török előrenyomulásával és a reformáció rohamos terjedésével – miként láthattuk – az egyházat a legnagyobb károk ezen az országrészen érték, az újjáéledés itt volt a legnehezebb. Az igen jelentős szerb és vlah betelepedésnek köszönhetően a hódolt Magyarországon déli talapzatán az ortodox vallásúak igen megszorodtak, de még a túlnyomórészt magyar lakta területeken is szinte katasztrofális volt a helyzet. Bár az egykori püspöki tisztségeket a magyar királyok továbbra is betöltötték – mellyel az egyház fenntartotta igényét ezen területekre –, valójában csak ott lehetett komolyabb szerepük, ahol ferences kolostorok (Jászberényben, Szegeden és Gyöngyösön) megmaradtak. Más vidéken (például Baranyában) – papok nem lévén – világi katolikus prédikátorok tartották meg a falvak egy részének katolikus hitét. A 17. század elejétől őket hívták licenciátusoknak. Az elnevezés arra utalt, hogy püspöki engedéllyel (latinul *licentia*-val) vezették a plébániákat.

A katolikus közösségek megmaradásáért – főként a Duna menti és a déli területeken – igen sokat tettek a hódoltság déli kereskedelmi kapcsolatainak irányítását átvevő ragúzai kalmárok is. Szerepüket 1550-ben kiválóan összegezte az egykori wittenbergi diák, Prodanisius György vörösmarti (Baranya megye) lelkész helyzetjelentése: „Nagy harcban vagyunk a római katolikusokkal, akiket az olasz kereskedők, akik Magyarországnak ezen a részén űzik mesterségüket, annyira tá-

mogatnak, hogy emiatt sok vesződésünk és munkánk van, mert ezek ügyük előmenetelét nem áttallották a török tisztségviselőknél pénzzel elősegíteni; ily módon a még bizonytalankodó híveket letérítik az igaz útról.” A ragúzai és bosnyák kereskedők kedvező lehetőségeit hamarosan a Szentszék is felismerte, s ezért 1572-ben a Balkán északi felén megkezdte missziószervező tevékenységét.

Az elmúlt esztendő kutatásai szerint ennek első fázisa 1607-ig tartott. Ebben az időszakban a Szentszék apostoli vizitátorok küldésével kívánta feltérképezni az Oszmán Birodalom európai területeinek, így a Balkán mellett a hódoltság ez időben részben már délszlávok lakta dél-magyarországi vidékeinek vallási viszonyait is. Erre azért volt szükség, mert e területekre a királysági püspökök hatásköre már egyáltalán nem terjed(hetett) ki. A Balkánon és Magyarországon az első, már egységes szempontok alapján végrehajtott vizitációkat XIII. Gergely pápája (1572–1585) idején folytatták, főként Pietro Cedulini, Alessandro Comuleo és Ragúzai Bonifác vezetésével. A ragúzai ferences szerzetes, a tridenti zsinat egykori teológiai szakértője volt 1581-ben a hódoltság első pápai vizitátora. A következő évtizedekben ezen felmérések eredményeire (katolikus közösségek felfedezése, a paphiány felismerése stb.) építve kezdődhetett meg a missziószervezés. A hódoltság déli része a balkáni szervezőmunkának az északi perifériáját jelentette, vagyis azt a területet, ahová a missziószervezőknek még el kellett jutniuk. Ebben az időben a hódolt Dél-Magyarországon főként bosnyák ferencesek, valamint ragúzai bencések, ferencesek, domonkosok – és már néhány jezsuita is – működtek pápai felhatalmazással és úgynevezett apostoli vizitátori megbízatással. Az 1570-es évektől a század végéig azonban valójában csak terepfelmérés zajlott. Az igazi missziószervezés majd csak 1612 után, a jezsuiták szervezett bekapcsolódásával kezdődött meg.

Magyarországon az államhatalom által támogatott ellenreformáció – miként azt Hardegg, majd a Kanizsát 1600-ban feladó szintén evangélikus Georg Paradeiser főkapitány kivégzése jelezte – csak a századfordulón indult meg erőteljesebben. A tizenöt éves háború végén osztrák és cseh mintára néhány katolikus főpap a királyi katonaság segítségével már megkezdte a protestáns templomok és iskolák lefoglalá-

sát, a lelkészek és tanítók elűzését. A legismertebb ilyen akciót 1604 januárjában a kassai evangélikus templom elfoglalásával Giacomo Belgiojoso főkapitány katonái hajtották végre. Ez az esemény, valamint az 1604. évi országgyűlési határozatokhoz önkényesen csatolt 22. törvénycikk – mely megtiltotta a vallási kérdések országgyűlési tárgyalását – meghatározó szerepet játszott Bocskai István felkelésének kirobbanásában. A rá következő évtizedben mind az államhatalom, mind a katolikus főpapság gyorsan tanult a fegyveres rekatolizáció kudarcából. Az 1608. évi diétán ezért (is) született kompromisszum, hiszen a törvények szabad vallásgyakorlást biztosítottak a főurak, a nemesek, a végvári katonák és a szabad királyi városok polgárainak. Ezt követően Pázmány Péter és jezsuitái a 16. századi alapokra építve már békésebb, egyszerűsített hatékonyabb eszközökkel léptek fel a protestantizmussal szemben. A nemesség rekatolizálása, az iskolaszervezés, a lelkipásztori és térítő tevékenység, a hitviták, az irodalmi és tudományos munkásság hamar meghozták a katolikus egyház valódi megújulását és pozícióinak komoly megerősítését.

Magyar főpapok az egyetemes kultúra szolgálatában

A királysági katolikus megújulás atyjának, Oláh Miklósnak és főpap-helytartó

utódainak a tevékenysége páratlan jelentőségű volt a humanizmus támogatásában is, mely a protestantizmus mellett, sőt vele érintkezve szintén áthatotta a kor Európájának szellemi vérkeringését. A kontinens humanistái már a középkortól kezdve egyetlen nagy, nemzetek és országok feletti közösséget alkottak. Ez a „nagy család” megmaradt a kora újkorban is, bár a reformáció diadalútja következtében a Melanchthon tanainak szellemiségében gondolkodókból kialakult egy protestáns ága. Ennek képviselői, az úgynevezett protestáns humanisták (például Szikszai Fabricius Balázs vagy Gyalui Torda Zsigmond) a latin nyelv ápolása mellett már a magyar nyelvű irodalom terén is jelentőset alkottak. Velük ellentétben a főpapok a korábbi hagyományoknak megfelelően katolikus szellemben munkálkodtak a latin és görög kultúra terjesztésén. S noha tudjuk, hogy Oláh elégettette Melanchthon tan-

könyveit, a század közepének néha eldurvult felekezeti konfliktusai ellenére a humanizmus mégis vallások feletti, egyetemes szellemi mozgalom maradt.

A század közepén Oláh Miklós udvara a magyarországi humanizmus fellelegvára volt. A mohácsi csatavesztést követően Mária királynéval Németalföldre került egykori királyi titkár megismerkedett Európa legnevesebb humanistáival, köztük Rotterdami Erasmusszal. Hazatérte (1542) után hamarosan al-, majd 1553-tól haláláig főkancellár és esztergomi érsek, sőt 1562-től egyidejűleg helytartó is volt. A rendi politizálás jelentőségéről szólva már említettük, hogy Oláh udvarában olyan politikusi-hivatali „gárdát” nevelt fel, mely halála után a század végéig irányította a királysági belpolitikát és igazságszolgáltatást. Ez a részben egyháziakból, részben világiakból álló csoport nemcsak a politizálásban, hanem a humanista kultúra művelésében és támogatásában is folytatta mestere tevékenységét. Az utódoknak volt mit követniük: Oláh még Németalföldön megírta *Hungaria*, valamint *Athila* című munkáit, összeállította irodalmi igényű leveleskönyvét, sőt néhány latin és görög verset is papírra vetett. Bár politikai és egyházfői teendői miatt Magyarországon hasonlóan gazdag munkásságra már nem volt lehetősége, a kor egyik legjelentősebb művészet- és irodalompártolójává vált. Bécsi, nagyszombati és pozsonyi palotái a régiségek és könyvek tárházai, valamint irodalmi és kulturális központok voltak. Nagyszombati iskolájában pedig – meghívására – Európa egyik leghíresebb Arisztotelész-szakértője, a flandriai származású Nicasius Ellebodus tanított a görög nyelvet.

Az érsek által végrendeletében megjutalmazottak nemcsak az anyagi javakkal, hanem a szellemi örökséggel is méltón gazdálkodtak. A helytartó utód Bornemisza (Abstemius) Pál (1568–1572) – veszprémi, erdélyi, majd nyitrai püspök – még nem a valódi tanítványok, hanem az azonos szellemben gondolkodó barátok közé tartozott. (Az elsősorban diplomataként ismert polihisztor egri püspököt, Verancsics Antalt is ez utóbbiak közé sorolhatjuk.) Oláhhoz hasonlóan Bornemisza egyszerre volt megbízható politikus, a jezsuiták lelkes támogatója, nagy tudású humanista, történetíró és iskolaalapító. Különösen kiemelkedett a kor tudósait jellemző mű- és könyvgyűjtő tevékenységével. Az ország kü-

lőnböző területeit Ferdinánd király megbízásából bejáró püspök a polgárháború és a török előrenyomulás következtében szétszóródott egyházi kincsekből igyekezett minél többet megmenteni. Sőt a megszerzett tárgyakat kijavíttatta, majd végrendeletében (1577) azon egyházak között osztotta szét, amelyeknek élete során vezetője volt. A gazdag hagyatékból – melyből néhány műtárgy napjainkig megmaradt – jutott az Oláh-tanítványoknak is, akik ez időben már püspöktársaivá vagy hasonló szellemben gondolkodó világi tudósokká nőttek fel.

Közülük is kiemelkedett Radéczy István egri püspök és helytartó (1573–1586) tevékenysége. A régiséggyűjtő humanista főpap a 16. század második felének egyik legfontosabb szellemi műhelyét hozta létre Pozsonyban. Palotájának kertje a tudományok és az irodalom központja volt. A Múzsák kertjének (*hortus Musarum*) közepén álló hársfa oltalmában – melyet többen versben énekeltek meg – a kor szellemi elitjének képviselői gyakran megfordultak. Az ország problémáinak megvitatása mellett itt olvasták fel egymásnak legújabb verseiket, itt számoltak be nyugati barátaikkal való levélváltásaikról vagy újabban vett könyveikről és műtárgyaikról. Az összejöveteleken gyakran vett részt a neves történétíró, Istvánffy Miklós, akinek már apja, Pál is humanista műveltségű író volt. A 16. századi magyar történelem legalaposabb összefoglalásának (*Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*) elkészítője egykoron Padovában és Bolognában tanult, majd Oláh Miklós érsek titkáráként szolgált, s az egyre szaporodó világi humanista értelmiség egyik legkiemelkedőbb képviselője lett.

A költőként is számon tartott Istvánffy padovai tanítója, Zsámboky János szintén a pozsonyi humanista kör tagjai közé tartozott. Az európai kultúrtörténetben Joannes Sambucusként ismert nagyszombati születésű humanista a kor egyik jelentős reneszánsz polihisztorja (költő, filológus, orvos és történétíró) volt. Wittenbergtől Párizson át Padováig több mint két évtizeden át folytatta tanulmányait, majd Bécsben letelepedve udvari történétíróként és császári orvosként dolgozott. Mivel bécsi háza a nemzetközi tudósvilág gyakori találkozóhelye volt, a Radéczy-körben való részvétele a magyarországi humanisták számára szoros európai kapcsolatok kiépítését tette lehetővé. Munkássága mind az európai, mind a magyar művelődéstörténet szempontjára

ból felbecsülhetetlen értékű. Számos ókori görög és latin szerző munkáját adta ki, kritikai megjegyzésekkel látva el azokat. Nagy számmal írt különféle verseket és episztolákat, melyek a korabeli Európa szellemi központjaiban (Padova, Basel, Antwerpen, Bécs stb.) láttak napvilágot. 1568-ban ő adta ki először teljes terjedelemben Mátyás király történetírója, Antonio Bonfini nevezetes művét (*Rerum Ungaricarum decades*), a magyar történelem 1496-ig terjedő összefoglalóját. Egy esztendővel később nagy elődje, Janus Pannonius verseit jelentette meg, 1566-ban pedig Magyarország napjainkig ismert legkorábbi nyomtatott térképét, Lázár deák mappáját (1528) adta ki újra. Végül 1572-ben Werbőczy István *Hármaskönyvét* nyomtatta ki – hogy csak néhány fontosabb példát említsünk páratlanul gazdag munkásságából. Könyv- és kéziratgyűjteménye képezte később a császári könyvtár alapját.

A pozsonyi hársfa alatt összegyűlt értelmiségiek valódi humanista kört alkottak. Az irodalom, a tudományok és a képzőművészetek iránti közös érdeklődésük még a vallási különbségek sem akadályozták. Az egri püspök kertjében barátságban megfért egymással a buzgó katolikus Istvánffy és a költőként is termékeny, Wittenbergben és Padovában tanult pozsonyi orvos, Georg Purkircher vagy a híres németalföldi botanikus, Carolus Clusius, mindketten a protestantizmus követői. A társaság tagjai ugyanakkor nyitottak voltak a legkülönbözőbb tudományok iránt is. Az Oláh által támogatott Ellebodus 1571-ben hosszú padovai tanulmányok után végleg Pozsonyban telepedett le, és itt fordította latinra, majd látta el kommentárokkal Arisztotelész *Poétikáját*. A magyar jogtudós főpap, Mossóczy Zakariás – váci, majd nyitrai püspök – viszont a magyar törvények első kiadásával (*Corpus Juris Hungarici*, 1584) és szenvedélyes könyvgyűjtésével vált ismertté. A humanista főpapok között Pozsonyban gyakran felbukkant még a neves németalföldi természettudós és költő, Elias Corvinus, mint ahogy a bécsi udvari könyvtár jogtudós gondozója, Hugo Blorius, de még az angol költő és diplomata, Sir Philip Sidney is megfordult ott.

Bár a tudóskör résztvevői érdeklődésükben és ízlésükben – udvari és magyarországi tisztségeiknek köszönhetően – főként a bécsi és a prágai udvarhoz álltak közel, tevékenységük nem a politika jegyében, hanem a humanizmus és a tudományok egyetemes szellemiségében zajlott.

Ezért ápolhattak jó kapcsolatokat a Németújvárról ritkán kimozduló humanista nagyúrral, Batthyány Boldizsárral, aki az említett Clusius nagy patrónusa volt. Sőt padovai tanulmányaik még az ellenséggé vált erdélyi fejedelemség ugyanott végzett és „padovásoknak” keresztelt humanista körének tagjaival (Frangepán Ferenc, Kovacsóczy Farkas, Berzeviczy Márton kancellárokkal, valamint Gyulay Pállal) is kapcsolatba hozták őket. Az utóbbiak szerepe – mind a kultúra és a művészetek patronálásában, mind az államigazgatásban – különösen Báthory István uralkodásának második felében, majd utódja, Báthory Zsigmond fejedelem itáliai mintájú reneszánsz udvarában volt kiemelt jelentőségű. Ezért tarthatjuk ezt az időszakot az erdélyi humanizmus fénykorának. Az említett neves filológus, Ellebodus ennek a magyarországi szellemi pezsgésnek az ismeretében állapította meg az 1570-es években: „ha Isten békét ad ennek az országnak, akkor ez a legalkalmasabb hely tudományos terveinek megvalósítására”.

NYELVKERESŐK

A magyar nyelv első virágkora A humanisták nyelve, a latin 1844-ig (2. tc.) az egyedüli hivatalos nyelv volt Magyarországon. A 16. században a politika, a közigazgatás, a bíraskodás és a tudomány nyelve továbbra is a latin maradt. (Kivételt csupán Erdély jelentett, ahol az 1550-es évektől már a törvénykezés hivatalos nyelve is a magyar volt.) Ennek ellenére a középkor végétől az ország egész területén a magyar nyelv egyre élénkülő szerepet töltött be mind az írásbeliségben, mind a kultúrában. A 17. század elejére a helyzet gyökeresen megváltozott. Ez időre a hétköznapi írásbeli érintkezésben a magyar meghatározóbbá vált a klasszikus tudás nyelvénél, de számottevő eredményeket ért el az irodalom területén is. Azaz: a korábbi évszázadokkal ellentétben az anyanyelv, a magyar az élőbeszéd mellett már az írásbeliségben és a kultúra más területein is tért hódított, miközben az „apanyelv”, a latin, veszítve jelentőségéből, a műveltebb rétegek hivatali és tudományos nyelve maradt. A bő egy évszázad alatt végbemenő átalakulásban több tényező játszott szerepet.

Bár a közfelfogás az anyanyelvűség mint program kezdetét gyakran Luther Márton német bibliafordításához (1522) köti, ez Magyarországon is szerves folytatása volt a középkor végén megindult folyamatoknak. A magyar nyelv a 15. század végén az írásbeliségben is fokozatosan kezdett terjedni. Kiválóan igazolja ezt, hogy 1511-ig az igen töredékesen fennmaradt forrásanyagból már több száz magyar nyelvű iratot (leveleket, nyugtákat, szerződéseket, számadásokat, sőt végrendeleteket is) ismerünk. Az ország egyik előkelő főúri családja, a Batthyányak

körében pedig az 1530-as években már teljesen bevett gyakorlatnak számított, hogy latinul nem tudó alkalmazottaik mellett egymással is ízes magyarsággal leveleztek. A 16. század első évtizedeiben, valamint néhány évig még a Mohács utáni zűrzavaros időkben is a különféle szerzetesrendek kolostoraiban tucatszám készültek magyar nyelvű kódexek (például 1506: Winkler-, 1508: Döbrentei-, 1514–1519: Cornides-, 1526–1519: Jordánszky-, 1524–1526: Érdy-, 1526–1528: Székelyudvarhelyi és 1532: Kriza-kódex). Mindez azt bizonyítja, hogy a nem latin nyelvű irodalom megerősítésére már a reformáció nagyobb mértékű hatása előtt is történtek kísérletek.

A magyar nyelvhasználat elterjedésében a valódi fordulatot mégis kétségkívül az 1530-as évekkel kezdődő bő fél évszázad hozta. Noha a kora újkorban még egyáltalán nem beszélhetünk modern értelemben vett nemzettudatról – ez csak a 19. századra született meg –, a magyar nyelvhez való kötődés egyre meghatározóbbá vált. Sőt ezekben a nehéz évtizedekben, először anyanyelvünk története folyamán, megkezdődött a nyelvvel való tudatos foglalkozás. A magyarországi humanisták – felekezeti hovatartozásuktól függetlenül – újabb és újabb munkákat jelentettek meg, melyek a magyar nyelv művelését és rendszerezését tekintették feladatuknak. Ezek közül meghatározó szerepük volt a szótáraknak és szójegyzékeknek, majd az első régi magyar nyelvtanoknak.

A magyar nyelvet is tartalmazó szótárak legkorábbika a bécsi magyar kancellárián dolgozó Pesti Gábornak 1538-ban az osztrák fővárosban megjelent hatnyelvű szójegyzéke (*Nomenclatura sex linguarum*) volt. Ez afféle útisztárként szolgált, bár elsősorban külföldön volt számottevő hatása, ahol a 16. században ötször adták ki. Az 1590-es években Szikszai Fabricius Balázs (1590), majd Verancsics Faustus szójegyzékei (1595) már több ezer magyar szót tartalmaztak. Az utóbbit tekinthetjük első etimológiai szótárunknak is, mert külön fejezetben sorolta fel a magyar nyelv szláv eredetű jövevényszavait. A század nyelvfejlődésének eredményeit végül kiemelkedően összegezte Szenczi Molnár Albert 1604-ben Nürnbergben kiadott latin-magyar és magyar-latin szótára (*Dictionarium Latinovngaricum, Dictionarium Vngarico-latinum*). Ez volt az első olyan szótárunk, amelyben már a magyar nyelv is kiindulási pont volt.

Anyanyelvünk fejlesztésében még a szótárakénál is fontosabb szerepet játszottak az első grammatikák. Közülük is kitűnt Sylvester János még latin nyelven készült latin–magyar nyelvtana (*Grammatica Hungarolatina*). A kötet 1539 nyarán Nádasdy Tamás sárvár-újszigeti nyomdájában látott napvilágot, s az újabb kutatások szerint elképzelhető, hogy még a német nyelvtanirodalom első latin–német grammatikájára is hatást gyakorolt. Noha célja elsősorban a latin nyelvtan összefoglalása volt, mégis kiválóan bizonyította, hogy az addig barbárnak vélt magyar nyelv éppúgy szabályokba foglalható, mint a latin, a görög vagy a héber. Munkája bevezetőjében Sylvester ezért vonta le azt a következtetést, hogy „ha hazai nyelvünkkel, e kincssel – mely eddig előlünk rejtve volt, s most először rátalálva feltártuk és napfényre hoztuk – élni nem vonakodunk, hamarosan (mint remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk”. A „magyar Luthernek” nevezett, már említett Dévai Bíró Mátyás Sylvesterral egyidejűleg folytatta a „nyelvgyazdagítást”. 1549-ben második kiadását megélt és már magyar nyelven írt grammatikai munkája (*Orthographia Vugarica*) az első magyar „helyesírási szabályzat” volt. (Az 1535. évi Krakkóban megjelent első kiadásból sajnos egyetlen példány sem maradt fenn.) Baranyai Decsi János marosvásárhelyi protestáns humanista történetíró pedig 1598-ban Bártfán megjelent szőlősgyűjteményével segítette elő nyelvünk gyarapítását.

A nyelv művelésén tudatosan szorgoskodó humanisták munkássága mellett annak fejlesztésében a reformációnak is elvülhetetlen érdeme volt. Noha a reformátorok számára a nyelv elsősorban eszközként szolgált vallási céljaik eléréséhez, ez semmit sem von le nyelvművelő munkásságuk értékéből. A protestantizmus eddigiekben számba vett képviselői anyanyelven szóltak, a vallásos irodalom anyanyelvű olvasását szorgalmazták, így egész tevékenységük szorosan összefüggött a magyar nyelv és irodalom gazdagításával. Különösen a biblia- és zsoltafordítások fejtettek ki jelentős hatást. Az előbbiektől a Wittenbergben tanult Károlyi Gáspár nevezetes *Vizsolyi Bibliája*, az első teljes magyar protestáns bibliafordítás érdemi a legnagyobb figyelmet. Az 1590-ben Rákóczi Zsigmond támogatásával megjelent munka stílus- és szófordulatai hamar beépültek a közbeszédbe, de a mű a magyar irodalmi nyelv-re is óriási hatást gyakorolt. A zsoltafordítások közül Székely István

(*Zsoltárkönyv*, 1548), majd Heltai Gáspár (*Zsoltár*, 1560) még prózai formában kiadott alkotásai, valamint az antitrinitárius Bogáti Fazakas Miklós kéziratos formában terjesztett verses zsoltárkönyve emelkedett ki. Az első teljes zsoltárkönyvet azonban majd csak a következő század elején készíti el Szenczi Molnár Albert (*Psalterium Ungaricum*, 1607).

A protestantizmus elterjedésével a század második felében már a prédikációgyűjtemények (*postillák*) és a gyülekezeti énekeskönyvek (*graduál*) is magyarul láttak napvilágot. Az első magyar nyelvű nyomtatott prédikációskötetet Huszár Gál adta ki 1558-ban Magyaróvárott. A gyülekezeti énekeskönyvek közül a legkorábbi Székely István 1538-ban megjelent *Istenes énekek* című munkája volt. Ezt azután szép számmal újabbak követték: a lutheránusoknál a *Váradai énekeskönyv* (1566) és Huszár Gálnak a Forgách család birtokán, Komjátiban megjelent munkája (1574), a reformátusoknál pedig Szegedi Gergely debreceni énekeskönyve (1569) tartozott a legelterjedtebbek közé. A század második felében már a teológiai viták nyelve is gyakorta magyar volt. A sokat emlegetett protestáns Bornemisza Péter és a katolikus Telegdi Miklós nagyszombati plébános például már magyar nyelvű írásaikkal (*Fejtegetés*, 1578, illetve *Felelet*, 1580) folytatták heves vitáikat az 1570–1580-as évek fordulóján.

A magyar nyelv fejlődésében a humanizmus, a reformáció és a velük együtt járó nyelvművelés mellett alapvető szerepet játszott az írásbeliség egyre szélesebb körben való terjedése és az iskoláztatás is. Az anyanyelvű levelezésben a század közepén valóságos „robbanás” következett be. A Buda eleste utáni néhány évtizedben a magyar nyelvű írásbeli érintkezés igen széles körben honosodott meg, amit mindennél jobban igazol a Batthyány, a Nádasdy és a Zichy család levéltárában többezres számban fennmaradt levelek (*missilis*) gyűjteménye. Magyar íródeákjaik révén még a budai pasák is magyar nyelven leveleztek mind a szomszédos főkapitányokkal, mind a bécsi udvar főméltóságaival. Ezért maradt például az utókorra a magyarul nem tudó Leonhard von Harrach főudvarmester családi archívumában oly sok érdekes és ízes magyarságú „török” levél. Emellett a hódítókkal szembeni helytállás dicsérete, a tudatosuló hazaszeretet is nagyot lendített nyelvünk fejlődésén, hiszen az eseményeket már szinte kizárólag magyarul énekelték meg. A várháborúk

küzdelmes korát a legendás Tinódi Sebestyén, az említett 1588. évi szikszói összecsapást pedig Tardi György foglalta gyönyörű históriás énekbe. Sőt még a latinul nem tudó, ám művelődni vágyó főúri hölgyek irodalompártolása is segítette nyelvünk gazdagodását.

A leírtaknak köszönhetően a nyelvtörténészek által középmagyar kornak nevezett időszak (1526–1772) első századában a magyar nyelv első virágkorát élte. Bár nyelvünk egész rendszere alapvetően már nem változott, mégis egyre „csinosodott”, színesebbé és rugalmasabbá vált. Különösen figyelemreméltó volt a szókészlet gyarapodása, főként szóképzések, összetett és műszavak (például köznév, tulajdonnév) alkotása révén. A nyelvi megújulással járt együtt a napjainkig fennmaradt magázás létrejötte és számos idegen szó kölcsönzése is. Az utóbbiak többsége az államigazgatás, az igazságszolgáltatás, az egyház és az iskoláztatás területén uralkodó latinból (*apellálni, citálni, diéta, kollégium, kurátor, presbíter, ceruza, professzor*), valamint a Habsburg Birodalommal való együttélés következtében a német nyelvből (*porcelán, püder, kalap, cukor, drót*) került át a magyarba. Szép számmal „kaptunk” szavakat a hódítóktól – pl. a had- és a közigazgatás szakszavait (*vilájet, szandzsák, bég, aga*), illetve a mindennapi életben használtakat (*kávé, papucs, dohány, kefe, tepsí, zseb*) – és az egyre nagyobb területet nyerő szláv nemzetiségektől is (*repcé, hombár, csömör*). A törököknek köszönhattuk a kor egyetlen új hangját (*fonéma*), a *dzs*-t is, természetesen jövevényszavak (például a *dzsida*) révén. Végül a 16. században megkezdődött a hosszú nyílt *e* hang *é*-vé válása, ám ez teljességgel csak a török kor végére fejeződött be. Mindezen folyamatok egy része viszont már a kor kiemelkedő fontosságú nyelvi eseményének, a magyar irodalmi nyelv megszületésének volt a következménye. A 16. század legjelentősebb irodalmi alkotásai azonban nem jöhettek volna létre oly magas színvonalon, ha a köznyelvben az ismertetett folyamatok többsége már nem ment volna – legalábbis részben – végbe.

Anyanyelvű irodalmunk első sikerei A magyar nyelv fejlődésének eredményeként a század első felében előbb tájjellegű normák jöttek létre, amelyek azután

egyre közeledtek egymáshoz. Mindez végül egy már többé-kevésbé egy-
séges, nyelvjárások felett álló irodalmi nyelv kialakulását eredményez-
te. Anyanyelvünk irodalmi rangra emelésében a nyelvet gazdagító hu-
manista tudósok és a reformáció jeles képviselői mellett természetesen
az irodalom művelőinek is kitüntetett szerep jutott. A két csoport
azonban a nyelv és az irodalom szoros kapcsolata következtében egybe-
mosódott, vagyis a nyelvművelők gyakran egyúttal költők vagy írók is
voltak, miközben munkáikkal az irodalmárok is nyelvünk fejlesztőivé
léptek elő.

A törökök magyarországi berendezkedésével és az ország három
része szakadásával az irodalmat művelők is nehezebb körülmények
közé kerültek, azaz nekik is új utakat kellett keresniük. A szellemi élet
középkori keretei a politikai változások következtében teljességgel át-
alakultak. A magyar nyelvű irodalom egykori központjai, a kolostorok
a század második felére néhány kivételtől eltekintve elpusztultak.
Hatalmas veszteség érte a korábban virágzó udvari kultúrát és iro-
dalmat is. A Habsburg-uralkodók ugyanis – érthetően – Bécsben tartot-
ták székhelyüket, ez azonban sem helye, sem összetétele miatt nem
válhatott a magyar kultúra meghatározó központjává. Ugyanakkor
Szapolyai János királynak csak rövid ideig volt igazi udvara Budán, így
Hunyadi Mátyáséhoz mérhető udvari élet a Mohács utáni néhány évti-
zedben Magyarországon nem létezett.

A megszűnt szellemi központok helyére hamarosan mégis új kultu-
rális és irodalmi műhelyek léptek. A királyi Magyarországon az uralko-
dói udvar szerep- és feladatkörét részben az új főváros, Pozsony és az
esztergomi érsekség székhelye, Nagyszombat vette át – miként azt a
humanista főpap-helytartók tevékenysége kapcsán már megismertük.
Az udvari kultúra pótlásában hasonlóan fontosnak ítéltetők a többme-
gyényi területtel rendelkező nagybirtokosok udvarai, például Nádasdy
Tamás sárvári, a Perényiek sárospataki vagy a Batthyányak németújvá-
ri várában. Bécsben a magyar kancellárok háza vált a magyar kulturális
élet különleges színterévé, bár ennek jelentőségét sajnos még nem is-
merjük kellő alapossággal. Erdélyben ugyanakkor – főleg a Báthoryak
uralkodásától – a gyulafehérvári fejedelmi udvar jutott egészen kiemel-
kedő szerephez. Végül a protestantizmus diadalmenetének köszönhe-

tően a magyar kultúrának és irodalomnak számos kis műhelye jött létre a hódoltsági és peremvidéki mezővárosokban is, bár ezek jelentőségükben már anyagi lehetőségeik miatt sem voltak az előbbiekkal összemérhetők.

A Mohács utáni magyar irodalom első művelői a humanisták korabeli koronázatlan fejedelmének, Rotterdami Erasmusnak a követői, az úgynevezett magyar erasmisták (Komjáti Benedek, Sylvester János és Pesti Gábor) voltak. Mivel anyanyelvünknek az előbbieken bemutatott művelését jól átgondolt irodalmi koncepció jegyében valósították meg, a nyelv fejlesztése terén végzett tevékenységük szorosan összekapcsolódott az irodalom gazdagításával. Sylvester Jánost ezért tarthatjuk mind a magyar nyelv-, mind a magyar irodalomtudomány megalapítójának. Munkásságának jelentőségéről találoan tanúskodnak patrónusához, Nádasdy Tamáshoz írott szavai: „Néhány évvel ezelőtt még csúfolódtak az idegen nemzetbéliék, hogy még az oroszoknak is van anyanyelvű evangéliumuk, egyedül csak a magyaroknak nincs. Pedig a keresztény nemzetek nemcsak hogy nem csúfolkodhatnak rajtunk, sőt irigykedhetnek, tudniillik nyelvünk kiválósága miatt, s ezt utánózni nem képesek. Melyik idegen nemzet nem csodálkozik azon, hogy valaki magyar nyelven mindenfajta verssort tud írni görög és római mértékre?” Sylvester mindezek szellemében jelentette meg 1541-ben Nádasdy költségén Újszövetség-fordítását, benne az első magyar időmértékes verssel. A bécsi magyar kancellárián munkálkodó szótárkészítő kortársa, Pesti Gábor szintén átültette magyar nyelvre az Újszövetséget (*Új testamentum*). 1536-ban megjelent *Esopus fabulái* című fordítása pedig már jelentős irodalmi alkotás volt. Míg azonban Sylvester a kor legkiválóbb politikusának udvarában talált alkalmat a nyelv és az irodalom művelésére, a bécsi egyetemre járt Pesti az osztrák fővárosban székelő magyar kancellárok udvarában gazdagította irodalmunkat.

Bár mind a mai napig eléggé általánosan elterjedt az a nézet, hogy a magyar irodalom első komoly eredményei kizárólag a reformáció jegyében születtek, a humanista főpapok és a katolicizmushoz mindvégig hű erasmisták ismertetett tevékenysége ezt kétségkívül cáfolja. Mindez persze nem jelenti azt, hogy 16. századi irodalmunk gazdagításában vitatnánk a reformátorok igen meghatározó szerepét. Hangsúlyozni sze-

retnék azonban, hogy tevékenységük csakis az erasmisták és a humanista főpapok munkásságával együtt alkot kerek és szerves egészet. Sőt az egymással magyar nyelvű műveikben vitatkozó Bornemisza Péter és Telegi Miklós említett példája kiválóan bizonyítja, hogy a vallási különbség gyakran kifejezetten segítette újabb remekművek születését.

A három részre szakadt ország mezővárosaiban működő reformátorok és protestáns humanisták tevékenysége elsősorban a *Biblia* anyanyelvre fordításával, a teológiai viták magyar nyelven tartásával és általában a magyar nyelvűség szorgalmazásával ért el jelentős eredményeket. Több évtizedes munkásságuk hatására a század második felére kialakultak a reformáció irodalmának jellegzetes, természetesen egyházi műfajai. A magyar nyelv fejlődése kapcsán bemutatott biblia- és zsolnárfordításoknak, prédikációgyűjteményeknek, gyülekezeti énekeskönyveknek és vitairatoknak a magyar prózairodalom fejlődése szempontjából úttörő jelentőségük volt. Mindezekben túl külön figyelmet érdemelnek a bibliai zsolnárok többé-kevésbé szabad átköltései, az úgynevezett zsolnáraparafrázisok és a bibliai históriák. Az előbbi a kor legkedveltebb versműfaja volt, a 16. századból összesen majdnem háromszáz darabot ismerünk. Zsolnáraparafrázisokat azonban nemcsak a reformátorok, hanem „igazi” költők (például Balassi Bálint és Rimay János) is készítettek. Szintén igen népszerű műfaj volt a bibliai história, melynek szerzői főként az Őszövetség egy-egy példázatos, sőt néha pajzán történetét szedték versebe. A hódoltság jeles reformátora, Sztárai Mihály több ilyen históriát készített, sőt hitvitázó drámái (például az *Igaz papságnak tikore*, 1559) is magas színvonalat képviseltek. Mindezek ismeretében joggal tarja őt a magyar irodalomtörténet a protestáns énekköltészet egyik megteremtőjének.

A 16. század két legnagyobb protestáns íróegyenysége Heltai Gáspár és Bornemisza Péter volt. Az erdélyi szász családból származó és Wittenbergben járt Heltai (eredeti nevén Kaspar Helth) kolozsvári nyomdászként és prédikátorként emelkedett a magyar prózairodalom legjelesebb alkotói közé. Bár anyanyelve a német volt, kiválóan megtanult magyarul, sőt munkái jelentős része ezen a nyelven született, majd jelent meg. Műveinek sokoldalúsága és nyelvének szellemes humora ezért külön is figyelemre méltó. Legismertebb munkáján, az Ezópus

meséből készült *Száz fabulán* (1566) kívül külön könyvecskét írt *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról* (1552), valamint *Hálóló* címmel egy kiugrott spanyol szerzetes regényes inkvizíciótörténetéről (1570). Heltai azonban történetíróként sem volt jelentéktelen. A humanista Zsámboky Jánost megelőzően ő találta meg, majd adta ki 1565-ben Antonio Bonfini latin nyelvű történeti munkájának Mátyás királyra vonatkozó részét. Ezt felhasználta nevezetes történeti összefoglalója (*Chronica az magyaroknak dolgairól*) elkészítéséhez is, amely a magyar történelem eseményeinek elbeszélésében a mohácsi csatáig halad. Ez azonban már csak halála után, 1575-ben látott özvegye gondozásában napvilágot.

Bornemisza Pétert a köztudat *Siralmas énnéköm* kezdetű búcsúverse miatt mind a mai napig elsősorban költőként tartja számon. Ennek ellenére hatalmas életművében meghatározóbb helyet foglalnak el a prózai alkotások. Előbb Nádasdy Tamás fogta pártját, és támogatta külföldi (bécsi, velencei és wittenbergi) tanulmányait. Még császárvárosi stúdiumai idején, 1558-ban jelent meg Szophoklész *Élektra* című művének magyarított változata, mely a protestáns humanizmus egyik legkiválóbb alkotása. 1573-ban azután vándornyomdát alapított, melyben folyamatosan jelentette meg szép számmal gyarapodó élvezetes munkáit. Legnagyobb hatását az 1578-ban napvilágot látott *Ördögi kísértetek* című könyve volt, mely érdekfeszítő témájával és lebilincselő stílusával szinte lenyűgözte a kor olvasóit. Bornemisza ötkötetes könyvével (*Postilla*) kiemelkedett a prédikációírásban is, és Telegdi Miklóssal folytatott vitájában a protestáns hitvitázó irodalom egyik legfontosabb alkotásával (*Fejregerés*, 1578) gazdagította prózairodalmunkat. Hasonló tehetségű és munkabírásu követője majd csak Szenczi Molnár Albert személyében akadt. Az ő tevékenysége azonban már kívül esik az általunk tárgyalt korszak határán, hiszen csaknem valamennyi különféle műfajú nyelv- és irodalomfejlesztő kötete 1606 után jelent meg.

A 16. századi magyar költészet legnagyobb alakja, Balassi Bálint Bornemisza Péter tanítványa volt. A neves prédikátor 1563 és 1569 között Balassi János zólyomi udvarában szolgált, ahol Bálint úrfi nevelését is feladatul kapta. Balassi később külföldön (például Nürnbergben) tanult, majd – mivel 1575-ben részt vett a Habsburgok támogatta trónkövet-

lő, Bekes Gáspár Erdély elleni sikertelen hadjáratában – hamarosan Báthory István fogságába került. A fejedelem udvarában mégsem rabként, hanem műveltségre vágyó főnemesi úrfiként bántak vele, így ismeretei és élményei tovább gyarapodtak. Ez időben kezdett verselni, majd vált a 16. századi udvari és elitköltészet legnagyobb alakjává.

Balassi munkásságával magas színvonalú reneszánsz irodalmi nyelvet teremtett. Bár verseinek témáira természetesen hatottak kalandos életének élményei (főként szenvedélyes és viharos szerelmei, valamint végvári katonáskodása), költeményeiben mégsem csupán ezeket adta vissza. Ő ugyanis már nem eszközként használta a nyelvet, például vállalási célok elérése érdekében, hanem tudatosan formálta költészetté, és mutatta be egészen modern módon korának érzésvilágát és szokásait. E tekintetben különösen figyelemreméltóak reneszánsz szerelmes költészetének páratlanul tiszta versciklusai. A nagy szerelméhez, Losonczy Annához írott korai Anna-verscken kívül ezek már teljességgel saját, valamint a kor embere szerelemvilágáról adnak rendkívül érzékletes képet. Ezzel magyarázható, hogy az újabb ciklusok álneveket (Júlia- és Célia-versek) viselnek – azaz így lesz Losonczy Annából Júlia, másokból Célia vagy Fulvia. Balassi verseiben kiválóan használt antik mintákat, alkalmazta a neolatin költészet fogásait, miközben még a versforma megújítására (Balassi-strófa) is képes volt. A magyar irodalomban valószínűleg nála vált el végleg egymástól a dallam és a szöveg, bár korai verseit még ő is ellátta dallamukra utaló nótajelzésekkel. Ráadásul Balassi úttörő volt a tekintetben is, hogy tudatosan nagyobb kompozíciókba, ciklusokba szerkesztette verseit.

A végek dicséretéről írott nevezetes költeménye, az *Egy katonáénék* (*In laudem confiniorum*) a 16. századi végvári katonaság hősi életeszmenyének legszebb és leghatásosabb, ódai jellegű megfogalmazása. Ez a vers ugyanakkor egyúttal a mesteri módon zárt és arányos szerkesztés mintapéldája. A végvári huszártisztként Egerben és Érsekújvárott szolgált Balassi tehát legalább annyira jártas volt a versében oly életképszerűen bemutatott vitézi hadviselésben, mint a tudatos versformálás művészetében. Hirtelen bekövetkező halála mégsem egészen úgy érte, mint a költeményében a törökökkel hőiesen „kopját törő” végváriakat. 1594 májusának közepén Esztergom várának ostroma idején súlyos láb-

lövést kapott, amelybe néhány nap múlva belehalt. A korabeli hadiorvoslás fejletlensége miatt az efféle hamar elmergődő lőtt sebek túlélésére csak a legritkább esetben volt esély.

A kor élénk vallásossága szintén nyomot hagyott Balassi munkásságán. A költő ugyan politikai okokból 1586-ban katolizált, egyéni hangú vallásos költészete mégis inkább felekezetek feletti volt, bár zsoldárát-költései protestáns jellegűek. Míg szerelmes verseivel Balassi a magyar nyelvű szerelmi lírát teremtette meg, istenes versei a vallásos költészet első nagy alakjává tették, a hithez való viszonya ugyanis egészen modern volt. Különösen érdekes viszont, hogy életében nyomtatásban egyetlen költeménye sem jelent meg, kézíratos formában azonban országszerte terjedtek. Elsőként 1632-ben Bártfán *Istenes énekei* láttak napvilágot, majd a következő esztendőben már második kiadásuk jelent meg Bécsben. Az úgynevezett Balassi-kódexben fennmaradt szerelmes versekre viszont csak jóval később, a múlt század második felében találtak rá a kutatók. Ennél is tovább lappangott az általa teremtett műfajban írott udvari dráma, a *Szép magyar comédia* (1588), ennek teljes szövegét csak az 1950-es években fedezték fel. E munkája a műfajteremtése mellett figyelemre méltó a költő irodalmi céljainak megfogalmazása szempontjából is. Balassi egyszerre kívánta történetével gyönyörködtetni olvasóját és tudatosan fejleszteni legféltettebb kincsét, anyanyelvét – miként erről a komédia bevezetésében maga nyilatkozott: „Mennyivel éntőlem ékesb igékkel lehetett, olyannal csináltam ez Comediát. Ha én is azért az magyar nyelvet ezzel akartam meggazdagítani, hogy megismerjék mindenek, hogy magyar nyelven is meg lehetne az, azmi egyéb nyelven meglehet.”

Balassi „nyolc ifjú legényként” emlegetett költői körének – melyhez az első magyar költőnő, Telegdy Kata is csatlakozott – feltételezhetően szerepe lehetett abban, hogy a 16. század vége felé divatba jöttek a szerelmi, néha erotikus tárgyú verses történetek, a széphistóriák is. Jelenőségüket nagyra becsülhetjük, hiszen általában füzet formában, ponyvanyomtatványként láttak napvilágot, hogy azután olvasóik szinte „ronggyá” olvassák őket. Ezek legszebbike Gersei (Gyergyai) Albert tündérmeséje (*História egy Árgirus nevű királyfiról és egy tiúndér szütleány-*

ról) volt, amely a 19. században Vörösmarty Mihály nevezetes munkájának, a *Csongor és Tündének* fő forrását adta.

A széphistóriáknál is hétköznapiabb stílusban születtek a közköltészet legfontosabb alkotásai, a históriás, hazafias és rabénekek, verses krónikák stb. Ezek felekezeti, társadalmi és műveltségi szempontoktól nagyjából függetlenül, a szélesebb közönség számára közérthető nyelven íródtak. A 16. században oly népszerű históriás énekek szerzői közül Ilosvai Selymes Pétert Toldi Miklósról írott munkája tette híressé, Arany János ugyanis a 19. században nevezetes *Toldijának* megírásakor főként erre támaszkodott. Hasonlóképpen nagy népszerűségnek örvendtek Tinódi Sebestyénnek a kor legjelesebb eseményeiről igen pontosan beszámoló, már említett énekei, mondhatnánk, végvári haditudósításai. Dallamra írott, könnyen megjegyezhető és emiatt szájhagyomány útján is terjedő énekeinek gyűjteménye 1554-ben *Cronica* címmel Kolozsvárott látott napvilágot.

A századforduló legérdekesebb népi költője a Némethújvárotti, majd Sopronban tanult végvári lovas hadnagy, később veszprémi és székesfehérvári alkapitány, Wathay Ferenc volt. Az 1602. esztendő késő nyarán az utóbbi végvár török ostromakor került fogságba, majd éveken át raboskodott az oszmán főváros Galatának nevezett kerületében álló Fekete toronyban. Börtönében tovább folytatta korábban megkezdett versírói munkáját, majd összeállította és szemléletes rajzokkal illusztrálta énekeskönyvét, amely mintegy összegzése volt a 16. század közösségi verskultúrájának. Wathay ugyanis számos műfajban alkotott, hiszen írt protestáns bibliai históriákat, vallásos verseket, históriás és katonaepeket, sőt még szerelmes verseket is. Ez utóbbiak közül kiemelkedik rabságából a távoli Magyarországon maradt feleségéhez írott fülemüle-éneke.

A 16. században a magyar nyelv tudatos fejlesztésének, a reformáció szolgálatába állításának, valamint a megszülető magyar irodalom első sikereinek köszönhetően óriási fejlődésen ment keresztül. A középkor végének még csak éppen formálódó magyar nyelve egy évszázad alatt tudatosan kiművelt irodalmi nyelvvé vált. A jelentős változást a kor egyre nagyobb számban levelező és egyre iskolázottabb emberei is jól érzékelték. Legtalálékabban azonban valószínűleg Balassi Bálint hűség

tanítványa, Rimay János fejezte ki az egy évszázadon át tartó „nyelvkérésés” jelentős eredményét, amikor mesterc költészetének méltatásakor a következőképpen fogalmazott: a magyar nyelv „savanyú fekete kő-kényből szép pirossággal gyönyörködtető teljes magyarságú megért édes cseresznyévé” változott. Erre az alapa bátran építhettek a későbbi évszázadok irodalmárai.

Könyvkiadás magyarul A magyar irodalmi nyelv megteremtésében és a magyar írásbeliség térhódításában Johann Gutenberg találmánya, a könyvnyomtatás elterjedése is meghatározó szerepet játszott. A 15. század második felének néhány tiszavirág-életű kísérlete után a Mohácsot követő háborús fél évszázadban a könyvnyomtatás Magyarországon is hamar meghonosodott. Az újonnan alapított nyomdák – elsőként az akkor épp tárnokmester Nádasdy Tamás által 1536-ban felállított sárvár-újszigeti műhely – már nemcsak latin és német nyelvű köteteket, hanem magyarul írt munkákat is megjelentettek. Az első magyar nyelvű nyomtatott könyvek azonban még ezt megelőzően Krakkóban és Bécsben láttak napvilágot. Erasmus magyar követőinek egyike, Komjáti Benedek 1533-ban Perényi Péter támogatásával Krakkóban jelentette meg Szent Pál leveleinek magyar fordítását. Ez volt az első magyar nyelvű nyomtatott könyv. Komjáti munkáját hamarosan mind a lengyel nagyvárosban, mind az osztrák fővárosban újabbak követték – elegendő Dévai Bíró Mátyás említett magyar „helyesírási szabályzatának” első kiadására (Krakkó, 1535) vagy Pesti Gábor 1536-ban Bécsben nyomtatott Újszövetség-fordítására és *Esopus fabulái* című művére gondolnunk.

A Nádasdy Tamás anyagi támogatásával létrejött sárvár-újszigeti nyomda 1536-tól előbb Joannes Strutius, majd a Krakkóban tanult Abádi Benedek vezetése alatt működött. Az itt kinyomtatott könyvek, Sylvester János még latin nyelvű latin- magyar nyelvtana és a Magyarországon készült első magyar nyelvű könyv, az *Újtestamentum* mind a magyar nyelv, mind a magyar irodalom fejlődése szempontjából nagy fontossággal bírtak. Nádasdy nyomdaalapítása így a magyar kultúrtörténet egyik kiemelkedő eseménye volt. S bár a műhely Buda elestének

esztendejében megszűnt – a protestáns Abádi a wittenbergi egyetemen tanult tovább, míg Sylvester Bécsben lett a héber nyelv tanára –, a 16. század egyik legnagyobb formátumú magyar politikusa továbbra is kivette részét a mecenatúrából. Philipp Melanchthon 1537 őszén hozza írott levelének dicsérő szavai megféleltek a valóságnak: „Te nagy költéssel iskolát alapítasz és felszítod az érdeklődést a tudományok művelése iránt, amely dolog már önmagában is nagy dicséretre érdemes, mégis különösen mostanában – amikor a háború csapásai következtében a német területekkel szomszédos országokban pusztul a tudomány – sokkal nagyobb elismerésre méltó.” A tizenöt éves háború idején Nádasdy fia, Ferenc is követte apját a nyomdászat támogatásában. 1599 és 1605 között részben németkeresztúri (Sopron megye), részben sárvári várában foglalkoztatta a 16. század végének egyik ismert vándor nyomdászát, Joannes Manliust.

A későbbi nádor nyomdaalapítását az 1550-es évektől újabbak követték, melyek létrejötte és működése szorosan összefüggött a protestantizmus terjedésével, illetve ezáltal a magyar nyelv és irodalom gazdagításával. A Nürnbergben tanult Georg Hoffgreff – az erdélyi szász reformátor, Honterus tanítványa – 1550-ben Heltai Gáspár segítségével Kolozsvárott alapított nyomdát. Hoffgreff és Heltai együttműködése az utóbbi radikalizálódó protestantizmusa miatt azonban nem volt felhőtlen. Ennek ellenére nyomdájuk a 16. századi Erdély legfontosabb magyar nyelvű sajtójává vált. Ők jelentették meg Tinódi nevezetes krónikáját (1554), valamint a Honterus-tanítványról elkeresztelt *Hoffgreff-énekeskönyvet* (1556), mely először tett gyűjteményes kötetben közzé protestáns prédikációs énekeket és bibliai történeteket.

Hoffgreff halála után, 1559-től Heltai egyedül vezette a nyomdát, amely ekkor egyre jelentősebb üzleti vállalkozássá vált. Ezt jelezte, hogy Heltai 1564-ben Kolozsvárott papírmalmot létesített, így ezután már nem külföldről és Brassóból kellett szaporodó kiadványaihoz a költséges alapanyagot beszereznie. 1574. évi haláláig közel száz, nagyrészt magyar nyelvű kötetet adott ki, köztük egyre több históriás éneket és verses elbeszélést, melyek igen kedvelt olvasmányok voltak, és ezért jelentős hasznot hoztak. A nyomda Heltai halála után sem szűnt meg, sőt benne a század végéig még további 115 könyvet készítettek el.

Heltai említett munkái (1560: *Zsoltár*, 1566: *Száz fabula*, 1570: *Háló*, majd halála után 1575-ben a *Chronica*) mellett itt jelent meg 1578-ban Melius Juhász Péter *Herbariuma*, az első magyar botanikai könyv is.

A 16. század második felének magyar nyelvű könyvkiadásában igen fontos szerepet játszott a három országrész határán fekvő Debrecen városának 1561-ben alapított nyomdája is. A Magyarország gazdasági egységének fenntartásában elvülhetetlen érdemeket szerző mezőváros polgárainak ez időben már volt lehetőségük a könyvkiadás támogatására. E tevékenységüket nagyban elősegítette, hogy Melius Juhász Péter munkásságának köszönhetően városuk a kálvinizmus legfontosabb magyarországi központjává vált. Ezzel magyarázható, hogy a városi tanács elsősorban egyházi jellegű kiadványok megjelentetését támogatta, mind latin, mind magyar nyelven – 1563-ban például Melius prédikációit. Két esztendő múltán ugyanakkor itt jelent meg Werbőczy István *Hármaskönyvének* első magyar fordítása (*Magyar decretum* címmel), sőt 1590-ben Szikszai Fabricius Balázs említett szójegyzéke is. A debreceni városi nyomda működésének különös érdekessége volt, hogy az 1560–1580-as években itt dolgozott a kor két híres vándor-nyomdász-családjának egy-egy tagja: 1561–1562-ben Huszár Gál, 1565-ben a 16. század legképzettebb Magyarországon működő nyomdásza, Raphael Hoffhalter, sőt utóbb hosszabb ideig (1576–1584 és 1586) fia, Rudolf is.

A kora újkori magyar könyvkiadás legkülönösebb képviselői a vándor-nyomdászok (Huszár Gál, a Hoffhalterek, a sokat emlegetett Bornemisza Péter, valamint Joannes Manlius) voltak. A közvélekedéssel ellentétben ők nem nyughatatlan természetűek, hanem elsősorban patrónusaik elköltözése vagy vallásváltása következtében kényszerültek arra, hogy több helyen működtessék nyomdáikat. Munkásságuk e nehézségek ellenére mind a magyar nyelv és irodalom, mind a protestantizmus eredményeinek gazdagításához igen nagy mértékben járult hozzá. Életük ráadásul – Manliust kivéve – szorosan összekapcsolódott, hiszen Huszár az 1550-es években annál a Raphael Hoffhalternél tanulta ki Bécsben a nyomdászat mesterségét, aki Bornemisza említett Szophoklész-fordításának kiadója volt. Sőt Huszár betűkészletének nagy részét is az akkor éppen a császárvárosban működő Hoffhaltertől vásá-

rolta. Vándornyomdája végül 1558-ban Magyaróvárott kezdte meg működését, mégpedig saját alkotása, az első magyar nyelvű nyomtatott prédikációskötet kiadásával. Ezt követően Huszár rövid ideig dolgozott Kassán (1560), majd a debreceni városi nyomdában (1561–1562), végül pedig a Forgáchok Nyitra-parti végvárában, Komjátiban is (1573–1574). Sőt 1577-ben néhány latin és magyar nyelvű kiadvánnyal még Dávid fia, a pápai református lelkész is folytatta 1575-ben elhunyt apja munkásságát.

Huszár az 1570-es évek első felében egy ideig együttműködött Bornemisza Péterrel is. Utóbbi 1573-ban Julius Graf zu Salm támogatásával a Vág partján fekvő Sempte várában, Huszár Gál székhelyétől, Komjátitól pusztán néhány tucat kilométerre hozta létre nyomdáját. Bár Bornemisza ötkötetes prédikációgyűjteményének első részét még együtt készítették el, a Huszárnál jóval fiatalabb semptei prédikátor 1574-ben önállósult. Ezt követően 1578-ig Salm gróf udvarában, majd haláláig (1584) Balassi István detrekői várában folytatta tevékenységét, mely szinte kizárólag saját hatalmas irodalmi munkássága kiadására irányult. Semptéről nagy vihart kavart *Ördögi kísértetek* című könyve miatt kellett távoznia, így prédikációinak kiadását már új lakhelyén, Detrekőn fejezte be. Ugyanitt jelent meg 1584-ben *Foliopostillaként* emlegetett egykötetes prédikációskönyve, melyet nyomdatörténetünk igényes tipográfiája és mértéktartó díszei miatt a 16. század egyik leg szebb magyar könyveként tart számon.

Bornemisza nyomdájának története a mester halálával sem ért véget. Egykori munkatársa, majd utóda, Mantskovit Bálint ugyanis egyre gyarapodó felszerelésével előbb Galgócon (1585–1589), majd az Abaúj megyei Vizsolyon (1589–1599) folytatta tevékenységét. 1590 nyarán, közel másfél esztendőnyi munka után itt készült el 700-800 példányban és 603 ív terjedelemben a század legnagyobb magyar nyomdászati teljesítményeként számon tartott *Vizsolyi Biblia*. A nyomda másik nevezetes kiadványának Rimay János művét, a Balassi Bálint halálára írt *Epicediumot* (gyászskölteményt) tartják. A Partiumot, Erdélyt és Szlavóniát is bebarangoló Raphael és Rudolf Hoffhalter magyar nyelvű munkái közül pedig a legszebb és legnevezetesebb a már említett magyar *Hármaskönyv*-kiadás (Debrecen, 1565) volt. Az apa 1567–1568-ban

Gyulafehérvárott ugyanakkor Dávid Ferenc több vitairatát is megjelen-tette, fia pedig az 1580-as évek első felében Debrecenben volt igen ter-mékeny. 1582-ben például összesen nyolc énekeskönyv, históriás ének és bibliai történet általa megvalósított kiadásáról van tudomásunk. Ezt megelőzően, szlavóniai működése idején pedig Zrínyi György nedelici birtokán sajtó alá rendezte Werbőczy *Tripartitum*ának horvát nyelvű ki-adását is.

A 16. század végének utolsó, feltételezhetően krajnai származású vándornyomdásza, Joannes Manlius Nádasdy Ferencnél vállalt szolgál-atát megelőzően Batthyány Boldizsár németújvári (1582–1585 és 1595–1597) és Zrínyi György monyorókeréki (1587–1592) udvarában dolgozott. Protestáns főúri patrónusai támogatásával ő is számos egy-házi jellegű kiadványt jelentetett meg, köztük Batthyány udvari papjá-nak, Beythe Istvánnak az írásait. Leghíresebb munkái mégis tudomá-nyos témájúak voltak, és a dunántúli nagyúr ösztönzésére láttak napvi-lágot. A Radéczy-kör kapcsán említett híres németalföldi botanikus, Carolus Clusius Németújvárott megjelent latin nyelvű botanikakönyve (*Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam*) több száz magyarországi nö-vénynevet tartalmazott. Talán még ennél is nagyobb jelentőségű volt az orvos Frankovics Gergely *Hasznos és felette szükséges könyv* című mun-kájának kiadása, amely a hazai orvostudomány első magyar nyelvű nyomtatványa, sőt egyúttal az első rézmetszetekkel díszített magyar-országú könyv.

A magyar nyelvű könyvkiadás egyre nagyobb mértékű meghono-sodása nemcsak az anyanyelvű olvasás- és íráskultúra terjedését, ha-nem nyelvünk és irodalmunk fejlődését is elősegítette. A nyomdászok és szedők ugyanis – mint például Sylvester, Heltai, Huszár vagy Bor-nemisza – a magyar nyelv művelői és koruk jeles irodalmárai voltak, akik bátran beavatkoztak a nyomtatott művek nyelvébe. Sőt néhányan közülük szinte teljesen saját nyelvhasználatukhoz igazították a szer-zők eredeti szövegét. Jóllehet e tevékenységük néha nyelvi következet-lenségeket eredményezett, mégis vitathatatlan, hogy különösen Heltai kolozsvári, majd Bornemisza és Mantskovit vándornyomdájának igen fontos szerep jutott az egységes magyar irodalmi nyelv megteremtésé-

ben. A török hódoltság kivételével meghonosodott könyvnyomtatás ekként igen hatékonyan segítette a nyelvi egységesülés megvalósulását.

A 16. századi Magyarországon megjelent ma ismert körülbelül 900 kiadvány nagyrészt azonban még nem magyar, hanem főként latin és kisebb részben német nyelvű volt. Erdélyben ugyanakkor 1544-től Szebenben, majd Brassóban megkezdődött a cirill betűs egyházi szláv és román nyelvű könyvnyomtatás is, ami a szász polgárok kiváló üzleti érzékéről tanúskodott. Az első nem magyar nyelvű nyomdák ugyan-ezen szász városokban jöttek létre. Szebenben 1529-től a század végéig csaknem folyamatosan működött nyomda, Johannes Honterusnak köszönhetően pedig 1539-től már Brassó is hasonlóval büszkélkedett. A század második felében több királysági városban is meghonosodott a könyvnyomtatás. Bártfán 1577 és 1599 között Leonhard Stöckel egykori tanítványa, David Gutgesell legalább nyolcvan művet nyomtatott ki, melyek között már néhány magyar nyelvű kiadvány (például Balassi Bálint *Beteg lelkeknek való füves kertecské* című fordítása) is akadt. Sőt a század utolsó esztendeiben a felső-magyarországi városban már két nyomda működött, hiszen Jakob Klöss 1597-ben önálló műhelyt alapított. Bár nyomdája majd névrokon fia irányítása alatt a 17. század első évtizedeiben vált igazán jelentőssé, a magyar nyelv és irodalom gazdagításában – Baranyai Decsi János említett szőlősgyűjteményének (1598) kiadásával – már e században is szerepet vállalt.

Katolikus nyomda hosszabb ideig pusztán Nagyszombatban működött, bár Vimpác (egykor Sopron megyében, ma Wimpassing Burgenlandban) ferences kolostorában 1593 és 1599 között napvilágot látott néhány német és latin nyelvű egyházi munka. A nagyszombati műhelyt 1578-ban az első magyar nyelvű katolikus egyházi író, Telegdi Miklós a jezsuiták egykori bécsi nyomdájának megvásárlásával saját házában hozta létre. Miután korábban Bécsben – többek között éppen Hoffhalternél – kellett munkáit kinyomtatnia, műhelye felállításával a protestáns kézben lévő nyomdák hittérítő munkáját kívánta ellensúlyozni. Bécsben kiadott magyar nyelvű prédikációinak második részét már itt jelentette meg. A Telegdi-féle káptalani nyomda végül egészen 1609-ig működött, az alapító 1586. évi halála után főként Monoszlóy András pozsonyi prépost és nagyszombati tanár eszméi, valamint Pécsi

Lukács káptalani ügyész, költő és korrektor gyakorlati irányításával. A nyomda mintegy hetven kiadványa közül a legismertebbek – Telegdi említett hitvitázó munkája (*Felelet*, 1580) mellett – a magyar törvények első kiadása (*Corpus Juris Hungarici*, 1584) és Pázmány Péter 1603-ban és 1609-ben megjelent első vitairatai voltak.

A könyvnyomtatás 16. századi kibontakozásának nemcsak a magyar nyelv és irodalom, hanem az olvasás és írás ismeretének széles körű elterjedésében is meghatározó szerepe volt. Az egyre olcsóbb és már kis formátumban is megjelenő könyvek, valamint a kalendáriumok mind többek számára váltak elérhetővé, és gyarapították kastélyaik vagy házaik könyvespolcait. Sőt a zsebkönyvszerű kiadványok már nem hiányoztak a nemesi, polgári vagy mezővárosi származású diákok útiládáiból sem. Az olvasás és írás terjedésével egyre gyarapodó műveltebb réteg könyvek iránti érdeklődése a 16. században igen megnövekedett. Ez megmutatkozott a magyarországi könyvkultúra fejlődésében is.

A bécsi császári udvarnak a magyar származású Zsámboky János és az alább következő Hans Dernschwam hagyatékai által megalapozott könyvtára mellett a század második felére Magyarországon is több igen jelentős könyvgyűjtemény jött létre. A kolostorok óriási pusztulása miatt azonban – a középkorral ellentétben – a leggazdagabb könyvtárak már nem egyházi intézmények, hanem magánszemélyek birtokában voltak. A 16. században különösen tekintélyes anyaggal rendelkezett néhány főúr (például a francia szépirodalmat is gyűjtő Batthyány Boldizsár), valamint a kor kiemelkedő humanista tudósai és főpapjai. Az előbbieik közül sok száz kötetével a Fuggerek egykori magyarországi ügynöke, Hans Dernschwam, valamint a volt pécsi püspök, Dudith András és Báthory István itáliai származású történetírója, Giovanni Michael Bruto bibliotékái emelkedtek ki. A főpapi magánkönyvtárak közül Oláh Miklós érseknek és a Radéczy-kör tagjainak (főként Telegdi Miklós pécsi és Mossóczy Zakariás nyitrai püspököknek), valamint az utolsó humanista főpapnak, Náprágyi Demeternek a gyűjteménye volt számottevő. Ezek később végrendeleteiknek megfelelően fontos egyházi gyűjtemények alapját képezték. Ugyanakkor gyakran gazdag könyvtárral rendelkeztek a nagyobb városok (Kassa, Lőcse, Sopron, Pozsony stb.) tehetősebb polgárai, a különböző hivatalokban dolgozó értelmisé-

giek, a műveltebb mezővárosi prédikátorok, sőt nemritkán még a köznemesek is. A leltáraik alapján nagy számban ismert gyűjteményekből azonban a Magyarországot sújtó egykorú, majd későbbi háborús pusztítások miatt napjainkra sajnos nagyon kevés maradt fenn.

A könyvek iránti megnövekedett érdeklődés lassan magával hozta a könyvkereskedelem fejlődését is. Különösen igaz volt ez a királyi Magyarországra, ahol állandó nyomdák csak a század végére jöttek létre. A gazdagabb gyűjteményekre vágyó királlysági főurak, a szabad királyi és bányavárosok polgárai eleinte még a külföldi egyetemeken nagy számban tanuló magyar diákok segítségével szerezték be az újabb irodalmat. Egy-egy jelentősebb városnak (például Besztercebánya és Bártfa) ugyanakkor már az 1530–1540-es években állandó könyvkereskedője volt. A század második felére a hivatásos könyvügynökök száma igen megszorodott. Túlnyomó részük német nagyvárosokból (Nürnberg, Wittenberg stb.) érkezve telepedett le Magyarországon, majd hozott létre könyvüzleteket egy-egy jelentősebb királlysági vagy erdélyi városban (Bártfa, Kassa, Lőcse, Pozsony, Nagyszombat, Brassó, Nagyszeben, Kolozsvár stb.). Németországi kapcsolataikat kihasználva általában jelentős hasznot húztak a könyvekkel, valamint egyéb ipar- és luxuscikkkel való kereskedésből. A polgárok mellett ugyanis a tehetősebb nagyurak és a városi prédikátorok is általuk rendelték meg külföldről vagy Erdélyből az újabb protestáns kiadványokat, a különféle tankönyveket, nyelvtanokat, szótárokat, álmos- és jóskönyveket, valamint az igen kedvelt magyar nyelvű történelmi és bibliakiadásokat egyaránt.

Gyarpodó iskolák és értelmiség A magyar nyelv és irodalom első virágkorának, a könyvnyomtatás elterjedésének, a humanizmusnak és a reformációnak köszönhetően az olvasás és írás terén a 16. század legvégére gyökeres változás következett be. Noha nem szeretnénk túlértékelni ennek az átalakulásnak a jelentőségét, mégis úgy véljük, hogy az olvasás mellett az írás is egyre jelentősebb tért hódított a társadalom szélesebb rétegei körében. S a következő évszázadban a fejlődés a kiválóan lerakott alapon csaknem töretlenül folytatódott tovább. Bár a parasztság és a sze-

gényebb nemesség körében természetesen még igen hosszú ideig jelentős tömegek nem értettek a betűvetéshez, az olvasás és az írás elsajátítása iránt e csoportokban is megvolt az igény. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a 17. század eleji Magyarország már eljutott arra a fejlődési szintre, hogy akinek szüksége és igénye volt az olvasás- és írástudásra, az ezt alapszinten már viszonylag könnyen elsajátíthatta. Ez pedig a középkor végi állapotokhoz képest óriási eredmény volt.

Ebben az igen jelentős változásban a fenti folyamatok mellett meghatározó szerepe volt az iskoláztatás fejlődésének. Noha a köztudat általában úgy véli, hogy a majd minden településre kiterjedő népoktatási szervezet kizárólag a reformáció jegyében épült ki, valójában az alapok már a késő középkorban megvoltak. A plébánosok ugyanis már a 15–16. század fordulóján gyakran alkalmaztak tanítókat. E szerény kezdemények után a valódi változást mégis kétségkívül a reformációval együtt járó fejlődés hozta meg. Korszakunk végére mind a királyságban, mind Erdélyben, de még a ritkábban lakott hódoltságban is igen megszorodott a falusi és városi templomok mellett működő kisiskolák száma. Ezekben a diákok főként a latin és a magyar írás-olvasásban szereztek jártasságot, és vallási alapismereteket sajátítottak el, a tanítás a korban ugyanis szervesen összekapcsolódott a prédikációkkal. A kisiskolák közé sorolhatjuk az említett végvári seregiskolákat is, melyek szintén kiváló bizonyítékai annak, hogy még a kifejezetten a fegyverforgatásból élők körében is megvolt az igény az írástudásra, a művelődésre és az iskoláztatásra.

Az alapfokú intézményekből tovább tanulók a városi iskolák gimnáziumaiban és e században még főként a különféle felekezeti protestáns kollégiumokban (Debrecen, Sárospatak, Pápa, Eperjes, Nagyvárád, Gyulafehérvár, Marosvásárhely, Kolozsvár, Brassó stb.) gyarapíthatták tovább ismereteiket. A nagy számban nyomtatott tankönyvek elsősorban ezen iskolák tanulói körében voltak kelendőek. A tridenti zsinat után meginduló katolikus megújulás eredményeként – a káptalani iskolák mellett – pedig már létrejöttek az első jezsuita kollégiumok (Nagyszombat, Kolozsvár, Vágsellye) is. Magyarország első egyetemét 1635-ben alapította Nagyszombatban Pázmány Péter. Ennek létrehozá-

sához sajnos a 16. században még sem a politikai, sem az anyagi feltételek nem voltak adottak.

Mindez mégsem vált egyértelműen az ország kárára, sőt sok tekintetben kifejezetten a hasznát szolgálta. A tehetséges diákok ugyanis – akár nemesi, akár mezővárosi vagy paraszti származásúak voltak – egy-egy tekintélyesebb főúri, nemesi vagy főtisztai patrónus, valamint városuk támogatásával a korabeli Európa legkiválóbb német (Wittenberg, Straßburg, Heidelberg, Tübingen, Jéna stb.), svájci (Zürich), itáliai (Padova, Bologna), ausztriai (Bécs, Graz), lengyelországi (Krakkó), sőt még angliai (Oxford, Cambridge) egyetemeire is eljuthattak. A felsőfokú oktatási intézmények mellett a birtokos nemesség és a végvári tisztek gyermekeinek egy része középfokú tanulmányait is külföldön folytatta – többen (mint a neves Thury György fia; a későbbi egri főkapitány, Nyáry Pál vagy a távoli Erdélyből a történetíró Gyulaffy Lestár) tanultak például az alsó-ausztriai rendek bécsi tartományi iskolájában. A nyugati egyetemre járás (*peregrinatio academica*) elévülhetetlen szerepet játszott abban, hogy a szétszakadozott Magyarország megmaradhatott Európa szellemi vérkeringésében. A kontinens legfontosabb szellemi műhelyeiben „feltöltődött” diákok ugyanis szinte kivétel nélkül hazatértek, majd gyakran egy-egy napjainkban már alig ismert királysági, erdélyi vagy hódoltsági település iskolájában adták át ismereteiket, és művelték tovább – Európa szellemi óriásaival levelezve – tudományukat. A 16. század utolsó három évtizede többek között éppen ezért volt a kora újkori Magyarország művelődésének aranykora.

Mindezen folyamatok eredményeképpen a 16. századi Magyarországon a korábbi évszázadoknál sokkal jelentősebb mértékben növekedett az értelmiségi réteg. A reformáció elterjedése, majd a katolikus megújulás megindulása következtében számottevően gyarapodott az egyházi értelmiség, melynek tagjai – az előzőekben bemutatott irodalmi-nyomdászati tevékenységüknek köszönhetően – a világi művelődés területén is fontos szerepet játszottak. A királyság és az erdélyi fejedelemség önálló igazgatásának és igazságszolgáltatásának létrejöttével ugyanakkor a hivatali és jogtudó értelmiségiekre is egyre nagyobb számban volt szükség. E réteg képviselőiről azonban – miként a 16. századi igazságszolgáltatás fejlődéséről is – sajnos csak meglehetősen szórványos in-

NYELVKERESŐK

formációkkal rendelkezünk. Az azonban már a töredékes adatokból is látható, hogy e csoport utánpótlását elsősorban a városi és a vármegyei értelmiség biztosította. Mivel pedig a kora újkori Magyarországon meghatározó volt a szokásjog szerepe, az értelmiség latinul és magyarul olvasni-írni tudó alsóbb rétegei jogi ismereteiket vármegyei, városi, végvári vagy uradalmi szolgálatuk folyamán a mindennapi életben sajátították el. A jogi ismeretek iskolában vagy a gyakorlatban való megszerzésének szintén fontos szerepe volt, az értelmiség különböző csoportjaiba való bekerülés tehát kiváló felemelkedési lehetőséget kínált az alacsonyabb sorból származóknak.

UTÓSZÓ

A század mérlege

Hosszú távra ható negatív változások A 16. század Európa történetében az Oszmán és a Habsburg Birodalom fénykorának időszaka volt. A két világhatalom ekkor érte el legnagyobb kiterjedését, és vívott meg egymással az európai hegemoniáért. 1526 után a küzdelem legfontosabb szárazföldi színterévé a középkori Magyar Királyság vált – miközben a két világbirodalom a Földközi-tengeren flottáival mérte össze erejét. Magyarország sorsáról ezért a 16. században elsősorban már nem Budán, Pozsonyban vagy Gyulafehérvárott, hanem a két birodalom fővárosában, Isztambulban és Bécsben döntöttek. Sőt az ország fejlődése több alkalommal a nagyhatalmak belső helyzetének alakulásától függött. Magyarország hadszínterré válása és három részre szakadása így elkerülhetetlen volt.

Az állandó háborúskodásnak és az ország szétdarabolódásának káros következményei miatt a 16. század mérlege összességében negatív. 1566-ra az egykori Magyar Királyság területének mintegy 40 százaléka idegen megszállás alá került, és maradt egészen az 1699. évi karlócai békéig. S noha az oszmánok magyarországi berendezkedése nem mérhető össze a már konszolidálódott balkáni területeknek a birodalomba történt beolvasztásával, a hódítók által Magyarországra kényszerített háborúk hatásai mégis igen súlyosak és részben már visszafordíthatatlanok voltak. A 16. században elsősorban a tizenöt éves háború (1591–1606) hadjáratainak évente ismétlődő pusztításai, valamint a velük járó éhínségek és járványok okoztak tragikus változásokat.

A legsúlyosabb következmények közé elsősorban a településhálózat szinte felmérhetetlen pusztulása és az abszolút népességszám mintegy

fél millióval való csökkenése sorolható. Az ország lakosságának egy évszázad alatt bekövetkező gyarapodását az állandó háborúk tehát lecsapolták. Ráadásul ebben a folyamatban a legnagyobb veszteségek a hadfelvonulási utak vidékén élő magyarságot érték. Magyarország etnikai képe ezért a 16. században oly jelentősen megváltozott, hogy ez történelmének alakulására még jóval később is számottevő hatást gyakorolt. A megfogyatkozó magyarság a délszláv és román lakossággal szemben visszafordíthatatlanul megindult a kisebbségbe kerülés útján. A 17. század polgárháborús viszonyai és a visszafoglaló háború (1683-1699) ezen a helyzeten csak tovább rontottak. A kolostorhálózat szinte teljes pusztulása ugyanakkor tekintélyes veszteséget jelentett az egyházi kultúra és a magyar irodalom számára. A török berendezkedéssel a városhálózat szerkezete is felbomlott, s városaink fejlődése a kedvező gazdasági lehetőségek ellenére is tovább távolodott a nyugat-európai színvonalról.

Az oszmánoknak elévülhetetlen szerepük volt abban is, hogy a Magyar Királyság keleti tartománya, Erdély és a hozzá csatlakozó Partium az 1550-es évektől külön útra lépett. A törökök által – sajnos joggal – „Szulejmán szultán műveként” emlegetett erdélyi fejedelemség nem szerves fejlődés eredményeként, hanem a Magyarországon viaskodó nagyhatalmak között kialakult különleges helyzet következtében az oszmánok akaratából jött létre. Szapolyai János király tehát nem érte el eredeti célját, hiszen az önálló magyar királyság megteremtése még az ország keleti területein sem sikerült. Ennek ellenére a 16. század végétől a török Portától függő fejedelemség egyre jelentősebb szerephez jutott mind a királysági rendek Bécs elleni törekvéseiben, mind Kelet-Közép-Európa diplomáciai életében. Ez a megnövekedett szerep azonban utóbb hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyt a törökök kiverését követően sem csatolták vissza az anyaországhoz. A királyságtól való elszakadás nem kedvezett a középkorban is elmaradott ország rész gazdasági és társadalmi fejlődésének sem. A különállásnak Erdély lakói számára elsősorban a magyar kultúra és a reformáció elterjedése terén voltak jelentős előnyei. A kényszerű függetlenségnek összességében tehát összehasonlíthatatlanul súlyosabb hátrányos következményei, mint előnyei voltak.

Az oszmán hadvezetés még a Habsburgok hatalmát gyengítő erdélyi fejedelemség életre hívásával sem érte el nagy célját, Bécs elfoglalását. A világ akkori legerősebb hadseregével rendelkező nagyhatalom számára azonban még a Magyar Királyság teljes megszállása is túl nagy falat maradt. A Habsburg Birodalom által az 1540-es évektől rendszeres segélyekkel támogatott királyi Magyarország Európa szilárd útközfőzónájává vált. S bár kétségtelen, hogy az idegenből érkező és az ország összebevételét megközelítő éves támogatás nem jótékony adakozás, hanem az osztrák örökös tartományok védelme érdekében nyújtott segítség volt, mindez a tényeken keveset változtat: Magyarország megmaradásában a Habsburgoknak elvitathatatlan történelmi szerepük volt. A 16. századi magyarországi útkeresések során ők nevezhették magukat legszerencsebbnek, hiszen fő céljukat, az oszmánok tartományaik határa előtti feltartóztatását sikerült elérniük. Ez viszont a magyarság számára is lehetőséget teremtett a megmaradásra – noha a nélkülözhetetlen idegen segélyeknek igen súlyos ára volt: kiszorulás az ország legfontosabb kérdéseinek, a had-, kül- és pénzügyeknek a központi (bécsi), sőt részben még helyi (magyarországi) irányításából is. A magyar rendek számára azonban más út aligha létezett. A Mohács után kialakult különleges szituációban kényszerpályájára kerültek, és csak igen nehezen tudtak alkalmazkodni azokhoz az új körülményekhez, melyeket a magyar uralkodó idegenben való tartózkodása és a Habsburg Birodalommal létrejött perszonálunió teremtett.

Utak Európába A súlyos területi, anyagi és vérvesztés ellenére a két világbirodalom határán a 16. században a magyarság mégis elérte egyik fő célját: a megmaradást, sőt részben még önálló államiságának megtartását is. Mindez a nagyhatalmak akaratának való kiszolgáltatottság közepette a vártnál sokkal kedvezőbb körülmények között ment végbe. A területileg és politikailag három részre szakadt ország ugyanis mind gazdasági, mind kulturális szempontból egységes maradt. Sőt Magyarország továbbra is része, méghozzá fontos része volt Európának.

A „kereszténység védőbástyájává” (*propugnaculum Christianitatis*)

vált királyi Magyarország a Habsburg Birodalommal 1526-ban létrejött perszónáluniónak köszönhetően politikai és katonai szempontból még szorosabb szálakkal kötődött nyugati szomszédaihoz, mint a jóval békésebb késő középkorban. A kedvező gazdasági lehetőségeknek, elsősorban a mezőgazdasági áruk iránti megnövekedett nyugati keresletnek köszönhetően a szétszakadt ország gazdaságilag egységes maradt, sőt meghatározó szerepet töltött be a kontinens kereskedelmi kapcsolatrendszerében. A 16. században tehát Közép-Európa saját biztonsága és élelemellátása érdekében a magyar királyságra mint előretolt bástyára és éléskamrára volt rászorulva – miközben Magyarország ennek a szerepkörnek a betöltéséhez nem nélkülözhetette az általa oltalmazott és ellátott Habsburg Birodalom gazdasági-katonai erőforrásait. A különleges egymásrataltságság – a törökellenes határvédelmi rendszer kiépítése mellett – a nagy hadjáratok közötti békésebb időszakokban jelentős gazdasági fejlődést is lehetővé tett. A költő Wathay Ferenc a tizenöt éves háború kellős közepén ezért vethette papírra az alábbi sorokat: „Sok szép gazdagsággal ez föld rakva vala,/ Rajta sok szép város s roppant falu vala,/ Ezt sok szép vénember s polgár lakja vala,/ Ifjú népe erős medve módra vala.”

A kor szellemi és vallási irányzatai, a humanizmus, a reneszánsz és a reformáció révén Magyarország Európa szellemi vérkeringésében is fontos helyet foglalt el. Sőt az erdélyi fejedelemség a század második felében menedéket nyújtott a vallási nézeteik miatt még a protestáns országokban is üldözött radikális szabadgondolkodóknak. A Pozsonyban és Gyulafehérváron élő humanisták, valamint a német és itáliai egyetemeken nagy számban tanuló diákság – a vándorló tudás – Európa minden fontosabb szellemi műhelyével eleven és gyümölcsöző kapcsolatot biztosított. Ráadásul a magyar hadszíntér eseményei iránt a mohácsi csata után egyre nőtt Európa érdeklődése. A szaporodó rölapok, majd az első újságok ezért egyre több információval tudósítottak az „örök ellenséggel” vívott küzdelemlről. A mohácsi ütközet, Szigetvár 1566. évi helytállása vagy a tizenöt éves háború várostromai mellett a Német-római Birodalom nagyközönsége még olyan kisebb eseményekről is értesülhetett, mint amilyen az 1588. évi szikszói összecsapás volt. A török háborúk hírei és a keleti hódítóról szóló színes

beszámolók közel két évszázadon át Európa érdeklődésének közép-pontjában tartották Magyarországot.

A három részre szakadt ország összességében meghatározó része maradt Európának és a keresztény kultúrkörnek. A kényszerpályákkal teli útkeresés tehát csaknem elérte mindazt az eredményt, mely a két világbirodalom határvidékévé vált Magyarország szorult helyzetében egyáltalán lehetséges volt. Mindez a magyarság évszázados történeti hagyományaihoz való ragaszkodásának ékes bizonyítéka volt.

FÜGGELÉK

Az útformálók (1526–1606)

Magyar királyok

- I. (Szapolyai) János (1526–1540)
- I. (Habsburg) Ferdinánd (1526–1564)
- II. (Szapolyai) János Zsigmond (1540–1571)
- I. (Habsburg) Miksa (1564–1576)
- I. (Habsburg) Rudolf (1576–1608)

Oszmán szultánok

- I. (Nagy, másként Törvényhozó) Szulejmán (1520–1566)
- II. Szelim (1566–1574)
- III. Murád (1574–1595)
- III. Mehmed (1595–1603)
- I. Ahmed (1603–1617)

Erdélyi vajdák, fejedelmek

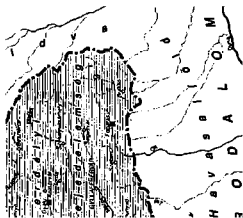
- Perényi Péter, I. János (1526–1527), majd I. Ferdinánd vajdája (1527–1529)
- somlyói Báthory István, I. János vajdája (1530–1533)
- Hieronym Łaski, I. János névleges vajdája (1530–1534)
- Czibak Imre, I. János vajdája (1533–1534)
- Majláth (Majlád) István, I. János vajdája (1534–1541)
- Fráter (Utyesenovics, Martinuzzi) György, II. János helytartója (1542–1551)
- Báthory András, I. Ferdinánd vajdája (1552–1553)
- ruszkai Dobó István és Kendy Ferenc, I. Ferdinánd vajdái (1553–1556)
- Szapolyai János Zsigmond fejedelem (1556–1571)
- somlyói Báthory István fejedelem (1571–1586)
- somlyói Báthory Kristóf vajda (1576–1581)
- Kendy Sándor, Kovácsóczy Farkas és Sombori László kormányzótanácsa (1583–1585)

Ghyczy János kormányzó (1585–1588)
somlyói Báthory Zsigmond fejedelem először (1588–1597. dec.)
somlyói Báthory Zsigmond fejedelem másodszor (1598. aug.–1599.
márc.)
somlyói Báthory András fejedelem (1599. márc.–1599. nov.)
Vitéz Mihály havasalföldi vajda, kormányzó (1599–1600)
somlyói Báthory Zsigmond fejedelem harmadszor (1601. ápr.–1602.
jún.)
Giorgio Basta kormányzó (1602–1604)
Székely Mózes fejedelem (1603. máj.–1603. júl.)
kismarjai Bocskai István fejedelem (1605–1606)

Nádorok, helytartók

somlyói Báthory István nádor, I. Ferdinánd nádora (1526–1530)
Mária királyné helytartó (1527. jan.–1527. aug.)
somlyói Báthory István helytartó (1528–1530)
alsólendvai Bánffy János, I. János nádora (1530–1534)
Szalaházy Tamás és Thurzó Elek ideiglenesen megbízott helytartók
(1531–1532)
Thurzó Elek (1532–1542)
Várday Pál (1542–1549)
Újlaky Ferenc (1550–1554)
Nádasdy Tamás nádor (1554–1562)
Oláh Miklós (1562–1568)
Bornemisza Pál (1568–1572)
Verancsics Antal (1572–1573)
Radéczy István (1573–1585)
trakostyáni Draskovics György (1586–1587)
Fejérváry István (1587–1596)
Kutassy János (1597–1601)
hethesi Pethő Márton (1602–1605)

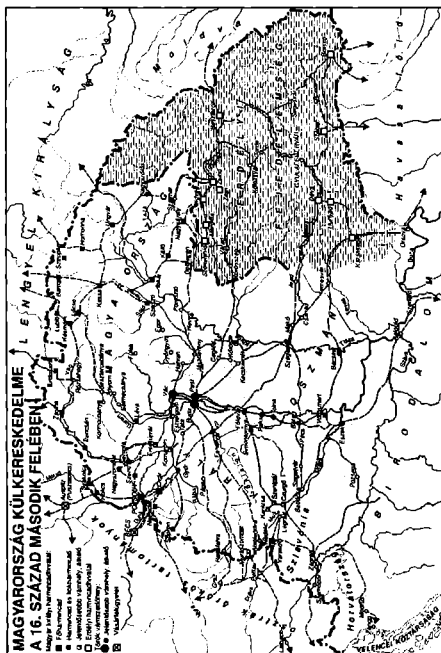

Ghyczy János kormányzó (1585–1588)
somlyói Báthory Zsigmond fejedelem először (1588–1597. dec.)
somlyói Báthory Zsigmond fejedelem másodszor (1598. aug.–1599.
márc.)
somlyói Báthory András fejedelem (1599. márc.–1599. nov.)
Vitéz Mihály havasalföldi vajda, kormányzó (1599–1600)
somlyói Báthory Zsigmond fejedelem harmadszor (1601. ápr.–1602.
jún.)
Giorgio Basta kormányzó (1602–1604)
Székely Mózes fejedelem (1603. máj.–1603. júl.)
kismarjai Bocskai István fejedelem (1605–1606)

Nádorok, helytartók

somlyói Báthory István nádor, I. Ferdinánd nádora (1526–1530)
Mária királyné helytartó (1527. jan.–1527. aug.)
somlyói Báthory István helytartó (1528–1530)
alsólendvai Bánffy János, I. János nádora (1530–1534)
Szalaházy Tamás és Thurzó Elek ideiglenesen megbízott helytartók
(1531–1532)
Thurzó Elek (1532–1542)
Várday Pál (1542–1549)
Újlaky Ferenc (1550–1554)
Nádasdy Tamás nádor (1554–1562)
Oláh Miklós (1562–1568)
Bornemisza Pál (1568–1572)
Verancsics Antal (1572–1573)
Radéczy István (1573–1585)
trakostyáni Draskovics György (1586–1587)
Fejérváry István (1587–1596)
Kutassy János (1597–1601)
hethesi Pethő Márton (1602–1605)

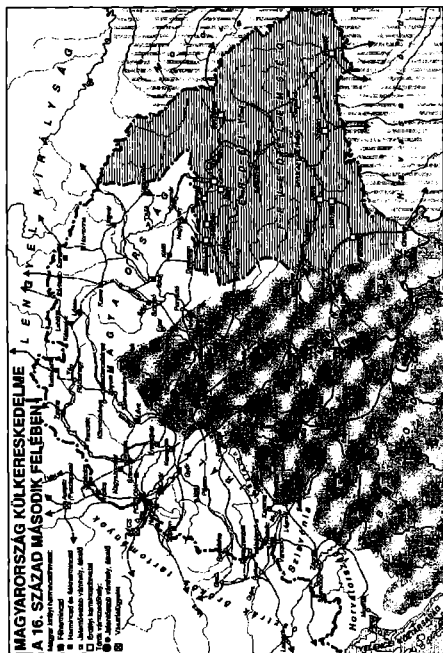

Tájékoztató irodalom

Forrásközlő sorozatok (rövidítéseik betűrendjében)

- Adattár = Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Szeged, 1965-)
- BAHRF = Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes (Roma-Bp., 1994-)
- BH = Bibliotheca Historica (Történelmi és művelődéstörténeti sorozat, Európa Kiadó)
- BHA = Bibliotheca Hungarica Antiqua (Faksimile könyvsorozat, Bp., 1959-)
- BHH = Bibliotheca Humanitatis Historica (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai)
- BSMRac = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (Bp., 1932-1946., Seria Nova, Bp., 1976-)
- BTKF = Baranya török kori forrásai (Pécs, 1989-)
- EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek (I-XXI. köt. 1540-1699. Bp., 1875-1898.)
- EÖ = Erdély Öröksége, Erdélyi Emlékirók Erdélyről (I-VI. köt. 1541-1703. Bp., 1942., Reprint kiadás: Bp., 1993-1994.)
- ETA = Erdélyi történelmi adatok (I-VI/2. köt. Kolozsvár, 1855-1862., 1945., 1993-1998-)
- ETE = Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (I-V. köt. Bp., 1902-1912.)
- ETT = Erdélyország történeti tára (I-II. köt. Kolozsvár, 1837-1845.)
- FRH = Fontes rerum Hungaricarum (Magyar történeti források, I-III. köt. Kolozsvár-Bp., 1915-1918)
- FRSch = Fontes Rerum Scholasticarum (Szeged, 1982-)
- FRT = Fontes rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források, I-V. köt. Bp., 1911-1921.)
- HL = Historia Litteraria (Az Universitas Könyvkiadó sorozata, Bp.)
- IHP = Izvori za hrvatsku povijest (Zagreb, 1972-)
- KF = Könyvtártörténeti Füzetek (Szeged, 1981-)
- Lymbus = Lymbus, Művelődéstörténeti Társ (Szeged, 1989-)
- MAH = Monumenta Antiquae Hungariae (I-IV. köt. 1550-1600. Roma, 1969-1987.)
- MH = Magyar Hírmondó (Magvető Kiadó)
- MHu = Monumenta Hungarica (Magyar Helikon)

Tájékoztató irodalom

Forrásközlő sorozatok (rövidítéseik betűrendjében)

- Adattár = Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (Szeged, 1965–)
- BAHRF = Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes (Roma-Bp., 1994–)
- BH = Bibliotheca Historica (Történelmi és művelődéstörténeti sorozat, Európa Kiadó)
- BHA = Bibliotheca Hungarica Antiqua (Faksimile könyvsorozat, Bp., 1959–)
- BHH = Bibliotheca Humanitatis Historica (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai)
- BSMRAe = Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (Bp., 1932–1946., Sena Nova, Bp., 1976–)
- BTKF = Baranya török kori forrásai (Pécs, 1989–)
- EOE = Erdélyi Országgyűlési Emlékek (I–XXI. köt. 1540–1699. Bp., 1875–1898.)
- EÖ = Erdély Öröksége, Erdélyi Emlékirók Erdélyről (I–VI. köt. 1541–1703. Bp., 1942., Reprint kiadás: Bp., 1993–1994.)
- ETA = Erdélyi történelmi adatok (I–VI/2. köt. Kolozsvár, 1855–1862., 1945., 1993–1998–)
- ETE = Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából (I–V. köt. Bp., 1902–1912.)
- ETT = Erdélyország történeti tára (I–II. köt. Kolozsvár, 1837–1845.)
- FRH = Fontes rerum Hungaricarum (Magyar történeti források, I–III. köt. Kolozsvár-Bp., 1915–1918)
- FRSch = Fontes Rerum Scholasticarum (Szeged, 1982–)
- FRΓ = Fontes rerum Transylvanicarum (Erdélyi történelmi források, I–V. köt. Bp., 1911–1921.)
- HL = Historia Litteraria (Az Universitas Könyvkiadó sorozata, Bp.)
- IHP = Izvori za hrvatsku povijest (Zagreb, 1972–)
- KF = Könyvtártörténeti Füzetek (Szeged, 1981–)
- Lymbus = Lymbus, Művelődéstörténeti Tár (Szeged, 1989–)
- MAH = Monumenta Antiquae Hungariae (I–IV. köt. 1550–1600. Roma, 1969–1987.)
- MH = Magyar Hírmondó (Magvető Kiadó)
- MHu = Monumenta Hungarica (Magyar Helikon)

- MHHD = Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek) I.: Diplomataria (Okmánytárak, I–XLII. köt. Pest-Bp., 1857–1915., 1943., 1948.)
- MHHS = Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek) II.: Scriptorum (Írók, I–XXXVIII. köt. Pest-Bp., 1857–1906.)
- ML = Magyar Levelestár (Szépirodalmi Könyvkiadó)
- MLT = Magyar Leveles Tár (I–II. köt. Pest-Bp., 1861–1879.)
- MNyT = A Magyar Nyelvtörténet Forrásai (Bp., 1986–)
- MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai (Bp., 1905–)
- MOE = Magyar Országgyűlési Emlékek (I–XII. köt. 1526–1606. Bp., 1874–1917.)
- MOL kiadványai II. = Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok (Bp., 1951–)
- MPrEA = Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár (I–XV. köt. Bp., 1902–1934.)
- MR = Magyar Remekírók (Szépirodalmi Könyvkiadó)
- MRi = Magyar Ritkaságok (Szépirodalmi Könyvkiadó)
- MSHSM = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (Zágráb, 1868–)
- MTT = Magyar Történelmi Tár (I–XXVII. köt. Pest-Bp., 1855–1863., 1867–1878. és 1914–1934)
- MZ = Monumenta Zrínyiiana (Bp., 1991–)
- MZsO = Magyar–Zsidó Oklevéltár (Bp., 1937–)
- PH = Peregrinatio Hungarorum (Szeged, 1988–)
- RMISz = Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény (I–II. köt. Bp., 1998–2000.)
- RMK = Régi Magyar Könyvtár (I–III. köt. Bp., 1879–1896.)
- RMKF = Régi Magyar Könyvtár, Források (Balassi Kiadó, Bp., 1992–)
- RMKó = Régi Magyar Kódexek (Bp., 1977–)
- RMKT XVI = Régi Magyar Költők Tára, XVI. századbéli magyar költők művei (Régi folyam, 1526–1577. I–VIII. köt. Bp., 1877–1930. és Új folyam, 1567–1588. IX–XI. köt. Bp., 1990–1999–)
- RML = Régi Magyar Levéltár (Bp., 1991–)
- RMNy = Régi Magyar Nyomtatványok (I–II. köt. Bp., 1971–1983.)
- RMTF = Régi Magyar Történelmi Források (Bp., 1989–)
- SRMA = Scriptorum Rerum Metallicarum Antiquiores (Miskolc–Rudabánya–Bp., 1987–)
- StetAE = Studia et Acta Ecclesiastica, Tanulmányok és Okmányok a Magyarországi Református Egyház Történetéből (I–III. köt. Bp., 1965–1973.)
- SVTF = Sopron Város Történeti Forrásai (A–C sorozat, Sopron. 1993–)

- Téka = (Erdély történetére vonatkozó forráskiadvány-sorozat, Kriterion Kiadó, Bukarest)
- TMÁO = Török-magyarokori állam-okmánytár (A TMTE 1. osztály III–IX. kötet, Pest–Bp., 1868–1872.)
- TMHE = Török–Magyar Hadtörténelmi Emlékek (Bp., 1989–)
- TMTE = Török-magyarokori történelmi emlékek (1. osztály: Okmánytár I–IX. köt. Bp., 1863–1872., 2. osztály: Írók I–V. köt. Bp., 1893–1916.)
- ÚTT = Új Történelmi Tár (Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spec-
tantes) (Bp., 1987–)

Sorozatokon kívül megjelent források

- Balassi Bálint összes művei. I–II. köt. Összeállította: Eckhardt Sándor. Bp., 1951–1955.
- Báthory István emlékezete. Szerk.: Nagy László. Bp., é. n.
- Bethlen Farkas: Erdély története. I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538). I–II. könyv. Fordította: Bodor András. A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította: Pálffy Géza. Bp.–Kolozsvár, 2000.
- A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. köt. 1553–1589. Szerk.: Takács Sándor–Eckhardt Ferenc–Szekfű Gyula. Bp., 1915.
- Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétette Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula. Bp., 1962.
- Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Bp., 1994.
- Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége idején. A válogatás, szöveg gondozás, a szövegmagyarázatok összeállítása és az utószó Kulcsár Péter munkája. Fordította: Borzsák István. Bp., 1982.
- Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. I–II. köt. Fordította: Vidovich György. Debrecen, 1867–1871.
- Mitrovicei Vratislav Vencel viszontagságai. Fordította: Nagy Judit. Bp., 1982.
- 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. köt. Kiadja: Óze Sándor. Bp., 1996.
- Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról. Közreadja: Tardy Lajos. Bp., 1977.
- Rövid magyar kronika sok rend-béli fő historiás könyvekből nagy szorgalommal egybe szedtetett és irattatott Petthó Gergelytől. Kassa, 1753. (Bp., 1993. Reprint kiadás a Drahma Kiadó gondozásában)

Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp., 1990.

Összefoglaló munkák, bibliográfiák

- Acsády Ignác: Magyarország három részre osztásának története. 1526–1608. Bp., 1897. (= A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. V. köt.)
- Ágoston Gábor: A hódolt Magyarország. H. n., 1992 (=Magyarország Krónikája sorozat)
- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története. 2. kiad. Bp., 1978.
- Bónis György–Degré Alajos–Varga Endre: A magyar bírósági szervezet és per-jog története. 2. bőv. kiad. Zalaegerszeg, 1996.
- Erdély története. I. köt. A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Köpeczi Béla. 3. kiad. Bp., 1988.
- Gonda Imre–Niederhauser Emil: A Habsburgok. Egy európai jelenség. 3. kiad. Bp., 1987.
- Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon. München, 1982. (=Dissertationes Hungaricae ex Histona Ecclesiae I.)
- Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–III. köt. Bp., 1951–1958.
- Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába. I. köt. Bp., 1970.
- Madas Edit–Monok István: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp., 1998.
- A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp., 1964. (=A magyar irodalom története. Főszerk.: Sőtér István. I. köt.)
- Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526–1790. Főszerk.: Szentpéteri József. Bp., 2000. (=Magyar Kódex III. köt.)
- Magyar művelődéstörténet. III. köt. A kereszténység védőbástyája. Főszerk.: Domanovszky Sándor. Bp., é. n.
- Magyarország története 1526–1686. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. I–II. köt. 2. kiad. Bp., 1987.
- Magyarország történeti kronológiája. Főszerk.: Benda Kálmán. II. köt. 1526–1848. 3. kiad. Bp., 1989.
- Maruz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp., 1990.
- Szabó Péter: Az erdélyi fejedelemség. Bp., 1997. (=Tudomány. Egyetem sorozat, a továbbiakban: T – E)

- Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. Bp., 1990. (=Magyarok Európában II.)
- Szekfű Gyula: Magyar történet. III. köt. Bp., 1935.
- Várkonyi Ágnes, R.: A Királyi Magyarország 1541–1686. Bp., 1999. (=T – E)
- Várkonyi Ágnes, R.: Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790. I. köt. A megosztottság évszázada 1526–1606., Bp., 1999.
- Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. 3. jav. és bőv. kiad. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977.

Monográfiák

- Balázs János: Sylvester János és kora. Bp., 1958.
- Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998. (=Humanizmus és reformáció [a továbbiakban: HumRef.] 25.)
- Barta Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. 2. kiad. Bp., 1984. (=Magyar História sorozat, a továbbiakban: MaHi)
- Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp., 1983. (=Gyosuló Idő sorozat, a továbbiakban: Cyl)
- Barta Gábor: Vajon kié az ország? Bp., 1988. (=Labrintus sorozat, a továbbiakban: L)
- Bartonek Emma: Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Kézirat gyanánt. Sajtó alá rendezte: Ritoók Zsigmondné. Bp., 1975.
- Benda Kálmán: Bocskai István. 2. kiad. Bp., 1993.
- Bíró Vencel: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542–1690. Kolozsvár, 1917.
- Bitskey István: Hitviták tüzeiben. Bp., 1978. (=MaHi)
- Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575). Bp., 1991. (=Humref. 18.)
- Dávid Géza: Török közigazgatás Magyarországon. Bp., 1995. (Nagydoktori disszertáció)
- Ecsedy Judit, V.: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp., 1999.
- Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a 16. század közepén. Bp., 1988.
- Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946.

- Fekete Lajos: Budapest a törökkorban. Bp., 1944. (=Budapest története III. köt.)
- Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991.
- Fraknoi Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szent-székkal. III. köt. 1526–1689. A mohácsi vésztől Magyarországnak a török járom alól felszabadításáig. Bp., 1903.
- Frankl [Fraknoi] Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Bp., 1873.
- Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp., 1986.
- Hegyí Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. (=História Könyvtár: Monográfiák 7.)
- Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben. Bp., 1982.
- Horváth János: A reformáció jegyében. A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete. 2. kiad. Bp., 1957.
- Káldy-Nagy Gyula: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1970. (=Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 9.)
- Káldy-Nagy Gyula: Szulejmán. Bp., 1974.
- Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp., 1974. (=Humref. 4.)
- Kosáry Domokos: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp., 1978. (=Cyl)
- Lukinich Imre: Erdély területi változásai 1541–1711. Bp., 1918.
- Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1–2. köt. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: Maksay Ferenc. Bp., 1990. (=MOL kiadványai II.: Forráskiadványok 16.)
- Maksay Ferenc: Parasztság és majorgazdálkodás a XVI. századi Magyarországon. Bp., 1958. (=Értekezések a történeti tudományok köréből [a továbbiakban: Értekezések], Új sorozat 7.)
- Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „Studia Humanitatis”. Bp., 1981. (=Humref. 11.)
- Molnár József: A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között. Bp., 1963. (=Nyelvészeti Tanulmányok [a továbbiakban: NyT] 5.)
- Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bp., 1961.
- Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963.
- Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.
- Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.

- Perjés Géza: Mohács. Bp., 1979.
- Schulek Tibor: Bornemisza Péter 1535–1584. Sopron–Bp.–Győr. 1939.
- Szakály Ferenc: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994. (= História Könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)
- Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981.
- Szakály Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp., 1997. (= Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- Szakály Ferenc: A mohácsi csata. 3. kiad. Bp., 1981. (= Sorsdöntő történelmi napok 2.)
- Szakály Ferenc: Török kori történelmünk kritikus kérdései. Elhangzott 1997. február 7-én. Bp., 1999. (= Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián)
- Szakály Ferenc: Veszthely az út porában. Critti Magyarországon 1529–1534. Bp., 1986. (= L)
- Szántó Imre: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Bp., 1985.
- Szathmáry István: Régi magyar nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. (= NyT 11.)
- Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. Bp., 1996. (= Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.)
- Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. Bp., 1980. (= MOL kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 6.)
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései. (Adalék az erdélyi rendiség történetéhez) Bp., 1976. (= Értekezések, Új sorozat 76.)
- Varga J. János: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (= Értekezések, Új sorozat 94.)
- Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp., 1982.
- Veress Endre: Izabella királyné 1519–1559. Bp., 1901. (= Magyar Történeti Életrajzok)
- Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.
- Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1922. (Reprint az Állami Könyvtarjesztő Vállalat gondozásában. 1986.)
- Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (= Humref. 6.)

Tanulmánykötetek

- Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp., 1986.
- Az értelmiség Magyarországon a 16.-17. században. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1988.
- Gerézdi Rabán: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Bp., 1968.
- Jakó Zsigmond: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp., 1997. (=METEM Könyvek 18.)
- Klaniczay Tibor: Hagyományok ébresztése. Bp., 1976.
- Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadékai. Bp., 1985.
- Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. 2. kiad. Szeged, 1997.
- Kosáry Domokos: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról. Bp., 1987.
- Magyarok és románok. I-II. köt. Szerk.: Deér József-Gáldi László. Bp., 1943-1944.
- Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerkesztette és az előszót írta: R. Várkonyi Ágnes. A szerkesztő munkatársa: Székely Júlia. Bp., 1987.
- Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk.: Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986.
- Nádasdy Tamás (1498-1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10-11. Szerk.: Söptei István. Sárvár, 1999. (=Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai 3.)
- Perjés Géza: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp., 1999.
- Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp., 1995. (=A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8.)
- Szabó András: Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról. Bp., 1999. (=Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 2.)
- Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (=Humref. 23.)
- Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei. Szerk.: Benkő Samu, Demény Lajos, Vekov Károly. Bukarest, 1979.
- Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I-III. köt. Bp., 1915-1917.

Fontosabb tanulmányok

- Ács Pál: A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő. In: Irodalomtörténeti Közlemények, 86. (1982) 173–186. (=Reneszánsz-füzetek 33.)
- Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárak órsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. In: Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998) 2. sz. 351–383.
- Barta Gábor: Konszolidációs kísérlet Magyarországon a mohácsi csatavesztés után (Szapolyai János király kormányzása 1526 november–1527 augusztus) In: Századok, 111. (1977) 4. sz. 634–680.
- Dávid Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: Magyarország történeti demográfiája, (896–1995). Szerk.: Kovacsics József. Bp., 1997. 141–171.
- Fodor Pál: Állandóság és változás az oszmán történelemben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk.: Tusor Péter. Bp., 1998. 165–175.
- Gecsényi Lajos: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: Századok, 127. (1993) 3–4. sz. 469–484.
- Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének hátteréhez) In: Századok, 129. (1995) 4. sz. 767–790.
- Granasztói György: A dunai térség városodása (XVI–XVII. század) In: Demográfia, 32. (1989) 157–187.
- Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. In: Történelmi Szemle, 38. (1996) 2–3. sz. 135–161.
- Molnár Antal: A jezsuita rend a 16. századi Magyarországon. In: Vigilia, 64. (1999) 5. sz. 348–359.
- Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. század áthelyeződésének kérdéséhez. In: Századok, 102. (1968) 5–6. sz. 863–896.
- Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) In: Történelmi Szemle, 38. (1996) 2–3. sz. 173–205.
- Szakály Ferenc: Mi veszett Mohács után? A magyarországi török uralom mérlege. In: Valóság, 31. (1988) 3. sz. 39–51.

Személy- és helynévmutató

A, Á

Aargau 17
 Abádi Benedek 230–231
 Abaúj megye 36, 45, 87, 97,
 150–151, 233
 Abbasz perzsa sah 49
 Abrudbánya 112
 Adriai-tenger 38, 67, 122, 179–180
 Agoston Gábor 6, 40
 Alaghy család 145
 Albánia 122
 Albert, II. (Habsburg) 18–20
 Albinus, Petrus 202
 Al-Duna 26, 154, 174, 176, 179
 Alföld 42, 43, 113, 178
 Alsó-Ausztria 62, 68, 73–74, 76–77,
 130, 146, 152, 183, 185, 191,
 204–205, 207, 239
 Althan, Christoph von 146
 Alvinc 95, 199
 Ammon, Andreas 205
 Anatólia 12–13, 37
 Anglia 124, 171, 216, 239
 Anna, Jagelló 19–21
 Antwerpen 123, 176, 216
 Arab-félsziget 10
 Arábia 10
 Arad 175
 Aragóniai Királyság 19–20
 Arany János 229
 Áron moldvai vajda 48, 106
 Ártándy Balázs 90
 – Pál 90
 Árva megye 153
 Achinai Simon 90
 Atya 103
 Augsburg 77, 112, 120, 124, 194
 Auspitz 122
 Azerbajdzsán 36

Ázsia 10, 96

B

Babenberg-dinasztia 17
 Babócsa 35, 79
 Bács 178
 Bács megye 175
 Bácsi Péter 106
 Bácska 178
 Baja 178
 Bajezid, I. 9–10
 Bajezid, II. 12, 15, 21
 Bajorország 121
 Bakabánya 130, 196
 Bakics Pál 99, 154, 176
 Bakith Pál I. Bakics Pál
 Bakócz Tamás 192
 Balassa I. Balassi
 Balassi Bálint 36, 203, 205–206,
 225–226, 228–229, 233, 235
 – Imre 100
 – János 36–37, 105, 226
 Balaton 39, 45, 99
 Balaton-felvidék 35, 180
 Bálintics István 176
 Balkán 9–11, 15, 24–25, 28, 33,
 37–38, 41, 43–44, 174, 189, 212,
 241
 Balti-tenger 120
 Bánffy család, alsólendvai 142
 – János 88
 Baranya megye 123, 142, 151, 158,
 177–178, 197, 211
 Baranyai Decsi János 220, 235
 Barta Gábor 6, 83
 Bártfa 130, 167, 194, 195, 220, 228,
 235, 237
 Basel 216
 Basilius István 199
 Basta, Giorgio 107

* A függelék adatai nem tartalmazza. Az Ausztriára, Európára és Magyarországra utaló adatokat az igen gyakori előfordulás miatt szintén nem szerepeltettük.

- Báthory család, eccsedi 105, 142
 – család, somlyói 106, 143
 – András, eccsedi 102, 142–143
 – András, somlyói, erdélyi fejedelem 114
 – Anna, eccsedi 196
 – István, eccsedi, országbíró 48, 54, 63
 – István, somlyói, erdélyi fejedelem 101, 104, 106, 108, 112, 136, 187, 202, 206, 210, 217, 223, 227, 236
 – Zsigmond, somlyói 48, 106–107, 109, 114, 116, 210, 217, 223
 Baththy család 142, 147, 171, 183, 218, 221, 223
 – Boldizsár 186, 217, 234, 236
 – Ferenc 54, 80, 129, 143, 182–184
 – Kristóf 185
 – Orbán 32, 93
 Battyán 182, 199
 Bebek család 142
 Bechler család 120
 Bécs 18–19, 21, 27–29, 31–32, 34–36, 45–49, 51, 53–59, 61, 65–73, 75–83, 86–88, 92, 96, 99–107, 116, 118, 120–122, 124, 126–130, 135, 138–139, 144, 146–147, 157, 161, 164, 179–180, 185, 197, 202, 204, 214–216, 219, 221, 223–224, 226, 228, 230–232, 235, 239, 241–243
 Becse 34
 Becskerek 34
 Bécsújhely 8, 17, 20, 53, 60
 Behrám császár 25
 Bekény Benedek 88
 Bekes Cásár 104, 136, 227
 Békés megye 175
 Béla, IV. (Árpád-házi) 17
 Bélabánya 130, 196
 Belényes 199
 Belgiojoso, Giacomo 213
 Belgrád I. Nándorfehérvár
 Belső-Ausztria 62
 Bereg megye 105, 150, 188
 Berehalom 114, 196
 Berzeviczy Márton 217
 Beszterce 122
 Besztercebánya 74, 123, 130, 196, 237
 Bethlen Gábor 101, 105, 107–108, 168, 199, 200
 Beythe István 254
 Beza I. Béze
 Béze, Théodore de 196
 Bihács 45, 47, 67, 179, 185
 Bihar megye 153, 161, 187, 199
 Bizánc I. Isztambul
 Bizánci Császárság 10, 12
 Blandrata, Giorgio 116, 197, 198
 Blotius, Hugo 202, 216
 Bocskai István 7, 49, 51, 65, 81–82, 105, 107, 114, 116, 145, 167, 181, 209, 213
 Bodó Ferenc 89
 Bodrog megye 175
 Bogáti Fazakas (Fazekas) Miklós 200, 221
 Bologna 215, 239
 Bolondvár 39
 Bonfini, Antonio 216, 226
 Bornemisza (Abstemius) Pál 214
 – Boldizsár 93
 – Péter 143, 202, 206, 221, 225–226, 232–234
 – Sebestyén 137
 Borosjenő 39, 49
 Borsod megye 45, 150
 Bosznia 11, 25, 37, 39, 44, 46, 179, 182, 184–185, 189, 212
 Brandenburgi György 136
 Brankovics György 174
 Brassó 113, 122, 128, 187, 194, 231, 235, 237–238
 Brodaries István 86
 Bruto, Giovanni Michaelle 236
 Buda 10, 25, 27–36, 38–41, 44, 47, 49, 54, 58, 62, 66, 84–85, 87–88, 90–95, 98–99, 103, 108, 120, 127, 129–130, 135–136, 155, 164, 172, 177, 189, 194, 221, 223, 230, 241
 Budacski 45
 Budapest 7
 Buják 35
 Bulgária 9, 122
 Bullinger, Heinrich 196, 198, 202

Burgenland 183, 185, 235

Burgund Hercegség 18

Burgundia 20

Bursza 9

Busbecq, Ogier Chiselin 13

C, Cs

Cambridge 239

Castaldo, Gianbattista 95, 196

Cedulini, Pietro 212

Cegléd 131

Cernomelj I. Tschernembel

Cetin 180

Choron család, devecseri 144

- András, devecseri 136, 142, 144, 145, 147

- János, devecseri 144

Ciprus 36

Clusius, Carolus 216-217, 234

Cognac 85

Comuleo, Alessandro 212

Corvinus, Elias 216

Czibak Imre 89, 90, 175

Cziráky Mózes 153

Czobor család 145

Csáky Mihály 110

Csallóköz 161

Csanád 34, 193, 208

Csehország 17, 20, 47-48, 55-56, 62, 68, 77, 107, 121-122, 124, 146-147, 171, 212

Cserni Jován 175-176

Csiksomlyó 193

Csikszentdomokos 114

Csongrád megye 175, 199

Csurgó 99

D

Dallos Miklós 166

Dalmácia 73, 122, 179, 169

Dávid Ferenc 197-200, 233-234

Dávid Géza 6

Debrecen 99, 122, 128, 131, 134-135, 164, 167, 197, 232-234, 238

Dél-Arábia 31

Dél-Dunántúl 35, 177, 199

Déli-Kárpátok 186

Délelet-Dunántúl 178

Dél-Magyarország 46-47, 212

Dernschwam, Hans 236

Dés 112, 200

Detrekő 233

Déva 109, 200

Dévai Bíró Mátyás 195, 220, 230

Dietrichstein, Adam von 146

Divény 45, 134

Dobó család, ruszkai 105, 136, 145

- Ferenc, ruszkai 48, 80

- István, ruszkai 34, 48, 105, 137, 144

Dobokay Sándor 210

Dóczy András, nagylucsei 147

Don Juan 19

Dózsa György 160

Drágffy család, bélteki 142-143

- Gáspár, bélteki 196

Draskovics család, trakostyáni 142-143, 145

- György, trakostyáni 208-209

Dráva 44, 170, 178, 181, 183, 185, 201

Dráva-Száva köze 189

Drégely 35

Drinápoly 9, 34, 36, 40, 67, 72, 127, 133, 172

Dudith András 202, 208, 236

Duna-delta 12

Dunántúl 32-33, 38-39, 47, 59, 129, 137, 141, 143-144, 147, 177-178, 198, 201, 234

Duna-Tisza köze 44, 178

Dzsánfedá 39

Dzsigerdelen I. Párkány

E, É

Ecsed 102-103

Edirne I. Drinápoly

Égei-tenger 15

Eger, 34, 39, 48-49, 75, 105, 129, 137, 144, 161, 178, 193, 199, 201, 214-216, 227, 239

Egri Lukács 199

Egyiptom 10, 26-27

Eleonóra portugál királyleány 20

Éliás moldvai vajda 95

Ellebodius, Nicasius 214, 216-217

Elő-Ausztria 62

- Enyedi György 199
 Enying 182
 Eperjes 130, 167, 195, 205, 238
 Erasmus, Rotterdami 214, 224, 230
 Érd 35
 Erdély 5, 11, 32, 34, 41, 48–49, 62,
 67, 81–84, 88, 92–93, 95–97,
 99–105, 107–113, 115–118, 122,
 126–129, 131–132, 138, 140, 142,
 147–148, 150, 164–165, 170, 175,
 187–188, 193–194, 196–198,
 200–202, 210–211, 214, 217–218,
 223, 227, 231, 235, 235, 237–239,
 242
 erdélyi fejedelemség 33, 48–49, 52,
 82–83, 88, 93, 96, 101, 104,
 106–113, 115–116, 118, 126, 129,
 134, 139, 168, 186–188, 197, 199,
 201, 211, 217, 223, 227, 239,
 242–244
 Erdőd 196
 Erdődy család 136, 142–143, 145, 183
 Ernő (Habsburg) főherceg 104
 Ernuszt (Hampó) család, csáktor-
 nyai 141, 143
 Érsekújvár 67, 128, 177, 227
 Esterházy Miklós 178, 203
 Észak-Afrika 10, 22
 Észak-Alföld 188
 Észak-Balkán 177
 Észak-Dunántúl 33–34, 48
 Északkelet-Magyarország 199
 Észak-Szerbia 189
 Eszék 99, 122
 Esztergom 33, 39, 48, 52, 54, 74, 77,
 80, 121, 127, 130, 145, 147, 149,
 150, 153, 157, 177, 192–193, 198,
 202, 208–209, 214, 223, 227, 236
 Evlia Cselebi 189
- F**
 Fehér-Körös 197
 Fejér megye 177, 182, 199
 Fejérváros István 80
 Fejérváros János 198
 Fekete Béla. Nádasdy Ferenc
 Fekete Ember I. Csérni Jován
 Felföld 137
- Felső-Ausztria 62
 Felső-Magyarország 34, 36, 45, 48,
 62, 69, 92, 103, 105, 129, 135, 143,
 145, 153, 161, 164, 194, 196, 203,
 235
 Felsőszilvás 187
 Felvidék 105, 201
 Ferdinánd (Aragóniai) spanyol ki-
 rály 19
 Ferdinánd tiroli főherceg 35, 62
 Ferdinánd, I. (Habsburg) magyar és
 cseh király, német-római csá-
 szár 8, 16–17, 19–22, 27–28,
 31–32, 34, 41, 51–58, 60–63, 65–67,
 73, 75, 83–84, 86–90, 92, 93–95,
 97–100, 102–103, 121, 141–142,
 158, 175–176, 179, 182, 192, 195,
 202, 215
 Ferdinánd, II. (Habsburg) magyar és
 cseh király, német-római csá-
 szár 182
 Ferenc, I. (Valois) 22, 84–85
 Ferhád bég 45
 Fiume 122
 Flandria 214
 Fodor Pál 6, 12
 Fogaras 100
 Fogaraszöld 186
 Fonyód 45
 Forgách család, ghymeszi 136, 201,
 203, 221, 233
 – I. Ferenc, ghymeszi 201–202
 – II. Ferenc, ghymeszi 202–203
 – Imre, ghymeszi 201–202
 – Mihály, ghymeszi 202–203
 – Simon, ghymeszi 75, 144, 147,
 201–202
 – Zsigmond, ghymeszi 201, 203
 Forró György 210
 Földes Mihály 127
 Földközi-tenger 12, 15–16, 22, 27,
 29, 31, 52, 104, 241
 Francia Királyság I. Franciaország
 Franciaország 19, 22, 28, 52, 84, 85,
 104, 160, 171, 205
 Franciscs család 184
 – Péter 183
 Frangepán család 142

Frangepán I. Ferenc gróf 86–87
– II. Ferenc 217
– Kristóf gróf 87–88, 179
Frankovics Gergely 234
Fráter György 32, 34, 90–95, 97–99,
110, 113
Friaul 18
Frigyes, II. (Harcias) osztrák–stájer
herceg 17
Frigyes, III. (Habsburg) német–római
császár 18–21, 53
Fugger család 21, 123, 135, 236
– Anna 146
– Mária 77
Füged 103
Fülek 35–36, 39, 45, 49, 102
Fülöp (Szép, Habsburg) 19–20

G, Gy

Galata 229
Cálffy János 109
Galgóc 233
Gallipoli 9
Gálszécsi András 195
Gara 100, 103
Garam 73, 123, 130, 133, 196
Gárdonyi Géza 5, 97
Cdańsk 123
Gecsényi Lajos 121
Geizkofler, Zacharias 187
Gelibolu I. Gallipoli
Genf 194
Gerendi János 200
– Miklós 62, 200
Gergei Albert 228
Gergely, XIII. pápa 212
Gerlach, Stephan 205
Cesztes 35, 45, 99
Geszthy Ferenc 113
Glirius I. Vehe-Glirius, Matthias
Corján I. Gara
Gömör megye 69
Cörögország 14, 27
Görz 18
Grábóc 177
Granadai Királyság 19–20
Graz 62, 180, 239
Greben 183

Gregoriánc Pál 208
Gregoróczy Vince 152
Gritti, Lodovico 89–91, 97–98
Gutenberg, Johann 194, 230
Gutgesell, David 235
Güssing I. Németújvár
Gyalu 93
Gyalui-havasok 187
Gyalui Torda Zsigmond 213
Gyarmat 35
Gyergyai Albert I. Gergei Albert
Gyöngyös 193, 211
Győr 35, 39, 48–49, 67, 69, 72, 77,
99, 103, 105, 122, 128, 130–132,
150, 152, 154, 157–159, 165–167,
176–177, 204, 206, 209
Győr megye 149
György barát I. Fráter György
Győr-Ujváros 158
Gyula 35–36, 42, 136, 144, 197
Gyulafehérvár 95, 109, 114, 116,
193, 196, 210–211, 223, 234, 238,
244
Gyulaffy László, rátóti 113
– Lestár, rátóti 239
Gyulay Pál 101, 109, 217
Gyurgyevó 106, 114

H

Habichtsburg (Héjává) 17
Habsburg Birodalom 5–8, 17, 48, 50,
52, 56–57, 59, 61, 66, 70, 72, 76,
80, 102, 103, 110, 116, 120, 122,
126, 145–146, 160, 194, 204, 222,
241, 243–244
Hádím Ali 34–35
Hainburg 147
Hajreddin Barbarossza 15
Hampó család I. Ernuszt család
Hamza bég 35
Hamzabég szerája I. Érd
Hardegg, Ferdinand, Graf zu
206–207, 212
Harrach, Leonhard von, id. 146
–, Leonhard von, ifj. 221
Haszán boszniai pasa 46
– füleki bég 36
– temesvári pasa 48

- Hátszeg-vidék 186
 Hatvan 33, 39
 Havasalföld 11, 49, 95, 103,
 106–108, 112–115, 122, 128, 187
 Hédeváry család 142
 – Ferenc 137
 Hedvig tescheni hercegnő 83
 Hegyesd 35
 Hegyi Klára 6, 38
 Heidelberg 239
 Héjavár I. Habichtsburg
 Heltai Gáspár 221, 225–226,
 231–232, 234
 Helth, Kaspar I. Heltai Gáspár
 Henckel, Lazarus 124
 Henrik (Valois) lengyel király 104
 Henrik, VIII. angol király 85
 Hercegovina 179, 189
 Hernáth Péter 209
 Héttorony 99
 Heves–Külső-Szolnok 42
 Hídvég 106
 hódoltság 30, 33, 38, 41–44, 49, 115,
 126–128, 131, 134–135, 137, 139,
 144, 151, 155, 160, 163–164, 170,
 172, 177–178, 188–189, 191, 193,
 195, 197, 199, 201, 211–212,
 224–225, 235, 238–239
 Hoffgreff, Georg 231
 Hoffhalter, Raphael 232–233
 –, Rudolf 232–233
 Hofmann, Johann 67
 Hollókő 35
 Homonnai Drugeth család 105,
 136–137, 142
 – Ferenc 88
 – György 203
 Hont megye 35, 157
 Honterus, Johannes 194, 231, 235
 Horvátnádálja 185
 Horvátország 17, 20, 30, 38, 46–47,
 57, 70, 73, 87, 100, 122, 138,
 141–142, 153–154, 179, 181–183,
 185–186, 188
 horvát-szlavón bánság 11, 54–55,
 69, 87
 Hranics Szandálj 25
 Hunyad 99, 175
 Hunyad megye 187
 Hunyadi Demeter 199
 – János 19
 – Mátyás I. Mátyás, I. (Hunyadi) ma-
 gyar király
 Huszár Gál 195, 202, 221, 232–234
- I**
- Ibériai-félsziget 19
 Ibrahim nagyvezír 14, 27, 30, 40,
 84, 89, 98
 Illésházy család 199
 – István 65, 78, 145
 Ilosvai Selymes Péter 229
 Indiai-óceán 26
 Innsbruck 72
 Ipek 201
 Ipolyság I. Ság
 Irak 90
 Irán 10
 Istvánffy család, kisasszonyfalvi 145
 – Miklós, kisasszonyfalvi 80, 145,
 215–216
 – Pál, kisasszonyfalvi 215
 Iszmil perzsa sah 27
 Isztambul 10, 13–15, 27–28, 31–32,
 40, 52, 67, 73, 81, 85–87, 89–90,
 92, 94, 98–99, 108, 204–205, 229,
 241
 Itália 22, 52, 64, 69, 116, 119–122,
 124, 128, 137, 146, 171, 198, 202,
 205, 211, 236, 239, 244
 Ivanics 182
 Izabella (Kasztíliai) spanyol király-
 nő 19
 Izabella (Portugália), V. Károly csá-
 szár felesége 19–20
 Izabella magyar királyné 32, 92–96,
 110
 Izabella portugál királynő 19
 Izsák boszniai bég 25
- J**
- Jagelló család 8, 12, 19, 56, 88–89,
 141
 Jagelló dinasztia I. Jagelló család
 Jajca 184
 Jakó Zsigmond 110

- Jaksics család 175
Jakupec 185
János, I. (Szapolyai) 28–32, 51–52, 54–55, 58, 62, 83–92, 97–100, 103, 109–111, 115–116, 141, 144, 175–176, 192, 223, 242
János király I. János, I. (Szapolyai)
János Zsigmond 31–32, 34, 52, 54, 62, 83, 92–96, 99, 102–105, 109, 111, 114, 116, 198, 210
Jánoshalma 178
Jászberény 39, 193, 211
Jászó 193
Jemen 26, 33
Jéna 239
Jenő I. Borosjenő
Joachim brandenburgi őrgróf 93
Joanelli család 120
Johanna, Örült 19, 20
Jósika István 109
Jován cár I. Cserni Jován
József, II. magyar király 169
- K**
Kacorlak 45
Kairó 15
Kakat I. Párkány
Káldy-Nagy Gyula 6
Kálló 103, 106, 126
Kálmáncsehi 131
Kálmáncsehi Sánta Márton 196–197
Kalocsa 86, 193, 209
Kálvin 194–196, 207, 232
Kandler, Andreas 128
Kanizsa 39, 45, 48, 49, 72, 122, 143, 212
Kanizsay László 141
– Orsolya 143
Kaposvár 35
Kapronca 182
Kapunár 143
Kara Ahmed 34
Karánsebes 34, 178
Karintia 17–18, 54, 62, 68
Karlóbag 180
Karlóca 241
Károly (Habsburg) főherceg 62
Károly (Merész) burgundiai herceg 18
Károly, V. (Habsburg) német-római császár 8, 13, 18–20, 22, 52–53, 61, 94, 102
Károlyi Cáspar 202, 220
Károlyváros 67
Kárpát-medence 8, 173
Kárpátok 108, 112, 187
Kassa 62, 67, 75, 103–105, 122, 129–130, 132, 134, 137–138, 146, 158, 164–167, 193, 195, 204–206, 213, 233, 236–237
Kászmir budai pasa 95
Kasztília 20
Katzianer, Hans 87, 99–100
Kázmér brandenburgi őrgróf 84
Kecskemét 131
Keglevics család 143, 183
Kékkő 45, 134
Kelet-Közép-Európa 242
Kelet-Magyarország 105
Kenyérmező 11
Kercelőszentpál 104
Késmárk 135
Keve megye 175
Kielman, Andreas 138, 205
–, Johann 205
Kinizsi Pál 174
Királyhágó 93, 97, 113, 117, 170, 187
Királyhágón túli területek I. Erdély királyi Magyarország 33–34, 38, 40–44, 56, 64–67, 73–74, 80–82, 93, 95, 102–103, 105–107, 109, 111–113, 115–118, 122, 125–127, 129–130, 134, 136–137, 139, 148, 152, 160–161, 164–165, 168, 170, 185, 188, 192, 199, 201, 208, 210–214, 223, 235, 237–239, 243–244
Kis-Ázsia 9, 12, 17–18, 24, 38
Kiskomárom 47, 159
Kiskunhalas 178
Kismarton 185
Kisvárdá 103
Kisszeben 130, 195
Klöss, Jakob 235

Kobasics Iván 180
 Kodzsa Szinán I. Szinán nagyvezír
 Kollonitsch, Seifried 146
 Kolozs 112
 Kolozs megye 93
 Kolozsmonostor 210–211
 Kolozsvár 106, 112–113, 115, 122,
 128, 134–135, 164, 198–199,
 210–211, 225, 229, 231, 234,
 237–238
 Kolozsvári János 208
 Komárom 35, 48, 59, 68–69, 72–73,
 77, 105, 127–128, 130–131, 136,
 138, 144, 152, 154, 158, 166,
 176–177, 205
 Komjáti 221, 233
 Komjáti Benedek 224, 230
 Konavle zsupánság 25
 Konstantinápoly I. Isztambul
 Kopernikusz 206
 Koppány 45
 Korlátkövy család 141
 – Erzsébet 144
 – Péter 144
 Korotna 35
 Korpona 132
 Kosztajnica 184, 186
 Kosztka család 153
 Kovácsóczy Farkas 109, 217
 Königsberg, Ehrenreich von 67
 Körmend 185
 Körmöcbánya 74, 129–130, 146, 164,
 196
 Kőrös 182
 Kőrös megye 143, 181, 183
 Kőrösbánya 112
 Kőrösök 178, 199
 Kőszeg 8, 98, 165
 Kővár 109
 Közép-Ázsia 9
 Közép-Európa 9, 18–19, 28–29, 38,
 65, 69, 120, 148, 191, 244
 Krajna 17–18, 53, 62, 68, 179–181
 Krakkó 122–123, 164, 197, 220, 230,
 239
 Kraszna 106
 Krím 120
 Kristóf württembergi herceg 205–206

Krupa 184
 Kulpa 180
 Kun Gotthárd 89
 Küküllő megye 104

L

Laibach 122
 Lajos, I. (Nagy, Anjou) 9,
 Lajos, II. (Jagelló) 16–17, 19–21, 29,
 53, 86, 158, 182
 Lajta 17, 52, 54
 Lascano, Martin de 146
 Laski, Hieronim 31, 85, 89
 Laskó 197
 László, IV. (Kun, Árpád-házi) 17
 Lázár deák 216
 Lazarevics, Stefan 11
 Légrád 122
 Leiden 202
 Léka 143
 Lengyelország 21, 28, 84–85, 87,
 101, 104–106, 120–123, 148, 171,
 198, 210, 230, 239
 Lepantó 36
 Lépes Bálint 59, 166
 Léva 67, 128, 152, 157
 Libetbánya 130, 196
 Lfbia 35
 Lipót, I. (Habsburg) 182
 Lippa 34, 39, 49, 95, 178
 Lipsius, Justus 202
 Liptó megye 153
 Liszthy I. János 147
 – III. János 147
 – István 147
 Ljubljana I. Laibach
 Losonczy család 142
 – Anna 227
 Loyolai Szent Ignác 208
 Lőcse 123, 130, 164, 167, 195,
 236–237
 Lugos 34
 Luther Márton 190, 194–198, 201,
 206, 208, 218, 220
 Luxemburgi család 8, 18

M

Macedónia 189

- Macedóniai család 145
Madarász Péter 186
Magdeburgi Joachim 206
Mágochy család 136, 145
- Gáspár 144
Magyar Királyság 5, 8, 10, 12,
16-17, 29, 33, 53, 58, 66, 83, 92,
112, 117, 148, 154, 156, 170, 174,
179, 187, 241-243
Magyar István 165, 204-205
Magyarmádalma 185
Magyaróvár 73, 122, 128, 176, 221,
253
Mahmud császár 94
Majláth István I. Majláth István
Majláth Gábor 147
- István 97, 100, 147
Makó 164, 199
Maksay Ferenc 140
Málta 35
Manlich család 124
Manlius, Joannes 231-232, 234
Mantszkovits Bálint 233-234
Máramaros megye 90, 153, 186-188
Margit (Habsburg) hercegnő 19
Margitta 106
Mária (Burgundiai) burgund herceg-
nő 18, 20
Mária (Magyarországi, Habsburg) ma-
gyar és cseh királyné 20-21, 54,
58, 63, 73, 83, 99, 214
Maros folyó 44, 164, 175-176, 199
Maros I. Nagymaros
Marosvásárhely 96, 220, 238
Martinuzzi I. Fráter György
Márvány-tenger 100
Mátyás (Habsburg) főherceg 207
Mátyás, I. (Hunyadi) magyar ki-
rály 12, 15, 20-21, 54, 66, 115,
174, 216, 223, 226
Medgyes 90
Medina 15
Mehmed, I. 9, 25
Mehmed, II. 10
Mehmed, III. 48
Mekka 15
Melanchthon, Philipp 194-195, 198,
204, 213-214, 231
Melius Juhász Péter 197, 232
Mérey Mihály 144
Metlika I. Möttling
Mezőkeresztes 48
Mezőség 18
Mezőtúr 131, 135
Mihály (Vitéz) havasalföldi vajda 48,
106-107, 114
Miksa, I. (Habsburg) császár 18-22,
53, 60, 61, 72
Miksa, II. (Habsburg) császár [I. Mik-
sa néven magyar király] 36, 52,
104, 157, 158, 185
Milánó 85
Mircse havasalföldi vajda 95
Miskolc 161
Modrus 122
Mohács 24-27
Moldva 49, 90, 95, 100, 103,
106-108, 112-115, 122, 187
Monostóló András 235
Monyorókerék 234
Morea 12
Morgarten 17
Morvamező 17, 185
Morvaország 65, 68, 84, 121-122,
124, 199
Mossóczy Zakariás 216, 236
Möttling 180
Murád, I. 10
Murád, III. 104
Muraköz 122, 141, 143, 147, 185
Musza budai pasa 44
Mühlberg 94
München 124, 164
- N, Ny**
Nádaija 185
Nádasdy család 136-137, 142, 145,
147, 183, 221
- Ferenc 13, 45, 47-48, 80, 143, 147,
204, 231, 234
- Tamás 35, 54-55, 59, 66-67,
79-80, 86-87, 89, 142-143, 149,
153, 184, 195, 220, 223-224, 226,
230-231
Nádudvar 45
Nagy András 181

Nagybánya 74, 106, 112
 Nagyenyed 131, 197–198
 Nagykároly 106, 126
 Nagykőrös 131
 Nagylak 175
 Nagymaros 127, 131, 135–136, 199
 Nagymihály 103
 Nagyszében 113, 115, 122, 128, 187, 196, 235, 237
 Nagyszombat 48, 116, 128–130, 134–136, 164–167, 193, 201, 209–210, 214, 221, 225, 235, 237–238
 Nagyvárad I. Várad
 Nagyváthy Ferenc 139, 153
 Nándorfehérvár 11, 16, 25–26, 122, 154, 175
 Nápolyi Királyság 19, 20
 Náprági Demeter 236
 Nedelic 122, 234
 Németalföld 18, 20, 64, 73, 80, 123, 171, 214, 216, 234
 Németkeresztúr 231
 Németország 171
 Német-római Birodalom 17–18, 21–22, 52–53, 61, 65, 68, 76–77, 93, 98, 102–103, 115, 119–122, 124, 128–129, 138, 146–147, 156–158, 165–166, 171, 191, 194, 205, 237, 244
 Németújvár 183–185, 217, 223, 229, 234
 Nikápoly 10–11
 Nikomédia 9
 Nizancsics. Petar I. Madarász Péter
 Nógrád 33
 Nógrád megye 151
 Novo Mesto 180
 Nürnberg 59, 112, 120, 124, 128, 166, 219, 226, 231, 237
 Nyáry család, bedeghi 142, 144–145
 – Ferenc 144
 – Pál 239
 Nyírbátor 94, 131
 Nyitra 52, 147, 202, 214, 216, 236
 Nyitra folyó 233
 Nyitra megye 199, 209
 Nyugat-Európa 18, 38, 124, 132, 242

Nyugat-Magyarország 194

O, Ó

Óbuda 177
 Offenbánya 112
 Ogulin 180
 Oláh Miklós 80, 121, 131, 133, 139, 149, 198, 202, 209, 213–216, 236
 Olmütz 84
 Oppeln 94
 Orhán, I. 10
 Oroszország 105, 131
 Ország család, guthi 142
 Ostrosith család 153
 Oszmán Birodalom 5–6, 8, 15–16, 25–27, 29–33, 35, 37–38, 41, 44, 46–47, 50, 65, 72, 96, 103, 107, 122, 126, 128, 212, 241
 Oszmán, I. 9, 10, 50
 Oszmán-dinasztia 9
 osztrák örökös tartományok 18, 21, 53, 56–57, 61–62, 65, 71, 77, 80, 103, 121, 157, 185, 243
 Ottokár, II. (Přemysl) 17
 Óvár (Szatmár megye) 197
 Óvár I. Magyaróvár
 Oxford 239
 Ozora 33
 Ozorai Imre 195

P

Pach Zsigmond Pál 121
 Padova 202, 204, 215–217, 239
 Paksy Balázs 152
 Palaeologus, Jacobus 199
 Palást 35, 103, 146
 Pálffy Miklós, erdódi 49, 76, 78, 80, 127, 135, 142, 145, 147, 158, 176–177
 Pallavicini, Sforza érgróf 35, 79, 95
 Pálóczy család 141, 143
 – Antal 97
 Palota I. Várpalota
 Pannonhalma I. Szentmárton
 Pannonius, Janus 216
 Pápa 39, 49, 99, 129, 131, 142, 152, 173, 233, 238

- Pápai Állam 44, 85, 91, 105, 173,
178, 207–208, 212
Pápaság I. Pápai Állam
Paradeiser, Georg 212
Parga 14
Párizs 215
Párkány 39, 127, 128
Partium 34, 41–42, 92–93, 95–96,
101, 104, 111–112, 122, 129, 170,
187, 199, 210, 233, 242
Passau 124
Pázmány Péter 117, 203, 210, 213,
236, 238
Péchi Simon 200
Pécs 33, 129, 193, 199, 208, 236
Pécsi Lukács 235–236
Pekry család 145
Pemfflinger család 120
– Ursula 147, 201
Peneszith György 153
Pentapolis 130, 195
Perényi család 105, 136–137, 142,
223
– Ferenc 98
– Péter 32, 87–88, 97–100, 142–143,
195, 230
Perjés Géza 29
Perzsiá 25, 27, 31, 33, 35–36, 46, 49,
90, 108
Pest 39, 93, 98, 103, 129, 164
Pesti Gábor 224, 230
Pest-Pilis-Solt megye 42
Péter moldvai vajda 90, 100
Pethő János 59, 66, 144, 147
Petrovics Péter 92, 95, 99, 195–196
Pettau 122
Piaszt-dinasztia 83
Podmaniczky család 153
– István 52
Polgárdi 199
Poppel, Ladislav, von Lobkowitz 146
Portugália 19–20, 26
Possevino, Antonio 105, 210
Pozsega 178
Pozsega megye 177–178
Pozsony 20–21, 51, 58, 62–63, 73,
75–76, 78–79, 82, 102, 116, 122,
128–130, 155, 157, 164–165, 167,
185, 193, 201, 214–216, 223,
235–237, 241, 244
Pozsony megye 69, 142, 150, 199
Pöstyény Gergely 88
Prága 62, 121, 128, 216
Prodanisius György 211
Proskovski, Georg 146
Ptuj I. Pettau
Puchaim, Anna 147
–, Wolfgang 136
Purkicher, Georg 216
- R
- Rába 131, 158, 166–167
Ráckeve 131
Rácország 176, 178
Radéczy István 80, 215, 234, 236
Radics Bosics 89, 176
Ragúza 44, 122, 189, 211–212
Ragúzai Bonifác 212
Rajna 121
Rákóczi család 105, 145
– Ferenc, II. erdélyi fejedelem 168
– György, I. erdélyi fejedelem 168,
199
– Zsigmond 137, 220
Rákos mezeje 58
Rakovszky család 153
Ráskay család 142
Raveni Mihály 184
Regensburg 120, 124
Rehlinger család 124
Részek I. Partium
Rév 187
Révay Ferenc 144
Rheticus, Joachim Georg 206
Riedemann, Peter 199
Rijeka I. Fiume
Rimay János 202, 225, 230, 233
Rincon, Antonio 84
Rinya 35
Rodosz 27
Roggendorf, Wilhelm von 32, 103
Rohonc 171, 185–186
Róma 91, 209

- Római Birodalom 27–28
román fejedelemségek I. Moldva és Havasalföld
Rorario, Hironim 91
Rottenburger család 120
Rotterdami Erasmus I. Erasmus, Rotterdami
Rudolf, I. (Habsburg) német-római császár 17, 18
Rudolf, II. (Habsburg) német-római császár (I. Rudolf néven magyar király) 48, 62, 105, 106–107, 114, 139, 173, 209
Rueber, Hans, von
 Püchendorf 104–105, 138, 146, 204, 206
Rumélia 26, 39
- S**
Ság 35, 157
Sajókaza 36, 45
Salm, Graf zu, család 142, 145
–, Eck, Graf zu 146
–, I. Niklas, Graf zu 66, 143, 146
–, II. Niklas, Graf zu 146
–, Julius, Graf zu 143, 146, 233
Sambucus, Joannes I. Zsámboky János Sándor, Nagy macedón uralkodó 27
Sárkány Ambrus, árkosházi 136
Sáros 206
Sáros megye 188
Sárospatak 97–99, 131, 199, 223, 238
Sárvár 79, 143, 223, 231
Sárvár-Újsziget 220, 230
Sásvár I. Sehszúvár
Schmalkalden 53, 94, 144
Schwarzenberg, Adolf von 77
Schwendi, Lazarus, Freiherr von 62, 103, 156, 158
Schwetkovitsch I. Svetkovics
Segesvár 114, 196
Sehszúvár (Sásvár) bég 45
Selmecbánya 130, 196
Sempte 233
Serédy család 137, 142, 145
–, Cáspar 143
Sibrik György 101
Sichelberger 180
Sichelberger Distrikt 180
Sidney, Philip Sir 216
Siklós 33
Simánd 131, 199
Simontornya 33
Sinzendorf, Elisabeth von 147
Skandinávia 200
Skócia 200
Solymos 49
Somlyó 109
Somogy megye 42, 123, 151, 177–178
Somogyvár 99
Somoskő 45, 134
Sopron 20, 129–130, 164–165, 167, 185, 229, 236
Sopron megye 149–151, 153, 196, 231, 235
Sopronkeresztúr I. Németkeresztúr
Sógut 9
Spanyolország 18–19, 22, 53, 146, 171, 207
Speyer 104, 156
Stájerország 17, 62, 68, 180–181
Statileo, Giovanni 89
Stephansdom 19
Stöckel, Leonhard 194–195, 235
Straßburg 124, 202, 205, 239
Strutius, Joannes 230
Sümege 193
Sváb Hercegség 121
Svájc 17, 194, 239
Svetkovics Katalin 183–184
–, Mária 144
Sylvester János 220, 224, 230–231, 234
- Sz**
Szabó Máté 134
Szabolcs megye 45, 103, 142, 150, 167
Szakály Ferenc 5–6, 42, 133
Szalaházy Tamás 54
Szalkai László 52, 192
Szalonak 171, 185
Szamosújvár 109
Szántó István 210
Szapolyai István 83
Szapolyai János I. János, I. (Szapolyai)

- Szardínia 19, 20
Szászváros 175
Szatmár 48, 62, 75, 103–105, 205
Szatmár megye 102–103, 142, 150, 196–197
Szatmári György 192
Száva 123, 170, 174, 179, 181, 185
Szeben I. Nagyszeben
Széchy család, rimaszécsi 142
– Margit 143
Szécsény 35–36
Szeged 84, 93, 122, 129, 164, 178, 193, 211
Szegedi Gergely 221
– Kis István 197
Szék 112
Székely István 220–221
– Mózes 109
Székelyföld 201
Székelyhíd 106, 126
Székesfehérvár 20, 32–33, 39, 52, 85, 229
Szekeşárd 177–178
Szelidsuk Szultanátus 9, 12
Szelidsuk-török Császárság I. Szelidsuk Szultanátus
Szelim, I. 10, 12, 15, 25
Szelim, II. 36
Szemiz Ali nagyvezír 16
Szeneci Molnár Albert 205, 219, 221, 226
Szendrő (Borsod megye) 205
Szendrő (Szerbia) 99, 175
Szentgyörgyi-Bazin család 141, 143–144
Szentiványi család 153
Szentmárton 150, 192
Szeñtszék I. Pápai Állam
Szepes megye 149, 188
Szepesség 92–93, 165, 194, 196
Szepesvár 142
Szerbia 9, 11, 41, 73, 122, 154, 158, 189
Szerém megye 175
Szerémség 26–27, 30, 33, 40, 44, 86, 123, 174–177, 179, 182
Szervét Mihály 207
Szicília 19–20
Sziget I. Szigetvár
Szigetvár 35–36, 39, 42, 45, 59, 99–100, 143–144, 151, 157, 184, 202, 244
Szikszai Fabricius Balázs 213, 219, 232
Szikszó 36, 45–46, 222, 244
Szilézia 68, 94, 122
Szina 87
Szinán nagyvezír 13, 47–48, 80, 106, 178
Szíria 10
Sziget Horvát András 192, 195
Szlavónia 38, 65, 73, 87, 141–142, 148, 150–151, 170, 177–179, 181–185, 193, 233–234
Szlóvenia 180
Szolunj 180
Szokolli Mehmed 34
– Musztafa 127, 136
Szokolovics Memi 127
Szolnok 34, 45, 96
Sztambul I. Isztambul
Sztárai Mihály 192, 195, 225
Szulejmán, I. (Nagy, Törvényhozó) 8, 10, 14, 16, 22, 25–33, 36, 47, 52, 54, 62, 84–85, 87–90, 92–94, 96–100, 102–103, 106, 111, 117, 123, 184, 242
Szulimán I. Szulejmán
Szulejmán I. Szulejmán
Svatojánszky család I. Szentiványi család
- T
- Tahy család 145
– Ferenc 66, 144
– János 89
Tálya 195
Tamási 33
Tardi György 222
Tárkány 103
Tárnóczy család 145
Tarnów 87
Tata 11, 35, 35, 72, 122
Telegdi Miklós 209, 221, 225–226, 235–236

- Telegdy Kata 228
 Temes megye 175
 Temesköz 32, 34, 44, 92, 96, 102, 175, 177, 186
 Temesvár 32, 34, 38–39, 48, 89, 97, 99, 122, 154, 176–178
 Temesvári Száva 177
 Teufel, Andreas 205
 –, Erasmus 146
 Teuffenbach, Christoph von 104
 Thelekessy Imre 152
 Thököly Imre 48, 134
 – Sebestyén 134–135, 138, 145, 152, 164
 Thury György 157, 239
 Thurzó család, bethlenfalvi 123, 136–137, 142, 199
 – Anna, bethlenfalvi 143
 – Bernát, bethlenfalvi 146–147
 – Elek, bethlenfalvi 54, 63, 142–143, 195
 – Erzsébet, bethlenfalvi 143
 – György, bethlenfalvi 146, 196
 Timur Lenk 9
 Tinin 208
 Tinódi Sebestyén 222, 229, 231
 Tirol 18, 35, 53, 62
 Tisza 34, 178
 Tiszántúl 32, 49, 92–93, 103–105, 128, 181, 196–197
 Titel 178
 Tojgun budai pasa 35
 Tokaj 75, 84–85, 123
 Tokaj-Hegyalja 123, 161
 Toldi Miklós 229
 Tolna 131
 Tolna megye 45, 123, 149, 158, 177, 197
 Tolnai Máté 192
 Torda 93, 112, 116, 198
 Tornallyai Jakab 88
 Torontál megye 175
 Tótország I. Szlavónia
 Török Bálint, enyingi 32, 88–89, 97, 99–100, 144
 Törökkoppány I. Koppány
 Törökország 9
 Tranquillus, Andronicus 89
 Trencsén 142
 Trencsén megye 153, 199, 202
 Trento I. Trident
 Trident 191, 203, 207–209, 212, 238
 Trieszt 122
 Trócsányi Zsolt 110
 Trombitás János 134–135, 138, 199
 Tschernembel 180
 Tunisz 36
 Turóc megye 153, 209
 Tübingen 205–206, 239
- U, Ú**
- Ugocsa megye 103, 188
 Újbánya 130, 196
 Újvár I. Érsekújvár
 Újvilág 19–20
 Ulászló, I. (Jagelló) 19
 Ulászló, II. (Jagelló) 19–21
 Ulm 124
 Una 45, 184
 Ung megye 150, 188
 Ungnad, Andreas 205
 –, David 146, 204–206
 –, Hans 204
 Ungvár 103, 199
 Unverzagt, Wolf 146
 Urach 204
 Uryesenovics György I. Fráter György
- V**
- Vác 33, 126, 193, 216
 Vád I. Rév
 Vadna 45
 Vág 128, 210, 233
 Vágsellye 209–210, 238
 Valkó 178
 Valkó megye 175
 Valpó 33
 Várad 31, 32, 89–91, 93, 100, 101, 109, 112, 113, 122, 128, 129, 132, 134, 164, 193, 197, 200, 210, 221, 238
 Varasd 67, 88
 Varasd megye 185
 Várday Pál 52, 54, 63, 66, 157
 Várna 11
 Várpalota 48, 157

Személy- és helynévmutató

Varsó 122
Vas megye 143, 150, 152, 163, 171, 196
Vehe-Clirius, Matthias 199
Velenice 12, 14, 28, 85, 89–90, 121–124, 176, 180, 226
Velika 178
Vels, Leonhard, Freiherr von 31, 66
Verancsics Antal 214
– Faustus 219
Veszprém 34, 48, 54, 152, 193, 202, 214, 229
Veszprém megye 149, 182
Vimpác 235
Visegrád 33
Vitány 35
Vitéz Mihály I. Mihály (Vitéz) havasalföldi vajda
Vízakna 112
Vizsoly 202, 220, 233
Vöröskő 135
Vörösmart 211
Vörösmarty Mihály 229

W

Wales 171
Wathay Ferenc 229, 244
Weiß család 124
Welsér család 21, 124
Werbczy István 32, 88, 216, 232, 234
Wiener, Paul 196, 200
Wimpassing I. Vimpác

Wittenberg 190, 194–195, 197, 202, 204–206, 211, 215–216, 220, 225–226, 237, 239
Württemberg 204–205

Z

Zágráb 89, 150, 122, 208
Zala megye 42, 143, 150
Zalatna 112
Zaránd megye 199
Zay Ferenc 81, 137
Zemplén megye 150, 188
Zengg 122, 179–180
Zichy család 221
Zilah 106
Znióváralja 209
Zólyom 136, 226
Zombor 178
Zrínyi család 136–137, 142–143, 147, 183
– Dorottya 186
– György 80, 234
– János 100
– Katalin 202
– Miklós 36, 59, 66, 100, 143, 202
Zürich 239
Zwingli, Ulrich 196

Zs

Zsámboky János 215, 226, 236
Zsibó 106
Zsigmond (Luxemburgi) magyar és cseh király 9–11, 56, 66
Zsigmond, I. (Öreg, Jagelló) lengyel király 21, 28, 84–85, 92
Zsitva folyó 5, 49, 107, 177
Zsitvatorok 5, 107, 177
Zsolna 196

Tartalom

ELŐSZÓ: Útkeresések évszázada	5	János király országának kormányzata	87
KÉT VILÁGBIRODALOM HATÁRVIDÉKÉN		A magyar királyságból a vazallus fejedelemségig	90
Az oszmánok útja Magyarországra	9	Kitérők: harmadikutas önjelöltek	97
A Habsburgok útja Magyarországra	16	A LEGSZÜKEBB ÖSVÉNYEN: AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG	
TÖRÖK UTAK BÉCS ALÁ: AZ OSMÁNOK MAGYARORSZÁGON		Az egyesítendő országrészből az ellenségig	102
A Mohácsra vezető út	24	A fejedelmi politizálás lehetőségei	108
Bécsen át Budára	27	Erdély berendezkedésének jellegzetességei	109
A magyar fővároson át Bécsbe	31	A széttagoltság előnyei és hátrányai	115
Török berendezkedés Magyarországon	36	A MAGYAR GAZDASÁG ÚTJAI EURÓPÁBA	
Újabb kísérletek Bécs megközelítésére	45	Európa gazdasági vérkeringésében	119
RÖGÖS MAGYAR ÚT BÉCSBE: A HABSBURGOK ÉS MAGYARORSZÁG		A három részre szakadt ország egységes gazdasága	124
Elszalasztott lehetőség vagy kényszerhelyzet?	51	Városhálózatunk fejlődésének jellegzetességei	129
Habsburg-reformok Magyarországon	59	A vállalkozás első virágkora	133
Az Európában maradás ára	70	MOHÁCS UTÁNI TÁRSADALMUNK ÚTKERESÉSEI	
Egy fontos út a császárvároson át vezet	76	A politizáló nagybirakosság	141
A rendi politizálás jelentősége	78	A köznemesség tarkasága	148
A SZTAMBULBA VEZETŐ ÚT: SZAPOLYAI JÁNOS ÉS FIA ÁLLAMA		Egy új köztes réteg: a végvári katonaság	154
Szapolyai János útja a törökhöz	83	Jobbágyok és parasztok	160
		Városi polgárság	164

HONKERESŐK

Az ország népességének alakulása	169
Szerbek és bosnyákok útja Magyarországra	173
Uszkokok és vlahok a horvát-szlavón végeken	179
Horvát vándormozgalom a nyugati országrészen	182
Románok, szlovákok és rutének	186
A hódítók népessége	188

HITKERESŐK

<i>Metamorphosis religionis:</i> katolikusból protestáns ország	190
Európa szellemi vérkeringésében	194
Idegen főtisztek a magyar protestantizmus szolgálatában	203
A katolikus egyház megújulásának első csírái	207
Magyar főpapok az egyetemes kultúra szolgálatában	213

NYELVKERESŐK

A magyar nyelv első virágkora	218
Anyanyelvű irodalmunk első sikerei	222

Könyvkiadás magyarul	230
Gyapardó iskolák és értelmiség	237

UTÓSZÓ: A század mérlege

Hosszú távra ható negatív változások	241
Utak Európába	243

FÜGGELÉK

AZ ÚTFORMÁLÓK (1526–1606)

Magyar királyok	249
Oszmán szultánok	249
Erdélyi vajdák, fejedelmek	249
Nádorok, helytartók	250
TÉRKÉPEK	251
TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	
Forrásközlő sorozatok	253
Sorozatokon kívül megjelent források	255
Osszefoglaló munkák, bibliográfiák	256
Monográfiák	257
Tanulmánykötetek	260
Fontosabb tanulmányok	261

SZEMÉLY-

ÉS HELYNÉVMUTATÓ

262

A Magyar Századok kötetei

Kristó Gyula: A 11. század története

Makk Ferenc: A 12. század története

Almási Tibor: A 13. század története

Bertényi Iván: A 14. század története

Draskóczy István: A 15. század története

Pálffy Géza: A 16. század története

Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A 17. század története

ifj. Barta János: A 18. század története

Csorba László: A 19. század története

Gergely Jenő–Izsák Lajos: A 20. század története

A borító Varsányi Erika munkája

A borítón a Georg Braun és Franz Hogenberg kiadásában megjelent
Civitates orbis terrarum VI. kötetének (Köln, 1617) 30. lapján közzétett
Buda-metszet egy részlete látható

A kötet térképeit Nagy Béla készítette

ISBN 963 8469 96 X (összkiadás)

ISBN 963 9252 10 7

Felelős kiadó a Pannonica Holding Rt. vezérigazgatója

Felelős szerkesztő: Hegybíró Éva

Tipográfia, tördelés: Scriptor Bt.

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.

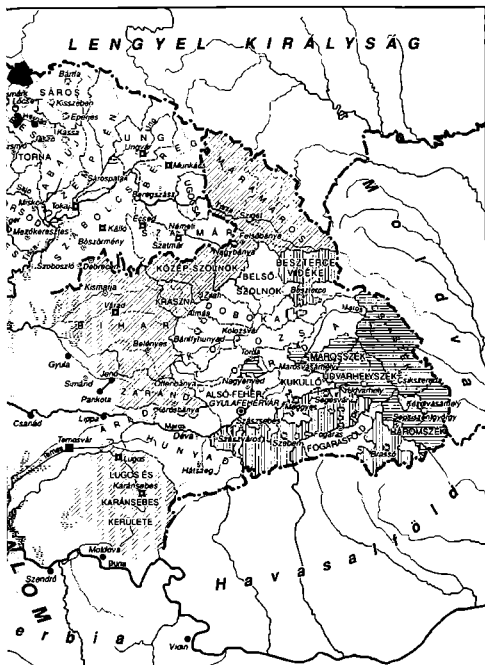
Felelős vezető: Vadász József

A HÁROM RÉSZRE SZAKADT MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA 1590-BEN

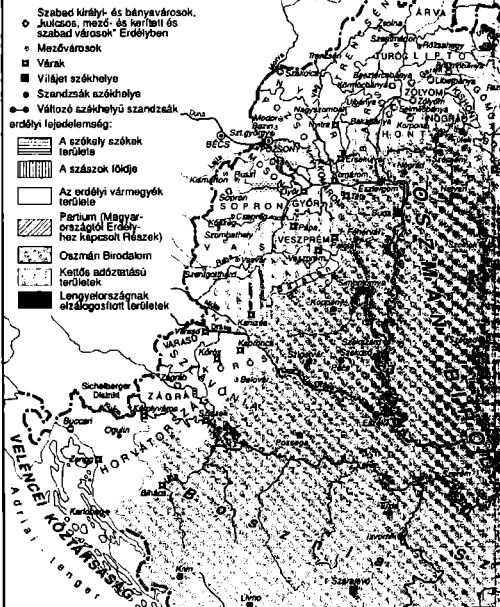
- Szabad királyi- és bányavárosok,
kulcsos, mező- és kénített és
szabad városok Erdélyben
- Mezővárosok
- Várak
- Világeti székhelye
- Szandzsák székhelye
- Változó székhelyű szandzsák

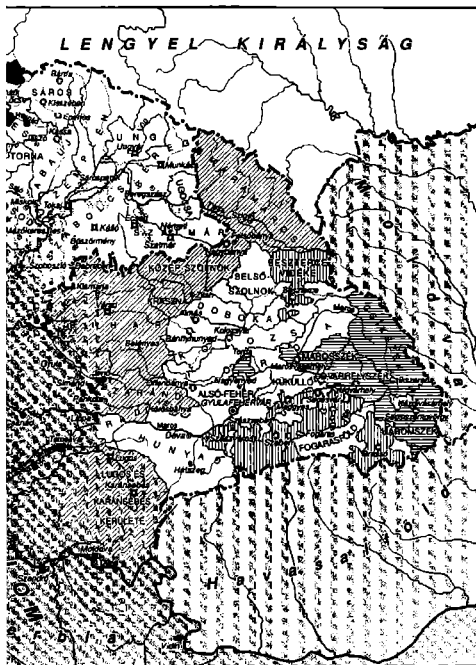
- erdélyi lejedelemség:
- A székely székek
területe
 - A szászok földje
 - Az erdélyi vármegyék
területe
 - Partium (Magyar-
országtól Erdély-
hez kapcsolt Részek)
 - Oszmán Birodalom
 - Kellős adóztatású
területek
 - Lengyelországnak
elzáróított területek

A HÁROM RÉSZRE SZAKADT MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA 1590-BEN

A 16. század Európa történetében az Oszmán és a Habsburg Birodalom fénykora volt. A kelt világhatalom 1526 utáni küzdelmének legfontosabb szárazföldi színterévé a középkori Magyar Királyság vált. Magyarország sorsáról ezért ekkor elsősorban már Isztambulban és Bécsben döntöttek. Az ország hadszínterré válása és három részre szakadása tehát elkerülhetetlen volt. Ezek káros következményei miatt a 16. század mérlege összességében negatív. A hosszú háborúk hatásai igen súlyosak és részben már visszafordíthatatlanok voltak. A település- és községstádium felmértátrálatlanul károsodott, az abszolút népességszám fél millióval csökkent, s ekkor kezdődött a magyarság kisebbségbe kényszerülése a délszláv és román lakossággal szemben.

E negatív jelenségek ellenére a három részre szakadt ország gazdasági és kulturális szempontból egységes maradt. Sőt Magyarország továbbra is része, méghozzá igen fontos része volt Európának. Közép-Európa ugyanis saját biztonsága és élelemellátása érdekében hazánkra mint előretolt bástyára volt rászorultva. Magyarország viszont fennmaradásához nem nélkülözhetette a Habsburg Birodalom igen jelentős éves segélyeit. A humanizmus, a reneszánsz és a reformáció révén pedig az ország Európa szellemi vérkeringésében is fontos helyet foglalt el.

A kötet szerzője a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

ISBN 963925210-7

9 789639 252103

PANNONICA

1890